

B.Rüstəmov, Ş.Əzizova, S.Davidov, S.Qafarova

Yüksək dərəcəli şahmatçılardan hazırlığının nəzəriyyəsi və metodikası

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI GƏNCLƏR
VƏ İDMAN NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT BƏDƏN TƏRBIYƏSİ
VƏ İDMAN AKADEMİYASI

B.Rüstəmov, Ş.Əzizova, S.Davidov, S.Qafarova

**Yüksək dərəcəli şahmatçuların
hazırlığının məzəriyyəsi və metodikası**

(Magistr təhsil səviyyəsi üçün dərslək)

Azərbaycan Respublikası Təhsil
Nazirliyinin 03.02.2014-cü il, 107 №-li
əmrı ilə təsdiq edilmişdir.

Bakı-2014

Rəyçilər: **L.Rüstəmov** – Azərbaycan Respublikasının Əməkdar məşqçisi, Beynəlxalq dərəcəli hakim.

S.Quliyev – Bakı şəhəri üzrə I №-li İOEUG Şahmat-Dama idman məktəbinin baş məşqçisi.

F.Mehbalıyev – AzDBTİA-nın «İctimai elmlər» kafedrasının müdiri, dosent.

F.Hüseynov – AzDBTİA-nın «Basketbol və Həndbolun nəzəriyyəsi və metodikası» kafedrasının dosenti.

Redaktor: **V.Ağayeva** – AzDBTİA-nın «Rus dili» kafedrasının baş müəllimi

Korrektor: **T.Həsənova** – AzDBTİA-nın «Şahmatın nəzəriyyəsi və metodikası» kafedrasının laborantı

B.Rüstəmov, Ş.Əzizova, S.Davidov, S.Qafarova
Yüksək dərəcəli şahmatçıların hazırlığının nəzəriyyəsi və metodikası (Magistr təhsil səviyyəsi üçün dərslik)
AzDBTİA, Bakı-2014, 206 səh.

Təqdim edilən dərslik Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyasının magistr təhsil səviyyəsində “İdman məşqinin nəzəriyyəsi və metodikası” ixtisası üzrə I-ci və II-ci kurs tələbələri üçün nəzərdə tutulmuşdur.

GİRİŞ

Son illərdə respublikamızın həyatında gedən köklü dəyişikliklər, təhsil sistemində aparılan geniş islahatlar, ali təhsil sisteminin xüsusilə onun magistratura pilləsinin həm məzmun və həm də formaca yeniləşməsi təbii olaraq fənn proqramlarının, dərslik və dərs vəsaitlərinin yeniləşməsini, təkmilləşməsini, fənlərin tədrisində yeni texnologiyalardan, fəal təlim metodlarından istifadə edilməsini tələb edir. Bu sahədə şahmat fənninin məzmununun, quruluşunun, müxtəlif sahələrinin, o cümlədən “Yüksək dərəcəli şahmatçıların hazırlığının nəzəriyyəsi və metodikası” fənninin yeni tələblər əsasında yenidən işlənməsi zərurətini meydana gətirmişdir.

Müasir dövrümüzdə şahmat hərəkətinin qarşısında böyük vəziflər durur. Şahmat cəmiyyətimizdə gənc nəslin intellektual səviyyədə yetişdirilməsində öz töhfəsini verməlidir. Ağlın gimnastikası kimi şahmat gənclərimizin yaradıcılıq qabiliyyətinin, təffəkürün, məntiqi ardıcılığın inkişafına məxsum təsir edən vacib amillərdəndir.

Azərbaycan Milli Şahmat Yığma Komandasında yüksək dərəcəli şahmatçılara ehtiyac duyulur. Şahmat müəllim və məşqçi, o cümlədən nailiyyətlərin inkişaf etdirmək istəyən şahmatçılar şahmat üzrə yüksək dərəcəli idmançıların hazırlığının nəzəriyyəsini və metodikasını bilməlidir.

Dərslik Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyasının magistr təhsil səviyyəsində “İdman məşqinin nəzəriyyəsi və metodikası” ixtisası üzrə I-ci və II-ci kurs tələbələri üçün nəzərdə tutulmuşdur.

ŞAHMATÇININ HAZIRLIQ SİSTEMİNİN ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI

Şahmatçının hazırlıq sisteminin strukturu və onun məzmunu

Şahmat oyunu idmanın məzmunlu və təşkilati əlamətlərinə malikdir. Şahmatın məşhurluğunun və sosial əhəmiyyətinin inkişafı onun elmi-metodiki səviyyədə öyrənilməsinin vacibliyini aktuallaşdırır. Təbii olaraq, bu məqsədlə, idman nəzəriyyəsinin metodiki aparatından istifadə məqsədəuyğun hesab edilir, bu nəzəriyyənin də bir bölməsi idman məşqi sistemidir.

Müxtəlif, xüsusilə də hərəkət idman növlərinin təcrübələrini sistemləşdirən idman məşqi nəzəriyyəsi idmançının məşq fəaliyyətinin idarəedilmə məsələlərini, yorğunluq və bərpa proseslərini, idmançı çıxışlarının səmərəliliyinə təsir edən amilləri, eləcə də psixoloji sabitliyin problemlərini, idman nailiyyətlərinin proqnozlaşdırılmasını, kompleks nəzarəti, idmançıların yarışlara hazırlığını və s. nəzərdən keçirir.

Şahmata aid idman nəzəriyyəsində toplanmış məlumatdan tam olaraq istifadə imkanını təmin etmək üçün müvafiq anlayış aparatının və terminologiyasının işlənilməsi və şahmat nəzəriyyəsinə və təcrübəsinə daxil edilməsi vacibdir.

Şahmatçıların lazımi hazırlıq səviyyəsinin təmin edilməsi üçün, şahmatçıların müxtəlif hazırlıq tərəflərinin, keyfiyyət və qabiliyyətlərinin birləşməsinə, koordinasiyasına və həyata keçirilməsinə yönəlmiş proses şahmatçı-idmançının hazırlığı adlanır. Şahmatçıların idman

məşqləri, hazırlığın vacib tərkib hissəsi kimi, ən yüksək nəticələrin əldə edilməsini təmin edən hazırlığın müxtəlif tərəflərinin təkmilləşdirilməsi üçün tapşırıqların istifadə edilməsinə əsaslanmış, xüsusi pedaqoji prosesdir.

İdman məşqinin *məqsədi*, tərifi-dən göründüyü kimi, mövcud şahmatçı üçün optimal texniki, psixi, fiziki və taktiki hazırlıq səviyyəsinin nailiyyətidir.

Şahmatçıların məşq prosesində həll edilən *məsələlər* aşağıdakılardan ibarətdir:

- düzgün mövqelər haqqında biliklərin toplanması;
- şahmat qanunlarını tətbiq etmək bacarıqlarının formalaşması;
- strateji və taktiki fəndlərin tətbiqi üçün bacarıq və vərdişlərin təkmilləşdirilməsi;
- peşəkar əhəmiyyət kəsb edən psixi funksiyaların inkişafı;
- məşq və yarış fəaliyyətinin müvəffəqiyyəti üçün vacib olan mənəvi və iradi keyfiyyətlərin tərbiyə edilməsi.

Şahmatçılar məşq prosesində daim mücərrəd məlumatla manipulyasiya edirlər. Buna görə də yaddaşa və təfəkkürə böyük təsir, əsəb-əzələ sistemində isə az təsir göstərilir. Texniki, psixi, fiziki və taktiki əhəmiyyətli əlamətlərə malik hazırlığın nisbətən müstəqil tərəflərinin ayırılaraq edilməsi təkmilləşdirmənin vasitə və metodlarının sistemləşdirilməsinə imkan verir. Son zamanlaradək şahmat ənənəvi olaraq idman növü kimi deyil, bir oyun olaraq nəzərdən keçirilirdi və şahmata aid ədəbiyyatda hazırlıq sistemi haqqında məlumat, xüsusilə də, idmançıların intellektual funksiyalarının öyrənilməsi əsasında, məhdud həcmdə verilirdi. Lakin bu məlumat belə peşəkar məşqçilər tərəfindən səmərəli istifadə oluna bilər.

Görkəmli şahmatçıların, E.Laskerin , A.A.Alyexinin, M.M.Botvinnikin yaradıcılığında, əsas etibarilə, konkret rəqiblə oyuna hazırlıqdan, variantların hesab texnikasının inkişafından ibarət psixoloji və fiziki hazırlığa yanaşmalar nəzərdən keçirilir. Şahmatçıların təfəkkür və şəxsiyyət xüsusiyyətlərinin öyrənilməsində P.V.Blyumenfeld, V.N.Puşkin , O.K.Tixomirov , V.M.Malkin, L.Z.Levit [29] əhəmiyyətli rol oynamışlar. A.S.Suetinin işində texniki və qismən psixoloji hazırlıq məsələləri nəzərdən keçirilmişdir. Texniki hazırlıq xüsusiyyətləri baxımından ümumiləşdirici iş A.A.Kotovun işidir. Burada, şahmatçının keyfiyyətlərinin belə təsnifatı verilmişdir: kombinasiyalı görmə, “mövqe hissiyyəti”, variantların hesabı (ehtimalı). N.V.Kroqius peşəkar əhəmiyyətli psixi funksiyaların obyektiv diaqnostikası və məşqi məsələlərinə toxunmadan psixoloji hazırlığın problemlərini nəzərdən keçirir, şahmatçının təfəkküründəki səhvləri təsnif edir, oyun vəziyyətinin analizini aparır, vaxtdan istifadə problemini analiz edir. N.Q.Qolovko öz qarşısında nəzəri, praktiki, mənəvi-iradi və fiziki hazırlıq məsələsini qoyur, idman forması, şahmatçıların qidalanması, məşq və yarış dövrlərində rejimə riayət etmənin ayrı-ayrı məsələlərini nəzərdən keçirir. Ədəbiyyat mənbələrinin öyrənilməsi belə bir nəticə çıxarmağa imkan verir ki, şahmatda hazırlığın müxtəlif növlərinin xüsusiyyətləri, xüsusilə də, psixi və fiziki xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla, məşqin vasitə və metodlarının işlənilib hazırlanması müxtəlif profildən olan mütəxəssisləri tədricən maraqlandırmaya başlayır.

İdman məşqi və onun vəzifələri

“İdman məşqi” anlayışı bir çox hallarda, “İdmançının hazırlığı” anlayışı tam eyni olmasa da uyğun gəlir. İkinci anlayış məzmununa və həm də həcminə görə daha genişdir. İdmançının hazırlığı idmançının inkişafına istiqamətli surətdə təsir etməyə imkan verən bütün amillərin (vasitə, metod, şərait) məcmusundan məqsədəuyğun istifadəni nəzərdə tutur. Kompleks sistemi kimi idmançının hazırlığına aşağıdakılar daxildir: a) idman məşqi; b) idman yarışları c) məşqi və yarışları tamamlayan və onların səmərəsini optimallaşdıran məqsəddənkənar və yarışdankənar amillərdən istifadə. Bu komponentləri öz növbəsində nisbətən müstəqil sistemlər kimi nəzərdən keçirmək olar. Onların qarşılıqlı əlaqəsi və xüsusiyyətləri növbəti qısa xarakteristikalardan görünür.

İdman məşqi – təlimlər sistemi formasında qurulmuş və mahiyyəti etibarilə idmançının inkişafı ilə (onun idman kamilliyinin) idarə olunmasının pedaqoji cəhətdən təşkilini özündə təcəssüm etdirən idman yarışlarına hazırlıqdır. İdman məşqinin məzmununa tam olmasa da, idmançının hazırlığının bütün cəhətləri daxildir: fiziki, texniki, taktiki və xüsusi psixi . Sistematik məşqin səmərəsi idmançının yaxşı təlim görmənin səviyyəsinin əldə edilməsində, qazanılmasında və artırılmasında istifadə olunur. Bu effekt idmançının idmannailiyyətlərinə hazırlığının əsasını təşkil edir.

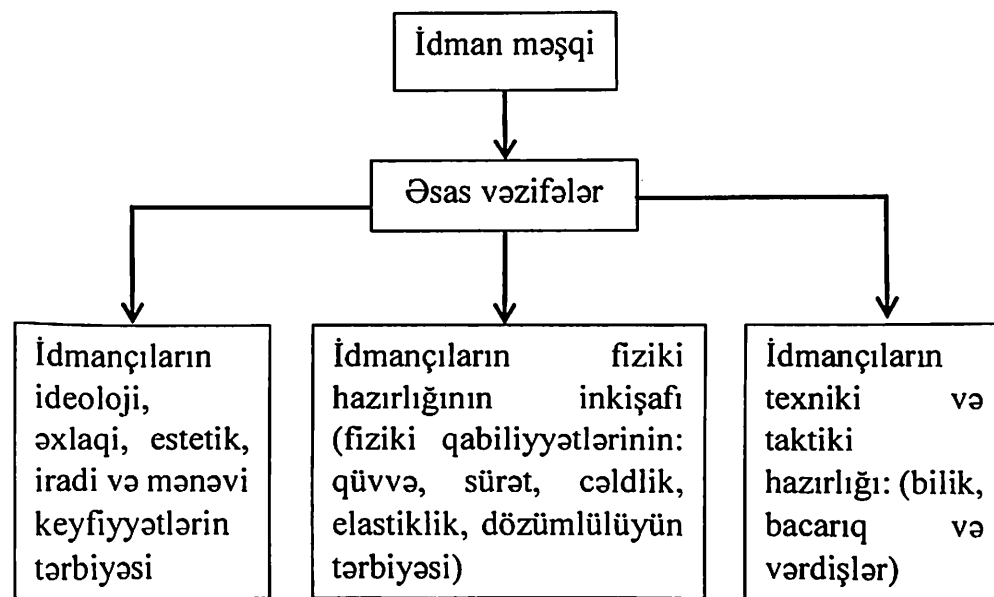
Yarış sisteminə idman fəalliyətinin spesifik formaları hesab edilən bir sıra rəsmi və qeyri-rəsmi yarışlar aiddir. Bu sistemlər (yarışlar sistemi) idmanda qəbul edilmiş prinsip, norma və qaydalar əsasında təşkil olunur və miqyasına,

əhəmiyyətinə və başqa əlamətlərinə görə fərqlənirlər. Xüsusilə məsuliyyətli, məqsədli yarışlar (mütləq birincilik, çempionatlar və s.) bir növ hazırlığın böyük, iri mərhələlərini bir-birindən ayırır, onu planlaşdırır və onlarda (bu yarışlarda) uğurlu çıxışın vəzifələrin münasib olaraq qururlar. Digər yarışların əksəriyyəti əslində hazırlıq hesab edilir. Onlarda həll olunan hazırlığın yoxlanması, yarış təcrübəsinin əldə edilməsi, yığma komandaya seçilmə kimi konkret vəzifələrin kifayət qədər müxtəlif olmasına baxmayaraq, onlar hazır sisteminə daxildir.

Məşqi və yarışları tamamlayan və onların effektini optimallaşdıran amillər – idman fəaliyyətinin tələblərinə müvafiq xüsusi qidalanma, idman yüklərindən sonra bərpa edilməsinin vasitə və metodları, idman iş qabiliyyətinin yüksəldilməsinin əlavə amilləri, eləcə də idmançının məşqdənkənar tərbiyə və özünü tərbiyə formaları əsasında təşkil olunan həyatın ümumi rejimidir.

İdman nailiyyətlərinin və idman fəaliyyətlərinin ümumi müsbət effektinin optimal artımını yalnız kompleks sistemdə birləşmiş bütün komponentlərin uyğunlaşdırılması təmin edə bilər.

Pedaqoji baxımdan idman məşqinin zahiri istiqamətləndiyi nailiyyəti prinsipial olaraq son nəticədə məqsəd deyildir. Ona görə əhəmiyyət kəsb edirlər ki, yüksək inkişaf etmiş zəruri fiziki və psixi qabiliyyətlər, möhkəm sağlamlıq, yüksəldilmiş ümumi iş bacarığı kimi cəmiyyət üçün mühüm olan dəyərlər onların vasitəsilə həyata keçirilir.

Sxem 1. İdman məşqinin strukturunun sxemi

Məşq prosesində idmançı hazırlığının bölmələri

Məlum olduğu kimi, idman məşqi bu və ya digər dərəcədə idmançının hazırlığının bütün əsas bölmələrini özündə birləşdirir. Məşqin məzmununda fiziki hazırlıq, eləcə də idmançının idman-texniki, taktiki və xüsusi-psixi hazırlığının praktiki bölmələri daha tam təmsil olunur.

İdmançının şəxsiyyət keyfiyyətlərinin istiqamətləndirilmiş formalaşması və xüsusi psixi hazırlığı. Azərbaycan idman hərəkatının əsasını şəxsiyyətin hərtərəfli harmonik inkişafında bilavasitə iştirak etmək, öz kollektivini və ölkəsini tanımaq istəyi kimi idmanla məşğul olmaq motivləri təşkil edir. Bunun əsasında xüsusi

idman etikasını normalarının formalaşması ilə əlaqəli idman etik tərbiyəsi, eləcə də idman əməksevərliyyəsinin tərbiyəsi idman nailiyyətlərinə olan yolda spesifik çətinlikləri aşmaq qabiliyyəti, güclü iradə və “idman” xarakterli başqa keyfiyyətlər qurulur. Seçilmiş idman fəaliyyəti növündən asılı olmayaraq idmançı inkişaf etmiş iradi keyfiyyətlərin vəhdətinə malik olmalıdır. Bununla belə hər bir idman növü spesifik iradə tələb edir.

İdman fəaliyyətinin konkret şəraitində idmançının psixi vəziyyətinin tənzim edilməsinin xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, məşq prosesində ümumi hərtərəfli iradi keyfiyyətlərlə yanaşı, xüsusi psixi hazırlığın da tərbiyə olunması təmin edilir.

İdmançının xüsusi psixi hazırlığının əsas məzmunu aşağıdakılardan ibarətdir:

- məşq prosesində və yarışlarda yaranan spesifik psixi çətinlikləri aradan götürmək qabiliyyətinin tərbiyə olunması;

- müvafiq aktual motiv və üsulların formalaşması;

- məsuliyyətli yarışlara və ya çətin məşq işində gözlənilmə ilə şərtləndirilmiş psixi vəziyyətlərin (startqabağı vəziyyət kimi) tənzimi, eləcə də yarış və gərgin məşq əsasında emosional iradi vəziyyətlərin operativ tənzimlənməsi. İdmançı hazırlığının son mərhələsində son dərəcə vacib olan bu cəhəti əsasən məşq prosesində xüsusi hazırlıq və yarış təmrinləri ilə əlaqədar olan və tədricən artan çətinliklərin sistemli şəkildə aradan qaldırılması ilə həyata keçirilir. Bununla belə yadda saxlamaq lazımdır ki, idmançının şəxsiyyət keyfiyyətlərinin formalaşması, onun ümumi iradi və xüsusi hazırlığı yalnız məşq çərçivəsində məhdudlaşdırıla bilməz. İdmançının şəxsiyyət kimi tam,

mükəmməl formalaşması və inkişafı, yalnız bütün sosial tərbiyə sisteminin nəticələrinin məcmusu ola bilər.

Fiziki hazırlıq. İdmançının hazırlığının bu bölməsinin məzmunu idman fəaliyyətində vacib olan fiziki qabiliyyətlərin (qüvvə, sürət, dözümlülük və s.) tərbiyə olunması hesab olunur. Fiziki hazırlıq eyni zamanda orqanizmin funksional imkanlarının və xoşagəlməz təsirlərə müqavimətin ümumi inkişafına, sağlamlığın möhkəmlənməsinə yönəlmişdir.

İdman – texniki və taktiki hazırlıq. İdman məşqində fiziki hazırlıqla bərabər idmançının texniki və taktiki hazırlığının praktiki bölmələrinə də geniş yer verilir. İdman texnikası yarış fəaliyyəti üçün daha təkmil üsullardan istifadə etmək deməkdir; idman taktikası isə bütövlükdə bu prosesin ümumi vəhdətini təşkil edir. İdmançının texniki və taktiki hazırlığında sıx qarşılıqlı əlaqə bununla izah olunur və onları yalnız şərti olaraq ayırmaq olar.

İdmançının “texniki hazırlığı” ona yarışlarda yerinə yetirilən və ya məşq vasitələri kimi istifadə olunan hərəkətlərin texnikasının öyrədilməsi və formalaşmış texnikanın öyrədilməsi və formalaşmış texnikanın lazımi kamillik dərəcəsinə çatdırılması adlanır. Bütün bunlar idmançının fiziki və ümumi texniki hazırlığın bazasında qurulmuş xüsusi texniki hazırlığının məzmununda üstünlük təşkil edir.

İdmançının “taktiki hazırlığı” idman taktikasının nəzəri əsaslarının mənimsənilməsini, idman rəqibləri haqqında məlumatların öyrənilməsini, taktiki fəndlərin, onların kombinasiyalarının və variantlarının (mükəmməl taktiki vərdiş və bacarıqlara yiyələnmələrinə qədər) qavranılmasını, taktiki düşüncəni və taktiki ustalığı

müəyyənləşdirən digər bacarıqların tərbiyə olunmasını nəzərdə tutur. İdman məşqində taktiki hazırlıq əsas etibarilə onun məzmunu ilə təmsil olunub.

Taktiki hazırlıq, idmançının hazırlığının digər cəhətləri kimi ümumi və xüsusi taktiki hazırlığa bölünür. Xüsusi taktiki hazırlıq seçilmiş idman növünün taktikasının mənimsənilməsinə və təkmilləşdirilməsinə yönəlmişdir. Ümumi taktiki hazırlıq taktiki təfəkkürün koordinasiyasının və idmanda vacib olan digər bacarıqların tərbiyə olunmasına səbəb olur.

Beləliklə, yarış tsiklini əhatə edən mərhələlərdə taktiki hazırlıq, texniki, fiziki və xüsusi psixi hazırlıqla üzvü surətdə vəhdət təşkil edir. Yarışqabağı mərhələdə taktiki hazırlığa idmançı hazırlığının digər bölmələri ilə müqayisədə çox üstünlük verilməlidir.

Məşqin çoxsaylı tsikllərinin strukturu

Məşqin illik yarımillik və ya başqa çoxsaylı tsiklində bir qayda olaraq, üç dövrünü ayırırlar: hazırlıq (əsaslı hazırlıq dövrü), yarış (əsas yarışlar dövrü) və keçid. Məşq makrotsiklinin belə quruluşunun əsasını idman formasının əldə olunması, saxlanması və müvəqqəti itirilməsinin qanuna uyğunluqları təşkil edir.

İdman forması idmançının hər bir məşq mikrotsiklində müəyyən şərtlər əsasında yüksək nailiyyətlər əldə etməyə hazır olması deməkdir.

İdman forması nailiyyətlərə optimal hazırlığın bütün komponentlərinin: fiziki, psixi, idman texniki və taktiki harmonik vəhdətindən ibarətdir. Belə ki, idman formasını

yalnız bu komponentləri mövcudluğunu deyil, həm də məşqin bu böyük tsiklində idman nailiyyətlərinin müəyyən səviyyəsini təmin edən harmonik əlaqəsini xarakterizə edir. İdman formasının qiymətləndirilməsində bir sıra fizioloji, həkim-nəzarət, psixoloji və kompleks meyarlardan istifadə olunur. Onun əsas göstəricisi idman nəticələri hesab edilir. Belə ki, yalnız onlarda, fokusda olduğu kimi, idmançının nailiyyətlərə hazırlığının bütün tərəfləri özünün inteqral ifadəsini tapır.

Məşqin dövrlərinin konkret müddətlərinin seçimindən asılı olan xarici şərtlərin sırasında idman təqvimini kifayət qədər əhəmiyyətə malikdir. O, rəsmi yarışların tarixini müəyyənləşdirərək, idmançının hazırlığını planlaşdıran müddətləri limitləşdirir. Təqvim yarışlar sistemi yarış dövrünün strukturuna və məşqin dövrlərinin müddətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir. Bununla belə idman təqvimini məşq prosesinin obyektiv dövrləşdirilməsinin zəruriliyini nəzərə alaraq planlaşdırmaq lazımdır, yalnız bu halda təqvim onun optimal quruluşuna kömək edəcək. Bu xüsusilə məsuliyyətinə və funksiyalarının səviyyəsinə görə yarışların dəqiq dərəcələrə ayrılmasını, eləcə də onların məşq prosesində məşqin dövrlərinin xüsusiyyətləri əsasında səmərəli bölüşdürülməsi nəzərdə tutur.

Şahmatçının idman məşqinin vasitə və metodları

Şahmatçılar üçün idman məşqinin ən spesifik vasitələri məşq tapşırıqları sistemi ilə təqdim edilmişdir, bunlar isə nisbətən yaxın zamanlarda işlənilib hazırlanmışdır. Məşqçi

fəaliyyətinin səmərəliliyi məşqçi tərəfindən tətbiq edilən vasitə və metodların müxtəlifliyi ilə müəyyən edilir.

Məşq tapşırıqları sistemi M.İ.Dvoreskiy və A.M.Yusupov tərəfindən təklif edilmişdir. Bu sistemdə tapşırıqlar strateji (hücum, müdafiə) və funksional (oyunu başa çatdırmaq üçün, qərar qəbul etmək üçün) əlamətlərə görə təsnif olunur. İdman nəzəriyyəsinə əsasən, yarış hərəkətlərlə oxşarlığına və ya fərqiyyətinə görə başqa bir təsnifat təklif etmək olar.

Yarış tapşırıqları – şahmat üzrə yarış şəraitlərində olduğu kimi eyni tərkibdə tam və ya mürəkkəb birgə hərəkətlərdir.

Əslində, yarış tapşırıqları və yarış tapşırıqlarının məşq formaları var. Birinci növ tapşırıqlara turnir və ya ənənəvi vaxt nəzarəti ilə matç partiyası aiddir.

Yarış tapşırıqlarının məşq formaları aşağıdakılardan ibarətdir:

- qısaldılmış nəzarət vaxtı ilə məşq partiyaları;
- məsləhət partiyaları;
- yazışma və internet ilə oyun;
- mübarizənin qabaqcadan müəyyən edilmiş xarakteri ilə məşq partiyaları (debüt sxeminin və ya oyundaşın oyun tərzini nəzərə alınmaqla strategiyanın seçilməsi);
- oyunun tematik xarakteri ilə baxmadan məşq partiyaları;
- vermiş strateji və ya taktiki əlamətlərə görə mövqelərin modelləşdirilməsi.

Yarış tapşırıqlarının məşq zamanı böyük əhəmiyyəti vardır, belə ki, onlarsız şahmat idmanı tərəfindən idmançıya təqdim edilmiş bütün spesifik tələblər məcmusunu tam olaraq yaratmaq və bununla da spesifik

hazırlığın inkişafını stimullaşdırmaq mümkün deyil. Lakin onların məşqdə xüsusi çəkisi nisbətən çox deyil. Bu da əsas etibarilə, orqanizmdə yarış tapşırıqlarından yaranan funksional irəliləyişlərin əhəmiyyəti ilə izah olunur.

İdman məşqi nəzəriyyəsinin bütün nəticələri tam olaraq şahmata aiddir. Yarışlarda, onlar arasında fasilələrdə analitik iş olmadan, daim iştirak etmək əldə edilmiş vərdişlərin möhkəmlənməsinə gətirib çıxara bilər, lakin şahmatçıların ustalığının artmasına təsir etmir. Bir çox güclü şahmatçılar, onların qabiliyyətlərinə, xüsusilə də, turnir praktikasının həddən artıq olmasından, yaradıcı və idman təkmilləşdirilməsi imkanından məhrumdurlar.

Xüsusi hazırlıq tapşırıqları yarış hərəkətlərinin elementlərindən, onların variantlarından, eləcə də təzahür edən qabiliyyətlərin forma və xarakterinə görə oxşar hərəkətlərdən ibarətdir.

Xüsusi-hazırlıq tapşırıqlarına daxildir:

- strateji və taktiki əlamətlərə görə təsnif edilmiş tipik mövqelərin analizi və ya həlli;
- yüksək ixtisaslı məşqçi-ekspertin tipik mövqesinin oynanılması;
- məşqçi-ekspert ilə düzgün mövqelərin analizi və ya oynanılması;
- konkret mövqelərin, kombinasiyaların və s. analizi və ya həlli;
- müxtəlif oyun məzmunu ilə partiyanın analizi;
- etüd, tapşırıqların analizi, həlli və oynanılması;
- operativ yaddaşa, operativ təfəkkürə, diqqət funksiyalarına, qavrayış, qiymət funksiyasına görə test tapşırıqlarının həlli.

Bu tapşırıqları o halda xüsusi-hazırlıq tapşırıqları hesab etmək olar ki, şahmat partiyası ilə ümumi əlaqəsi olsun. Digər tərəfdən, xüsusi-hazırlıq tapşırıqları turnir partiyasındakı ilə tam olaraq eyni deyil. Onlar elə seçilir ki, məşq yükünün ayrı-ayrı parametrlərinə tam yarış tapşırıqlarından daha seçici və daha əhəmiyyətli təsir etmiş olsun. Məsələn, şahmatçı varianların hesabı üçün mövqeləri həll edərkən eyni bir vaxt üçün (5 saat) operativ yaddaşa turnir partiyasında olduğundan daha çox yük götürür. Mahiyyət etibarilə, xüsusi-hazırlıq tapşırıqları şahmatçıların intellektual funksiyalarının inkişafına yönəlir. Bu perspektiv vasitələr şahmat idmanının müvafiq işləni b hazırlanmasını və praktikada tətbiq olunmasını tələb edir.

Ümumi hazırlıq tapşırıqları idmançıların hərtərəfli funksional inkişafına xidmət edir. Onların tərkibi, məşq tapşırıqlarının digər qrupları ilə müqayisədə daha geniş və müxtəlifdir. Ümumi hazırlıq tapşırıqları olaraq, təsir xüsusiyyətlərinə görə xüsusi hazırlıq tapşırıqlarına qismən uyğun gələn və eləcə də onlardan fərqlənən tapşırıqlar istifadə oluna bilər. Şahmatçılar üçün ümumi hazırlıq tapşırıqları müxtəlifdir, bura həmçinin məntiqi oyunlar da daxildir ki, bu oyunlar zamanı, digər intellektual funksiyalarla birgə, operativ təfəkkür, məntiqi təfəkkür, yaradıcı təxəyyül inkişaf etdirilir.

Şahmatçıların idman məşqinin metodları – bu, məşqçinin və idmançının iş üsullarıdır ki, bunların köməyi ilə də bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnməyə nail olunur, peşəkar əhəmiyyətli keyfiyyətlər inkişaf edir, dünyagörüşü formalaşır. Məşq prosesində şifahi və əyani metodlarla yanaşı, praktiki metodlardan da istifadə olunur. Şahmatda

konkret təlim-məşq məsələlərinin daha səmərəli həll etmək imkanı verən idman məşqi vasitələrindən analitik, oyun və yarış metodlarını göstərmək olar. Bu metodlar bir-birindən, əsas etibarilə, peşəkar əhəmiyyətli psixi funksiyalara, xüsusilə də, yaddaş və təfəkkür və xüsusi bilik və bacarıqların möhkəmlənmə səmərəliliyinə, təsirin seçmə qabiliyyəti səviyyəsinə görə fərqlənir.

Analitik metod şahmatçıların texniki hazırlığının strukturunda həlledici rol oynayır. Analiz şahmat partiyasında qərar qəbul etmənin (gedişin seçimi) əsasını təşkil edir. Lakin bu vəziyyətdə seçimin obyektivliyinin müəyyən edilməsi zehində variantların götür-qoyu və yerinə yetirilmiş gediş kimi nəticələrin toplanıb qalması məhdudlaşır. Təlim və məşq prosesində analiz dəqiq, tipik və konkret mövqelərin obyektiv qiymətinin müəyyən edilməsinə imkan verir, bilik və bacarıqların toplanmasını və intuisiyanın formalaşmasını təmin edir. Partiyaların – klassik, aktual, şəxsi, rəqibin, təxirə salınmış və s. partiyaların analizinin böyük təlim rolu vardır. Strukturun bəzi şəxsi məsələləri A.A.Kotovun. M.İ.Dvovreskinin və A.M.Yusupovun işlərində ümumi tövsiyələr səviyyəsində nəzərdən keçirilmişdir.

Oyun metodu hərəkətlərin oyun süjeti şəraitində yerinə yetirilməsini nəzərdə tutur. Bu oyunlarda oyun məqsədinə bir neçə mümkün üsullarla, oyunçuların qarşılıqlı əlaqə şəraitində nail olmaq mümkündür (mövqelərin rəqiblərlə oynanılması və ya etüdlərin rəqabət şəraitində həlli).

Şahmatda oyun metodu, digər idman növlərində olduğu kimi, motivasiyanın artırılması üçün tətbiq edilir. Oyun fəaliyyəti, yüksək emosionallığı ilə fərqlənərək, öz emosiya və hərəkətlərini, xüsusilə də, özünü ələ almaq,

təşəbbüskarlıq və təkidlilik tələb edilən stres vəziyyətlərində, idarə etmək bacarığını tələb edir.

Yarış metodu metodiki mənada onunla fərqlənir ki, yarış zamanı yerinə yetirilən eyni formada olan tapşırıq, bir qayda olaraq, daha yüksək funksional qiymətə malikdir – başqa şəraitlərdən fərqli olaraq, psixoloji və fizioloji xarakterli şəraitlərdə daha böyük funksional irəliləyişlərə səbəb olur.

Didaktik prinsiplər şahmatçıların idman məşqinə pedaqoji cəhətdən təşkil edilmiş bir proses kimi yanaşır. İdman məşqinin spesifik prinsipləri, məşq təsirləri ilə orqanizmin reaksiyası arasında, eləcə də məşqin məzmununun müxtəlif tərkib hissələri arasında qanunauyğun əlaqələri əks etdirən prinsiplər, idmanın müxtəlif növləri üçün müxtəlifdir. Şahmat idmanında, hazırlığın artmasının, əsasən, psixi funksiya və keyfiyyətlərin inkişafı hesabına baş verdiyi halda, bu prinsiplər, təbii olaraq, idmanın ənənəvi növlərindən elə fərqlənir ki, hazırlığın artması fiziki keyfiyyətlər hesabına baş vermiş olsun.

Nəzərə alsaq ki, şahmat idmanının nəzəriyyəsi – şahmat oyunu nəzəriyyəsindən fərqli olaraq, inkişafın ilkin mərhələsindədir. İdman məşqinin əsas prinsiplərinin tətbiqi ilə bağlı məsələyə isə problemlə kimi baxmaq olar. Məsələn, şahmatçıların yükünə nəzarət metodunun olmaması, yüklərin dalğavari və müxtəlif prinsiplərinin və məşq prosesinin dövriliyinin tətbiqi barədə birmənalı nəticə çıxarmağa imkan vermir.

Yüksək nailiyyətlər nümayiş etdirmək məqsədinə yönəldilmə məşqin, istirahətin xüsusi sistemi, qidalanma,

bərpa tədbirlərinin daha səmərəli vasitə və metodlarından istifadə edilməsini tələb edir.

Ümumi və xüsusi hazırlığın vəhdəti şahmatda nailiyyətlərin müxtəlif intellektual inkişafdan asılılığı ilə müəyyən edilir. Birinci növbədə, şahmatçıların ümumi və professional əhəmiyyətli psixi funksiyalar və keyfiyyətlər arasındakı asılıqla müəyyən edilir. Bu prinsipin həyata keçirilməsi misalı olaraq ümumi hazırlıq tapşırıqlarının, operativ təfəkkürün diaqnostikası və məşqi üçün tətbiqini göstərmək olar.

Məşq prosesinin davamlılığı şahmat idmanında onun elə qurulmasına çalışır ki, məşq dərslərinin yüksək səviyyədə, konkret şəraitlərdə səmərəliliyini təmin etmiş olsun, onların arasında özünü doğrultmayan fasilələri istisna etsin və məşq prosesinin fazalarında hazırlığın geriləməsini minimuma endirmiş olsun.

Şahmatın bir yaradıcı akt kimi tədqiqatı şahmatçıların idman məşqində arasıkəsilməz prinsipin tətbiqinin xüsusiyyət və hədlərinin müəyyən edilməsinə imkan verir.

Məşq prosesinin dövriliyi yarışların təqviminə uyğun olaraq həyata keçirilir və məşq prosesinin məqsəd, metod və vasitələrinin sistemləşdirilməsinə imkan verir, məşq prosesinin prinsiplərinin yerinə yetirilməsini yaxşı təmin edir.

Şahmatda idman məşqi nəzəriyyəsinin inkişaf perspektivləri müvafiq hazırlıq keçmiş mütəxəssislərin bu prosesdə iştirakından çox asılıdır. Peşəkar məşqçi texniki, psixi, fiziki və taktiki hazırlığın rəşional uyğunluğun vacibliyini, həm məşq dərslərinin ayrılıqda təşkilində, həmçinin də bütün təlim-məşq prosesinin strukturunda başa düşməlidir. Lakin bu məsələnin həlli şahmat idmanında

şahmatçıların mərkəzi sinir sisteminə yükün mümkün olan həcmi barədə məlumatın olmamasına görə mürəkkəbləşir. Şahmat praktikası bu sahədə tədqiqatların aparılmasını təkidlə tələb edir.

Həmçinin şahmatçıların çoxillik hazırlığının ümumi strukturu haqqında biliklər də azdır. İdman nəzəriyyəsində çoxillik hazırlığın rəşional planlaşdırılması ən çox optimal yaş həddinin dəqiq müəyyən edilməsi ilə bağlıdır. Şahmatda optimal nailiyyətlər dövrü əksər hallarda 10 ildən çox davam edir, onun hədləri stabil deyildir və idmançıların fərdi xüsusiyyətlərdən asılı olaraq, 20-dən 40-a qədər uzanır. Bundan əlavə, bəzi eksperimentlərin nəticəsinə görə, şahmat fəaliyyətinə nisbətən erkən başlama (10 yaşa qədər) mövqenin və hesablama texnikasının intuitiv qiymətləndirilməsinin formalaşmasında və inkişafında müəyyən əhəmiyyətə malikdir. Şahmat idmanının bu xüsusiyyətləri gərgin məşqin optimal dövrünü müəyyən etmək imkanını çətinləşdirir.

Beləliklə də, şahmat idmanında müəyyən düzəlişlə, idmanın hərəkəti növlərinin təcrübəsini ümumiləşdirən idman məşqinin nəzəriyyə və metodikasının əsas məsələləri tətbiq edilə bilər.

YÜKSƏK DƏRƏCƏLİ ŞAHMATÇILARIN MƏŞQ SİSTEMİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Hazırlıq metodikasının əsas müddəaları

Şahmatçıların idman hazırlığı – fəal, mənəvi-iradi, sağlam cəmiyyətin, şüurlu qurucularının və idman, yaradıcı mükəmməlləşdirmənin pedaqoji tərbiyə prosesidir. Bu hazırlığın məzmunu, gənclərin tərbiyə prosesi kimi, ümumi və xüsusi hazırlığın əsas bölmələrinin və pedaqogikanın didaktik prinsiplərinin yaradıcı tətbiqi arasındakı, hazırlıq prosesinin təlim və turnir-matç təcrübəsi (nəzəriyyə və təcrübənin sintezi) arasındakı və məşq prosesinin şahmatçıların təfəkkür və iradəsini tərbiyə edən ictimai faydalı, tədris və istehsalat fəaliyyəti arasındakı qarşılıqlı əlaqə üzərində qurulmalıdır.

Bütün yuxarıda qeyd olunanlara əlavə olaraq, şahmatçıların hazırlığının hərtərəfli kompleks məsələləri aşağıdakılardan ibarətdir:

a) **Hazırlığın məqsəd və vəzifələri** – praktiki təcrübə, şahmatın tarixi inkişafının qanunauyğunluqlarının təhlili, şahmatçının intellektual inkişafı və fiziki tərbiyəsi əsasında onun şahmat qabiliyyətinin maksimum harmonik mükəmməlləşməsinə və yüksək əmək və mənəvi keyfiyyətlərin aşılmasına nail olmaqdır;

b) **Hazırlıq prinsipləri** – şahmat mükəmməlliyinin spesifikasiyası və pedaqoji prinsip və müşahidələr üzərində məşqin əsasını təşkil edir. Məşqlər müntəzəm və lazımi müddətli olmalıdır. Yalnız o zaman səmərəli idman və yaradıcı iş qabiliyyətinin ciddi faktoru ola bilər;

c) **Hazırlığın vasitə və metodları** – xüsusi çalışmalardan (Şahmatçının çalışmaları dedikdə, ümumi və

xüsusi hazırlığı və yaxşı idman formasını təmin edən məqsədyönlü məşğələlərin şüurlu yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulur) təşkil edilmiş (məşq partiyalarından, debüt sistemləri üzrə materialların təhlilindən, nümunəvi-nəzəri mövqelərin, debütün, mittelspil və endşpilin öyrənilməsindən, məsələlərin və etüdlərin həllindən və s.), şahmatçılar tərəfindən lazımi idman-texniki bacarıq və vərdişlərin əldə edilməsi və funksional imkanların artırılmasında özünü göstərir;

d) **Hazırlıq forması** – fərdi plan və ya kollektiv məşğələlər formasında aparılan dərstdən, müəyyən mövzu ətrafında məşq çalışmalarından, məşq və məsləhət partiyalarından (sonrakı təhlili ilə), nəzəri mühazirələrdən və s. ibarətdir.

e) **Pedaqoji nəzarət** – obyektiv göstəricilərə görə, şahmatçının idman və yaradıcı inkişafının dinamikasını (Şahmatçının idman və yaradıcı inkişafının məşğələnin mərhələləri üzrə göstəriciləri) müəyyən edir;

f) **Hazırlığın planlaşdırılması** – bir ay, bir il və 5 il perspektiv müddətinə, şahmatçının məşğələ sisteminin artıq bir hissəsi olaraq planlaşdırmaqdır.

Hazırlıq yığımlarında məşğələlərdən danışarkən, onlar arasındakı ən əsasını – nəzəri ümumiləşdirmə, təcrübənin tənqidi təhlilini xüsusilə vurğulamaq lazımdır. Məşqçinin vacib vəzifəsi – hər bir dinləyicini müstəqil olaraq düşünmək, onda mövzuya maraq yaratmaq, yaradıcı düşüncəsini oyatmaqdan ibarətdir.

Kompleks hazırlıqda, əlbəttə ki, daha çox yarışqabağı illik və ya cəmlənmiş məşğələlər, onların müddəti, yük səviyyəsi və idman rejimi nəzərdə tutulur. Şahmat nəşri dəfələrlə şahmatçılarının ciddi rejimi haqqında məlumat

vermişdir, bu da fiziki gücün saxlanmasına və onu yarışın bütün məsafəsinə paylaşdırmağa imkan verir.

Yadda saxlamaq lazımdır ki, yarışlara hazırlıq və şahmatda yarışlar, bütün digər idman növlərində olduğu kimi, hazırlıq işinin bütün mərhələlərində vəhdət kimi çıxış edir. Bu da, təlim-məşq prosesinin bütövlükdə və onun inkişaf dinamikasına, şahmatçının təkmilləşməsinə qarşılıqlı təsirinin təhlil edilməsinə imkan verir.

Çıxış nöqtəsi kimi, idmanda qəbul edilmiş məşq prosesinin dövrləşdirilməsindən istifadə etmək məqsədəuyğundur: a) hazırlıq dövrü; b) əsas (yarış) dövrü; c) keçici dövr. Keçici dövr – yeni yarış dövrünə keçid üçün fəal istirahəti təmin etmək məqsədini daşıyır.

Hazırlıq prinsipləri

Metodiki kompleksdə, birinci plana, əlbəttə, təcrübə ilə üzvi surətdə bağlı olan və yarış vəziyyətinə maksimum yaxın olan hazırlıq prinsipləri (istənilən nəzəriyyənin dərk edilmə əsası) irəli sürülür. Onları ətraflı təhlil etmək lazımdır. Prinsiplərin mahiyyətinin düzgün başa düşülməsi, sonrakı pedaqoji müşahidələr və məşqçilərin eksperimental işi üçün imkanlar yaradır. Məlum olan didaktik prinsipləri mexaniki olaraq pedaqogikadan şahmatçıların hazırlığına keçirmək düzgün olmazdı.

Məşğələlərin yaradıcı prinsipləri əsasında, hər şeydən əvvəl, qiymətləndirmə gücünün inkişafı, oyun planının seçilməsi və variantların dəqiq hesablanması üçün istifadə edilən ardıcıl mürəkkəbləşdirilən çalışmalar durur ki, bunlarsız da, doğrusu, şahmatçının təkmilləşməsi mümkün deyil. “Oyun zamanı yaranan mövqeni dəqiqliklə qiymətləndirilməsi şahmatda ən çətin məsələlər siyahısına

daxildir” (Kapablanka). Beləliklə, “mövqenin qiymətləndirilməsini” dinamik olaraq başa düşmək lazımdır.

Seçilmiş plan tək-cə məqsədyönlü deyil, eyni zamanda, mübarizənin gedişindən asılı olaraq dəyişikliklərə yol verə bilmək üçün kifayət qədər elastik olmalıdır. Bir vəziyyətdə, mövqenin başa düşülməsi şahmatçıya məsələnin ciddi mövqə həllini bildirir, digər vəziyyətdə isə - şahmatçını, qalibiyyətə yeganə yol olaraq, partlayışlı kombinasiya etməyə itələyir, bundan imtina da məğlubiyyətə gətirib çıxara bilər.

Hazırlıq prinsipləri prosesin məqsədləri və prosesin özü ilə hazırlığın vasitə və metodları ilə sıx bağlanır və təlimin qanunauyğunluqları (didaktikası) üzərində qurulur.

Əlbəttə, şahmatçı tərəfindən, məsələn, mürəkkəb debüt sistemlərinin və ya nümunəvi-nəzəri mövqələrin mənimsənilməsi xüsusi sistemlilik və dəqiqlik tələb edir. Bu proses ən yaxşı şahmat kitablarında istifadə olunan didaktikanın mühüm prinsipinə – sadədən-mürəkkəbə, naməlumdan məlum prinsipi tam olaraq uyğun gəlmir. Burada məşq, kitab üzrə təlimdəm fərqlənir, kitab bir məlumat kitabı olaraq qalır. İspan partiyasını təhlil edərkən, ayrı-ayrı variantlar 26-cı gedişə qədər öyrənildiyindən, şahmatçı üçün əyanilik və mümkünlükdən çox, debütün bütövlükdə bütün strategiyasının prinsipial qiymətləndirilməsi ilə razılaşmaq məcburiyyəti yaranır. 10-cu gedişdə variantların hesabı, 20-ci gedişdə edilən, mübarizə böhranının ötür keçdiyinə baxmayaraq, xeyli dərəcədə çətin olur. Bu, eyni ilə, mittelspil və endspilin ayrı-ayrı nəzəri vəziyyətlərinə də aiddir, bunlar, ev tapşırıqları ilə müşayiət olunan tədris şəraitində daha dərindən nəzərdən keçirilməlidir.

Hazırlıq prinsiplərindən biri də, fərdiləşdirmə prinsipidir. Məşqçinin hər bir şahmatçının xarakter və meyllərini nəzərə alması vacibdir. Məsələn, şahmatçı strateji planın qurulmasında yaxşı istiqamətlənir, lakin tez-tez özünü itirir, gərgin vəziyyətlərdə çaşıb qalır. Bu vəziyyətlərdə, məşqçi pedaqoji müşahidələr əsasında ələ çalışmaları sxemi işləyib hazırlamalı və ya məşq partiyalarını tövsiyyə etməlidir ki, məşq edən lövhə arxasında mürəkkəb, kifayət qədər öyrənilməmiş, taktiki fəndlərlə və kombinasiyalarla xarakterik olan problemləri müstəqil olaraq həll etmək məcburiyyətində qalsın.

Yuxarıda qeyd edilmişdir ki, hazırlıq prinsipləri təlimin qanunauyğunluqları üzərində qurulur. Bu istiqamətdə, biliklərin mənimsənilməsində, xüsusilə, “şüurluluq”, “fəallıq”, “tədrilik”, “müntəzəmlik” və “ardıcılıq” kimi prinsipləri vurğulamaq lazımdır. Özünüidarə qabiliyyəti, iradi keyfiyyətlərin və dözümlülüğün tərbiyə edilməsi ilə əlaqədə bu prinsiplər məşq prosesinin üzvi hissəsi olmalıdırlar. Şahmatçı bunu nə qədər tez başa düşərsə, onun mükəmməlləşməsi bir o qədər müvəffəqiyyətli olar.

Yaradıcılığa tənqidi yanaşma – şahmat məktəbinin xüsusiyyətlərindən biridir. Ən istedadlı təcrübəçi, hətta mövqenin qiymətləndirilməsində və variant hesabında kifayət qədər güclü olduğu halda, onun rəqibinin, ağların (və ya qaraların) bütün planını şübhə altına alacaq, debütdə etdiyi gözlənilməz gediş onu çarəsiz edə bilər.

Yarışa kifayət qədər hazırlıqlı olmayan parlaq misallardan biri Botvinnik-Şpilman arasında məşhur partiyadır. Bu partiyada venalı qrosmeyster özünənəzarət, tövsiyyə olunan debüt variantlarına tənqidi münasibətin olmaması nəticəsində, məğlubiyyətə uğradı.

Məşqçi üçün böyük çətinlik yaradan şahmatçılarda “seytnot xəstəliyi”nin aradan qaldırılmasıdır. Bu da bir gediş üzərində, hətta gedişin yeganə gediş olduğu halda belə, əksər hallarda, çox düşünmə vərdişi ilə başlayır. Burada iki səhvə yol verilir: birincisi, şahmatçı gördüyü bütün variantları axıra qədər götür-qoy etməyə çalışır, lakin fərdi tərz və oyun tərzini hər zaman görə bilmir, ya da onu görməzdən gəlir; ikincisi, şahmatçı, rəqibinin nə zaman gözlənilməz cavab gedişi edəcəyi haqda istər-istəməz yenidən və uzun müddət düşünür.

Həddindən artıq müdrikliyə təhlükəli meylin aradan qaldırılmasına kömək edən məşğələ vasitələrindən biri kimi, birinci dərəcəli və ustalığa namizəd şahmatçılar üçün M.Botvinnikin məsləhətini tövsiyyə etmək olar. Eks-çempion yazırdı: “Məşq partiyalarını oynamaq lazımdır, bu halda, ilk növbədə, saata diqqət yetirmək, və bu çalışmaları, vaxtın məqsədəuyğun idarəedilməsini vərdiş halına salanadək davam etdirmək lazımdır”.

Bu cür yanaşmadan yaradıcılıq təcrübəsində digər fərdi çatışmamazlıqları aradan qaldırmaq üçün istifadə edilə bilər.

Ümumi və xüsusi hazırlıq

Şahmatçının inkişafında və mükəmməlləşdirilməsində ümumi və xüsusi hazırlıq haqqında məsələ də çox vacibdir. Bu məsələ yeni və daha az işlənib hazırlanmışdır, lakin onun rolu göz qabağındadır. Ümumi hazırlıq, hər şeydən əvvəl, hərtərəfli şahmat təliminə və şahmatçı-idmançının lazımi keyfiyyətlərinin inkişafına yönəldilmişdir. Şahmat məktəblərinin tədrisi inkişafı ilə tanış olmaq, şahmat partiyasının inkişaf prinsiplərini öyrənmək, şahmat

təhlilinin əsaslarına (mövqeləri və partiyaları qiymətləndirmək) yiyələnmək, planı həyata keçirməyi öyrənmək, lazımi mənəvi-iradi keyfiyyətləri tərbiyə etmək – birinci dərəcəli məsələdir.

Yaxşı ümumi hazırlıq, şahmatçının idman və yaradıcı inkişafının dinamikasının imkanlarını və perspektivini əhəmiyyətli dərəcədə müəyyən edir, xüsusi hazırlığın inkişafına, idman formasının bərpa və saxlanmasına kömək edir.

Bu cür hazırlıq, xüsusilə də, hələ şahmatçı kimi formalaşmış gənclərlə işdə böyük əhəmiyyətə malikdir.

Təəssüflər olsun ki, şahmat kollektivlərində məşğul olan gənclərimiz əksər hallarda, debüt variantlarını “əzbərləyir” və ümumi hazırlığa, yaradıcı düşüncəni inkişaf etdirən çalışmalara kifayət qədər diqqət ayırmırlar.

Bununla belə, yuxarı dərəcəli şahmatçılar üçün ümumi hazırlıq – şahmat inkişafının hərtərəfli təməli – nöqtəyi-nəzərimizdən, vacibdir.

Şahmatçının xüsusi hazırlığı ustalığa yiyələnmə və təkmilləşmə ilə birbaşa əlaqədə və ümumi hazırlığın əldə edilmişərdişi və bacarıqları əsasında həyata keçirilir. Debüt sistemlərinin dərinədən və müstəqil öyrənilməsinə başlamazdan əvvəl, şahmatçının əsas məlumatlar əldə etməsi və əldə edilmiş biliklərdən şahmat partiyasının mürəkkəb və gərgin yaradıcı inkişaf prosesində istiqamətlənmə üçün istifadə etməklə, ümumi nəzəri məsələlərdə vərdişləri mənimsəməsi vacibdir.

Şahmatçının ümumi hazırlığında qiymətləndirmə qabiliyyətinin təkmilləşdirilməsinin əsası – şahmatın ümumi nəzəriyyəsinin problemləri ilə tanış olmaqdan, yarışlarda, sonradan onların tənqidi analizini aparmaqla, partiyaların şərh edilməsi ilə, əldə edilmiş məlumatların və

nəticələrin ümumiləşdirilməsi ilə, iştirak etməkdən ibarətdir.

Şahmatçının xüsusi hazırlığında qiymətləndirmə qabiliyyətinin təkmilləşdirilməsinin əsası – nümunəvi-nəzəri mövqelərin öyrənilməsi və işlənilib hazırlanmasından, eləcə də yarışlar üçün müəyyən edilmiş bütün tələblərə riayət etməklə keçirilən məşq partiyalarının və turnirlərin təcrübəsindən ibarətdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, şahmatçının hazırlığı, heç bir zaman bitmir. Hazırlıq ilboyu hazırlıq və yarış dövrlərində, eləcə də yarışlardan sonra (oynanılmış partiyaların analizi) aparılır.

Məşğələnin hazırlıq dövründə ümumi və xüsusi hazırlığın tövsiyyə olunan vasitə və metodları

Cədvəl № 1

№	Ümumi hazırlığın vasitə və metodları
1	Şahmat məktəbinin tədrisi inkişafının öyrənilməsi. Ədəbiyyat mənbələrin analizi;
2	Əsas ideya, məqsədlərin və etüdlərin öyrənilməsi;
3	Mövqe-partiyaların analizi və qiymətləndirilməsi (endşpil, mittelspil və debütdə plan). Şahmat partiyası inkişafının ümumi nəzəriyyə və təcrübə məsələlərinin öyrənilməsi;
4	Kombinasiya qabiliyyətinin inkişafı və məşqi;
5	Şahmat yaddaşının və məkan təsəvvürünün (variantların hesabı) inkişafı üçün çalışmalar;
6	Mənəvi-iradi keyfiyyətlərin və diqqətin tərbiyə edilməsi;

7	Yuxarıda qeyd edilmiş hazırlığın yoxlama çalışmalarında və yarışlarda hazırlığın vasitə və metodlarının təkmilləşdirilməsi;
8	Sağlamlaşdırıcı fiziki hazırlıq.

Cədvəl № 2

№	Xüsusi hazırlığın vasitə və metodları
1	Debüt sistemlərin öyrənilməsi və işlənilib hazırlanması (debütdən mittelspilə keçid; nümunəvi-nəzəri mövqelər);
2	Mittelspilin öyrənilməsi və işlənilib hazırlanması (mittelspildən endşpilə keçid; nümunəvi-nəzəri mövqelər);
3	Endşpilin öyrənilməsi və işlənilib hazırlanması (nümunəvi-nəzəri mövqelər);
4	Turnir və matçların analizi (yerli və xarici), güclü şahmatçıların yaradıcılığında xarakterik xüsusiyyətlərin və nümunəvi-nəzəri mövqelərin yeni şərhinin aşkar edilməsi;
5	İdman-psixoloji hazırlıq (rəqibin güclü və zəif tərəflərinin öyrənilməsi);
6	Hazırlığın yuxarıda qeyd edilən vasitə və metodlarının təkmilləşdirilməsi və möhkəmləndirilməsi məqsədilə məşq partiyalarının və yarışların keçirilməsi;
7	Müntəzəm fiziki məşqlərin köməyi ilə şahmat yarışları üçün xüsusi dözümlülüyün inkişafı və məşq şahmat partiyalarının, turnirlərin keçirilməsi.

a) Ümumi və xüsusi hazırlığı ayrılıqda nəzərdən keçirmək olmaz. Şahmatçının yaradıcı inkişafı ilə, vahid təlim-tərbiyə prosesində birləşirlər.

b) İndividual şahmat kartotekasının təşkili və zənginləşməsi həm ümumi, həm də xüsusi hazırlıqda aparılır.

c) Məşqçi, məşğul olanların ixtisas səviyyəsini və yaşlarını nəzərə alaraq, şahmat seksiyasının (kollektivinin) təlim-tərbiyə işində tövsiyyə olunan vasitə və metodlardan hansıların və hansı həcmdə tətbiq olunmalarını müəyyən edir.

Yarış zamanı hazırlığa aşağıdakılar daxil edilə bilər:

1) mübarizənin taktiki planının turnir vəziyyətindən və rəqibin yarış müddətində müşahidə edilmiş güclü və zəif tərəflərindən asılı olaraq qurulması;

2) hər bir rəqib üçün debüt sistemləri seçiminin dəqiqləşdirilməsi;

3) təxirə salınmış (yubadılmış) mövqelərin analizi;

4) gigiyena rejiminə düzgün riayət edilməsi;

5) fiziki gimnastika, açıq havada gəzintilər, sevimli idman növü ilə məşğul olmaq;

6) istirahət - ədəbiyyat oxunması, kinoya, teatra, ekskursiyaya getmək və s.

Yarışdan sonrakı hazırlığa aşağıdakıları daxil etmək yaxşı olar:

1) oynanılmış partiyaların hərtərəfli analizi;

2) turnir mübarizəsi taktikasına düzəlişlər;

3) keçirilmiş yarışlar üzrə ümumiləşdirmələr və nəticələr.

Şahmatçının idman ustalığını təyin etmə metodikası

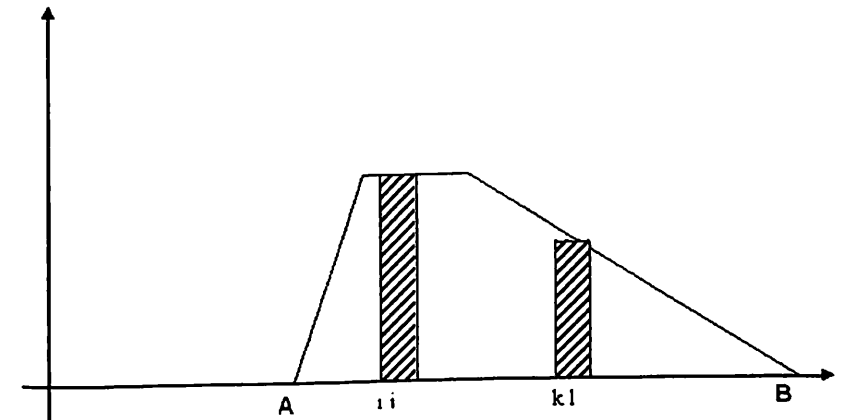
Həvəskar şahmatçılar yüksək dərəcəli şahmatçıların oyunlarını təhlil etmək, onların yaradıcılıqlarını qiymətləndirə bilirlərmi?

Şahmat anlayışında olan böyük bir fərqə görə bu mümkün olmaz bir hal hesab edirlər. Bir çox göstəricilər əmsal, dərəcə, titul bu fərqi bildirir.

Qeyd olunan problemləri nəzərdən keçirməyə imkan verən bir neçə mülahizələr var (şahmatçının riyazi modeli vasitəsi ilə izah olunur):

- 1.ustalığın artımı necə baş verir?
- 2.peşəkar həvəskardan nə ilə fərqlənir?
- 3.niyə ustalar həvəskarlara qalib gəlirlər?
4. niyə həvəskarlar ustalara qalib gələ bilirlər?
- 5.kiminsə "hazır yemi" olmaq

Model primitiv dərəcədə sadədir

Ordinat oxu – ehtimal olunan göstəricilər, absiss oxu – ELO əmsalı göstəriciləri

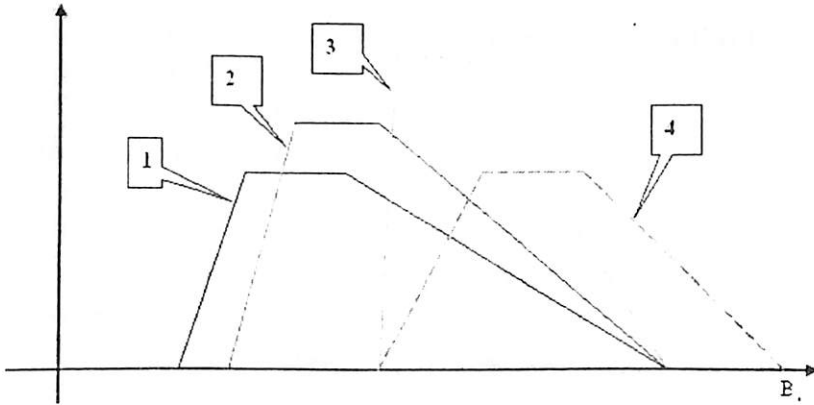
“A” – şahmatçının artıq göstərə bilməyəcək pis oyun səviyyəsi

“B” – şahmatçının oyun “anlayışı”

Şahmatçının ehtimal olunan gücünü təyin etmək üçün (məsələn k-dan l-ə qədər, və yaxud i-dən j-ə qədər olan diapazonlar) ştrixlənmiş düzbucağın bütün trapesiya fiqurunun sahəsinə olan nisbəti tapmaq lazımdır.

Ustalıqın və dərəcənin dəyişməsi: Dərəcə artdıqca oyunun stabilliyidə artır, buna görə “A” nöqtəsi trapesiya fiquru tam həcmində qalmaq şərti ilə sağa tərəf yerini dəyişir.

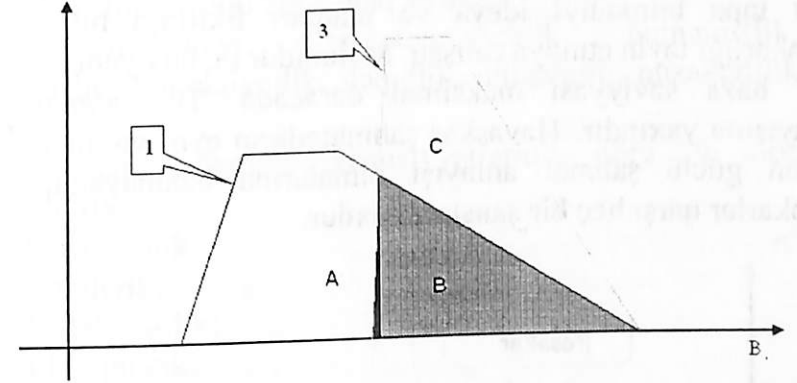
Bu cür yerdəyişmə (inkişaf) şahmat anlayışının güclənməsi ilə əlaqədar olan “ustalıqın” artması keyfiyyətli sıçrayış baş verənə qədər davam edir. cədvəldə “B” nöqtəsinin sağa keçməsi və qrafikin genişlənməsi ilə müşahidə olunur.

Əlbəttə dərəcənin artması mütləq şəkildə ustalıqın artmasına gətirib çıxartmalı deyil. Bəzi hallarda sıçrayışın baş verməsinə təsir göstərən dəyişikliklər kifayət etmir. Bu

cür vəziyyət uzun müddət və yaxud həmişəlik sabitləşir (dəyişməz qalır). Belə cə “təcrübəli 2-ci dərəcəli” şahmatçılar möhkəmlənir.

Xülasə, proqnozlaşdırma və bir qədər psixologiya haqqında. Hər hansı bir müqayisə aparmaq üçün bütün trapesiyaların sahələri eyni olmalıdır. Məsələn 1-nli və 3-nli şahmatçıların görüşlərinin nəticəsini proqnozlaşdıraraq, 1-nli şahmatçı qalib gələ bilərmə? Qalib gələ bilər amma ehtimal çox azdır. O (ehtimal), qırmızı rənglə qeyd olunan sahəyə mütənasibdir.

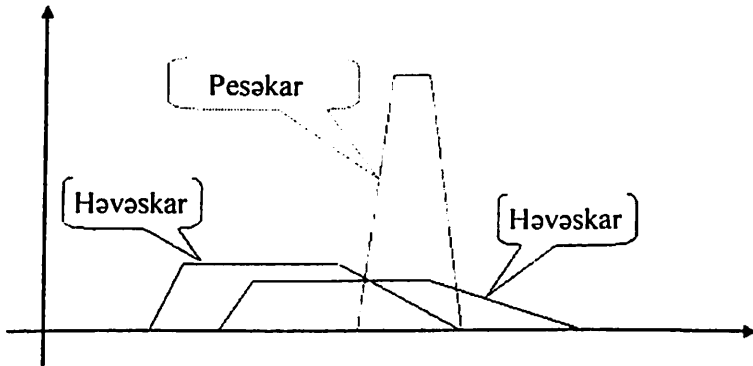

B və B+C sahələrinə mütənasib olaraq heç-heçə nəticəsi daha çox ehtimal olunur. A və B+C sahələrini nəzərdə tutsaq məğlub olma variantı daha çox proqnozlaşdırandır.

Burdan eyni şahmat anlayışına malik olan şahmatçılar oyun gücü baxımından çox fərqlənirlər. Lakin bu qüvvə fərqi və dərəcə fərqi “3” şahmatçının fikirləşdiyi ideya və planları “1” şahmatçı üçün əlçatmaz deyil.

Deməli bir çox 1-ci dərəcəli şahmatçılar üçün idman ustalarının və bəzi qrossmeysterlərin planları məlumdur, həmçinin idman ustalıqına namizədlər idman ustalarının və

grossmeysterlərin oyunları məlumdur. Əgər bu nəticələr doğrudursa V.Akselrodun nəzəriyyəsinə etiraz etmək olar. Onun fikircə güclü gedişin tapılması müxtəlif dərəcəli şahmatçılar üçün yalnız zaman fərqidir. Əgər keyfiyyət yoxdursa deməli zaman amili qeydə alınmır. Yoxlama məqsədi ilə “1” və “3” tipli şahmatçılara eyni məsələlər vermək olar. Orta hesabla məsələlərin həllinə onların sərf etdikləri vaxtları eyni olmalıdır. Oyun ərzində isə “1” şahmatçının oyun gücü “3” şahmatçıdan fərqli olaraq geniş diapazonda dəyişə bilər. Bu da pis nəticə, və göstərilən aşağı dərəcə deməkdir. Ancaq “4” şahmatçı “1” və “3” heç vaxt tapa bilmədiyi ideya və planları fikirləşə bilər. Peşəkarlığı təyin etməyə çalışaq. Məlumdur ki, bu oyunçun “A” baza səviyyəsi maksimal dərəcədə “B” şahmat anlayışına yaxındır. Həvəskar şahmatçıların eyni və hətta ondan güclü şahmat anlayışı olmalarına baxmayaraq, peşəkarlar qarşı heç bir şansları yoxdur.

Bu metodikadan istifadə etməklə:

- şahmatçıların güc (dərəcə) artımını strateji baxımdan planlaşdırmaq olar.
- şahmatçıların yarışlarda göstərə biləcək nəticələri əvvəlcədən proqnozlaşdırmaq olar.

YÜKSƏK DƏRƏCƏLİ ŞAHMATÇILARIN PSIXOLOJİ HAZIRLIĞI

İdmançının psixoloji hazırlığı

Psixologiya iki söz birləşməsindən ibarət olub, “psixo” ruh və “logiya” elm mənasını verir. İdmançının psixoloji hazırlığı onun psixoloji keyfiyyətləri ilə müəyyən olunur. Psixoloji keyfiyyətlərə iradi və mənəvi keyfiyyətlər aiddir.

İradi keyfiyyətlərə -mərdlik, qələbəyə inam, mətanətlik, prinsiplilik, özünü ələ almaq və sairə.

Mənəvi keyfiyyətlər-vətənpərvərlik, humanistlik, yoldaşlıq, kollektivçilik, dəqiqlik, intizamlıq, nəzakətlik və sairə.

İnsanlar psixoloji xüsusiyyətlərinə görə 4 tipə bölünürlər:

- 1.Sanqvinik;
- 2.Xolerik;
- 3.Melanxolik;
- 4.Fleqmatik.

Sanqvinik –tipə məxsus olan insanlar “tez coşub tez sakitləşirlər, çevikdirlər, “alovludurlar”.

Müsbət cəhətləri –onlar fəal iş qabiliyyətli olurlar, emosional vəziyyəti tez dəyişə bilirlər, məşq etməyə həmişə hazırdılar, verilən tapşırığı tez qavrayırlar, müxtəlif cildlərə girə bilirlər, insanlarla tez ünsiyyət tapırlar, şən və kollektivin sevimlisi olurlar, onlarda adaptasiya tez gedir, risk və məsuliyyətdən qorxmurlar.

Mənfi cəhətləri –onlar diqqətsizdirlər, verilən tapşırığı tez unudurlar, onlara daima nəzarət və məşqçinin göstərişi lazımdır, gördükləri işi yarımçıq qoya bilirlər, qeyri-

ciddidirlər, uzun müddətli və çətin işlərdən yan keçirlər, məsələlərin həllində düşünmə, maraqlı sabitlik, dəyanət, dözümlü az olur.

Xolerik –tipə məxsus insanlar “tez coşub və sakitləşirlər”.

Müsbət cəhətləri –onlar döyüşkən, hərəkətləri cəld və qətidir, təhlükələr haqqında az fikirləşirlər, yaxşı reaksiyaları olur, istirahətdən tez məşqə keçə bilirlər, sədaqətli dost və yoldaşdırlar. Məşqdə tapşırığı yerinə yetirir, əgər qarşıya məqsəd qoyubsa onu axıra çatdıracaq, onu aldatmaq olmur.

Mənfi cəhətləri –səbirsizdir, onu tənqid etmək mənfi nəticə verir, yarış qabağı “yana” bilər, sir saxlaya bilmir, bərkədən danışır.

Fleqmatik –tipə məxsus olan insanlar “gec coşub gec sakitləşirlər”.

Müsbət cəhətləri –onlar sakitdir, həmişə tarazdır, həyatda təmkinli, dözümlü zəhmətkeşdir, məsuliyyətlidir, əxlaqi və mənəvi xüsusiyyətləri yüksəkdir, məşqdə bütün tapşırığı sona qədər yerinə yetirir. Bir iş görməzdən əvvəl hərtərəfli düşünür. Hər hansı bir məsələni həll edərkən onu ardıcıl və tələsmədən həyata keçirir.

Mənfi cəhətləri –onların nitqi və hərəkətləri yubandırıcıdır. Onlara bir iş və ya söz gec çatır, adaptasiya çətin keçir, ona görə onları yarış yerinə ən azı iki həftə qabaxca gətirmək lazımdır.

Melanxolik tipə məxsus olan insanlar qapalı olurlar. Onlar fiziki və zehni işdən tez yorulurlar, çox hissiyyatlı, inciyən, əhvalı tez pozulan, həyatın ən kiçik uğursuzluğu uzun müddət unuda bilmir. Hər hansı maneələr qarşısında qorxu hissi keçirir, adi ağrıdan huşunu itirə bilər. Həyatda

pessimist olurlar. Ən sadə halda belə, çıxış yolu tapa bilmirlər.

Eyni situatsiyada bu dörd tip tepramentli nümayəndələr. Özlərini müxtəlif cür aparırlar. Belə fikir var ki, idmanda göstərilən nailiyyətlər müəyyən dərəcədə idmançının tempramenti ilə bağlıdır. Lakin müşahidələr göstərir ki, hər bir tiğın ayrı-ayrılıqda öz üstünlüyü və zəif xüsusiyyətləri vardır. Misal üçün, müasir idmanda o zaman nailiyyət qazanmaq olur ki, idmançı start anına qədər öz əsəblərini cilovlamalı, bacarığını səmərəli və düzgün bölüşdürməyi, eləcədə rəqibini düşünülmüş taktiki mübarizəyə başlamağa məcbur etməyi bacarmalıdır.

Belə şəraitdə zəif sinir tipinə malik olan idmançı, ən böyük idman yarışlarında belə özünü müsbət cəhətlərini asan nümayiş etdirir və müvəffəqiyyətlər qazanırlar. Burada sərbəst güləş üzrə 3 qat Olimpiya çempionu Aleksandr Medvedin yarışa çıxanda aşağıdakı prinsiplərini yada salmaq yaxşı olardı:

1. Özünün və rəqibin idman ustalığından, nəaliyyətlərindən asılı olmayaraq ona hörmətlə yanaşmaq;

2. Rəqibə imkan verməyəsen ki, o elə düşünsün ki, sən ondan qorxursan, zəifsən, zədəlisən. Rəqibi həmişə səndən qorxsun;

3. Öz məğlubiyyətinizin səbəblərini kənardə axtarmayın, çünki məğlubiyyətinizin səbəbkarı ilk növbədə siz özünüzsünüz. Bu səhvlərin aradan götürülməsinə və çətinlikləri dəf etməyə kömək edir;

4. Əgər sən hazırsansa, özünə əminsənsə, mübarizəni təmiz aparırsansa, heç bir hakim sənin üçün qorxulu deyil. Hakimlərin səhvlərinə qürurla yanaş, mübarizə apar və

sübut et ki, sən qələbəyə layiqsən və heç kim sənin əlindən bu qələbəni ala bilməz.

Şahmatda psixologiyanın əhəmiyyəti

Şahmatın sırf nəzəri üsullarla öyrənilməsi müəyyən nöqsanlara gətirib çıxarır ki, bu da ilk növbədə özünü praktikada açıq-aşkar nümayiş etdirir. “İnsan amili”-ni daha dəqiq psixologiyani nəzərə almadan və istifadə etmədən şahmatda böyük uğurlar əldə etmək mümkün deyil. Doğrudan da istər adi hazırlıq zamanı, istər yarışa hazırlıq vaxtı, istərsə də oyun zamanı hər bir şahmatçının fərdi xüsusiyyətləri önə çıxır. Səviyyəsindən asılı olmayaraq -təzə başlayandan qrossmeysterə qədər- hər bir şahmatçı şüurlu və ya dərk etmədən, açıq və ya gizli şəkildə özünün və rəqibinin imkanlarını nəzərə alır.

Şahmatda şüurlu şəkildə psixologiyanın tətbiqi çox geniş və müxtəlifdir. Məsələn buna rəşional düşünmə üsullarının tapılması, oyunun yaş xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi, uşaqlara şahmatın tədrisi, şahmat bacarıqları spesifikasiyasının tədqiqatı və digər başqaları aiddir. İlk baxışda elə görsənir ki, şahmat psixologiyasının öyrənilməsi pedoqoji və elmi yaradıcılıq psixologiyasından o qədər də fərqlənir. Əslində isə A.Nimçoviçin də qeyd etdiyi kimi şahmatda “biz lap əvvəldən oynayırıq, mübarizə aparırıq və döyüşürük”. Yəni idman mübarizəsi amili şahmat fəaliyyətinin psixoloji mahiyyətini daha dəqiq aydınlaşdırır. Em. Lasker dəfələrlə qeyd etmişdir ki, “şahmat taxtası arxasında taxta fiqurlar yox insanlar mübarizə aparır”. Həqiqətən də şahmatda bir-biri ilə ağ və qara fiqurlar qrupu yox iki insan qarşılaşır ki, bunlar da

spesifik şahmat vasitələri ilə aralarındakı şərti mübahisəni həll edirlər. Buna görə də şahmat psixologiyasının, şahmatçının psixoloji hazırlığının məqsədi tək nəzəriyyənin daha yaxşı öyrənilməsi üsulları deyil, həmçinin alınmış biliklərin iki şəxsin mübarizəsində istifadə edilməsindən ibarətdir.

Şahmat oyununda yaranmış vəziyyətlərin əksəriyyəti problematik xarakter daşıyır. Belə ki, hər zaman ən yaxşı, yeganə gedişi tapmaq mümkün olmur və belə olduqda gediş seçimi əhəmiyyətli dərəcə də şahmatçının fərdi xüsusiyyətlərindən asılı olur: təcrübədən, bilikdən, xarakterdən, temperamentdən, düşünmə üslubundan və s. Burdan belə qənaətə gəlmək olar ki, rəqibi tanımaq, can atdığı məqsədlərini başa düşmək, şahmatçının özünə böyük ehtimalnan oyunun sonrakı gedişatını təyin etməyə və buna qarşı öz şəxsi davranış strategiyasını seçməyə kömək edir. Buna görə də şahmatçı uğur qazanmaq üçün nəinki nəzəriyyəni və oyun texnikasını yaxşı bilməli həmçinin rəqibinin daxili aləminə də yaxşı bələd olmalı, niyyətini başa düşməlidir. Şahmat psixofiziologiyası üzrə bir çox işlərin müəllifi professor V.Malkin qeyd edirdi: “Rəqibinin oyununu, strategiyasını daha yaxşı proqnozlaşdırın usta, nəzərə çarpacaq üstünlüyə malikdir”.

Psixologiyanın şahmatda əhəmiyyətinin açıq-aydın görsənməsinə baxmayaraq bu fikir bir çox hallarda düzgün başa düşülmür. Bir çox şahmatçılar belə hesab edirlər ki, şahmatçının individuallığı diqqətə layiq deyil və şahmatda uğurun yeganə vasitəsi oyunun strategiya və taktikasının daha dərindən mənimsənilməsindən ibarətdir. Bu fikiri aydın şəkildə qrossmeyster Rubinşteyn ifadə etmişdir. Ona: “Siz bu gün kimlə oynayırırsınız ?” sualına belə cavab

vermişdi: “Bu əhəmiyyət daşımır. Mən qara fiqurlara qarşı oynayıram.” Qrossmeyster Simaqin isə belə demişdir: “Oyunda psixologiyanın rolunu yüksək qiymətləndirmirəm. Fikrimcə şahmat ustası səhsiz oynamağa can atmalıdır.” Bütün bunlara Em. Laskerin Alyoxin-Eyve matçının nəticələrinə həsr olunmuş məqalədə yazılan sözlərlə cavab vermək olar: “Geniş seçim içərisində daha maraqlı və əhəmiyyətli tapmaq- budur mənə cəlb edən. Mən mükəmməl səviyyəyə o qədər də inanmıram. Mən razı deyiləm ki, mübarizədə digər seçimlərin içərisində yalnız bir ən yaxşı, məntiqli yol var; Hər halda belə hesab edirəm ki, həmişə mükəmməl səviyyədə olmaq insan gücünün xaricindədir. Mükəmməllik səviyyəsi Tarraşın ideali idi. O belə hesab edir ki, hər vəziyyətdə yalnız bir yaxşı gediş var. Tarraş həmin gedişə “!” işarəsi, digərlərinə isə “?” qoyurdu.”

Digər yanlış fikrin tərəfdarları isə psixologiyanın müxtəlif vasitələrinin həddən artıq şişirdilməsinə önəm verirlər. Sanki psixoloji fəndləri bütün vəziyyətlərdə keçərli olan sehirli çubuğa bənzədirlər. Bu zaman isə faktiki olaraq şahmatın özü yaddan çıxarılır. Nəzərə alınmalıdır ki, psixoloji yanaşma hər şeydən əvvəl şahmatın strateji və taktiki qanunlarının obyektiv başa düşülməsinə əsaslanmalıdır.

Psixoloji yanaşmaya yalnız rəqibi qorxutmaq və ya çaşdırmaq vasitəsi kimi baxmaq düz olmazdı. Əlbəttə istənilən vəziyyətdə həmişə ən yaxşısını tapmağa can atmaq lazımdır. Lakin onu da yaddan çıxarmaq lazım deyil ki, bu “yaxşı” özünə rəqibinin bilik sahəsini və öz şəxsi imkanlarını da əlavə edə bilər. İnsan fəaliyyətinin digər sahələrində olduğu kimi şahmat mübarizəsində də iki tərəf

mövcuddur- obyektiv və subyektiv. Bu tərəfləri bir-birinə qarşı qoymaq və yaxud şahmatın yalnız obyektiv tərəfini- sırf elmi nəzəriyyəsini- nəzərə almaq olmaz. Nəzəri qaydalar və prinsiplər praktikada bir-birinə oxşar və ya tamamilə fərqli insanlar tərəfindən tətbiq olunur.

Beləliklə, rəqibi düzgün anlamaq uğurlu oyuna şərait yaradır, yalnız bu işin bir tərəfidir. İki şəxs arasında gedən şahmat mübarizəsində yalnız rəqibin daxili aləminə bələd olmaq kifayət deyil. Elə bir strategiya seçmək lazımdır ki, özün üçün yararlı rəqib üçün isə əlverişsiz olmalıdır. Öz hərəkətlərinə effektiv nəzarət etmək, rəqib yaradıcılığında çatışmazlıqları görməkdən heç də asan deyil. Buna görə də özünün zəif və güclü tərəflərini, xarakterini və oyun üslubunu yaxşı bilmək lazımdır.

Burdan belə qənaətə gəlmək olar ki, rəqibə yaxşı bələd olmaq, özünüdərk etmə səviyyəsindən çox asılıdır. Özünün müsbət və mənfi cəhətlərinə obyektiv qiymət vermədən rəqibin fikirlərinin dərinliyinə daxil olmaq və alınmış informasiyanı istifadə etmək mümkün deyil.

Şahmatda psixoloji amillər yalnız özünü və rəqibi tanımaq üçün deyil, oyun prosesi zamanı da vacib rol oynayır. Stefan Çveyqin də qeyd etdiyi kimi: “şahmatın əsas gözəlliyi hər şeydən öncə ondan ibarətdir ki, mövcudluq etibarını ilə, oyunun strategiyası iki müxtəlif insanın aqlında eyni vaxtda inkişaf edir... ” Hər bir tərəf bacardığı qədər rəqibinin planını əvvəlcədən tapmağa və başa düşməyə çalışır.

Beləliklə şahmat mübarizəsi iştirakçıları özünəməxsus psixoloji əlaqəyə girirlər. Hər bir tərəf öz qarşısında sual qoyur: rəqib qərarları necə düşünür və qəbul edir? Onun planları nədən ibarətdir ?

Bu zaman hər bir tərəf şüurlu və ya kor təbii olaraq özlərini "aysberq"-ə bənzətmək istəyirlər. Belə ki onlar rəqibə informasiyanın elə bir hissəni çatdırmağa çalışırlar ki, guya bu hal axırda özləri üçün əlverişsiz bir vəziyyətə gətirib çıxarır. Beləliklə qəliz məntiqi və psixoloji nüansların içində bir-biri ilə mübarizə aparan iki tərəf, iki şəxsiyyət qarşılaşır.

Adətən öz refleksiya səviyyəsində üstünlüyə malik şahmatçı uğur əldə edir. Refleksiya səviyyələri özündə nəyi əks etdirir? Praktikadan nümunəyə müraciət edək.

Oyunçuların qarşılıqlı psixoloji əlaqəsi təkcə rəqibinin fikirlərinin imitasiyasında deyil, həmçinin onun əhvalında və özünü aparmasının qiymətləndirilməsində də əks olunur. Burada da rəqibi düzgün fikirdən yayındırmaqdan üçün "aysberq" metodundan istifadə olunur.

M.Tal ilə matçın təxirə salınmış 20-ci oyunundakı vəziyyət barədə M.Botvinnik deyirdi: "Bütün mütəxəssislər belə hesab edirdilər ki, mənim mövqem uduzulmuşdur. Lakin gecə analizi zamanı etüdə bənzər bir yol tapdım, və heç-heçə açıq-aydın görsənməyə başladı. Elə həmin anda bu heç-heçə imkanını gerçəkləşdirmək üçün ağıma praktiki bir plan gəldi... Rəqib düşərgəsini şübhələndirməmək üçün, bütün dostlarıma vəziyyətimin çıxılmaz olduğu barədə xəbər verdim. Matçın keçirildiyi Teatr zalına gedən yolda özümü belə inandırdım ki, artıq oyun uduzulub və məyus bir görkəm aldım. İki axşam oyundan və iki gecə analizindən sonra bu görkəmi almaq o qədər də çətin deyildi. Nəhayət teatrda söhbət zamanı mən səhnə işçilərinə "etiraf" etdim ki, çətin beş gedişdən artıq tab gətirəm. Son ştrix olaraq həmin günü özüm ilə ənənəvi

kofe termosunu da götürməmişdim. Bu isə oyunun qısa olacağı barədə təəssürat yaradan ən inandırıcı sübut idi."

Deyilənlərə əlavə olaraq, qeyd edək ki, oyun heç-heç ilə başa çatdı. Böyük ehtimalnan "maskalanma" da öz rolunu oynadı. Belə ki, adətən rəqibinin xarici görkəmini diqqətlə müşahidə edən Tal, bu dəfə təhlükə hiss etmədi, dərhal tələyə düşdü və bu da görüşün heç-heçə ilə başa çatmasına səbəb oldu.

Beləliklə oyun zamanı şahmatçılar rəqibinin məramını aydınlaşdırmaq üçün fasiləsiz kəşfiyyatlar aparırlar. Alınmış informasiyanın doğru və yanlış tərəflərini təyin etmək üçün qəliz analiz həyata keçirilir, rəqibin ən dərin "hiylələri" nəzərə alınır.

Psixoloji analizin üstünlüyü şahmatçının rəqibinin məramını əvvəlcədən başa düşməyə və oyunu buna uyğun olaraq davam etdirməyə şərait yaradır. Bəzi hallarda isə bu analiz rəqibin düşüncələrinə belə təsir etməyə və onu istədiyini istiqamətə yönəltməyə imkan verir.

Şahmatda psixoloji hazırlığın inkişaf tarixi

Böyük şahmat ustalarından ilk dəfə olaraq Em. Lasker, rəqibin xarakteri və oyun stili haqqında alınmış biliklərdən praktikada geniş və uğurlu şəkildə istifadə etməyə başlamışdır. Bununla yanaşı şahmatda psixoloji faktorun əhəmiyyətindən əvvəllər də çox danışılmışdır.

Bir çox müəlliflər (Arnu de Rivyer, Delanua, Roje, Vaysenbax və digərləri) qeyd etmişdilər ki, oyun stili şahmatçının individuallığını, xarakterinin keyfiyyətini əks etdirir. Hələ 1858-ci ildə Morfi ilə matç oynayan Andersen, özünün temperamentli rəqibini cəlbədicə, amma kifayət

qədər əsası olmayan hücumlara sövq etməyə çalışırdı. Lakin bu ona bir o qədər də uğur gətirməmişdi.

Bunlar praktiki şahmat psixologiyasında ilk və o qədər də uğurlu olmayan addımlar idi. Rəqibin oyun stili və durumu barədə fikir təsadüfi epizodların və səthi müşahidələrin əsasında yürüdülürdü. Məsələn belə hesab olunurdu ki, qambit variantlar oynayan kəslər qeyri-sakit və səbirsiz xarakterə malikdirlər. Əgər bu fikirlə razılaşsaq, gərək onda həmin dövrün bütün şahmatçılarını səbirsizlikdə ittiham edək: qambitlərə o dövrdə demək olar ki, hər bir oyunda rast gəlinirdi !

Em. Lasker psixoloji hazırlıqla daha ciddi və sistematik məşğul olurdu. Ona sual verilərkən: " Bizə məlumat verublər ki, siz rəqiblərinizin oyunlarını diqqətlə təhlil edərək, onun güclü və zəif tərəflərini müəyyən edirsiniz. Bu doğrudurmu ? " – Lasker belə cavab vermişdi: " Təbii ki, doğrudur. Bu mənim mübarizəyə hazırlığıma əsasını təşkil edir. Şahmat oyunu - mübarizədir, hansında ki, ən müxtəlif faktorlara təsadüf olunur. Və buna görə də rəqibin zəif və güclü tərəflərini bilmək çox vacibdir. Məsələn, Retinin oyunları açıq-aydın şəkildə göstərir ki, qaralara nisbətən ağlarla daha yaxşı oynayır; Marotsinin oyunlarından aydın olur ki, o ehtiyatlı şəkildə müdafiə olunur və yalnız məcburi hallarda hücum edir; Yanovskinin oyunlarından məlum olur ki, əlində on dəfə uduş vəziyyəti olmasına baxmayaraq, oyunla tez vudalaşmamaqdan ötrü, bunlardan istifadə etmir və axırda da oyunu uduzur... Bir sözlə, rəqibin bir neçə oyununu diqqətlə öyrəndikdə, bir çox faydalə məlumatlar əldə etmək olur. "

Laskerin Marşalla (1907-ci il), Yanovski ilə (1908 və 1910-cu illər) və xüsusilə Tarraşla (1908-ci il) keçirdiyi matçlar onun rəqiblərini dərindən anladığını sübut edir.

Matçlardan əlavə Lasker çıxış edəcəyi turnirlərdəki rəqiblərini də öyrənirdi. Onun nəzərdə tutulmuş turnirlərin vaxtından bir xeyli öncə, təşkilatçıdan iştirakçıların siyahısını tələb etməsi bunu sübut edir.

Şahmat mübarizəsinə bu cür yanaşma Laskerə böyük praktiki uğurlar əldə etməyə kömək etmişdir. Elə buna görə də onun qeyri-adi idman uzunömürlülüüyü, bir çox hallarda, psixoloji hazırlığı, rəqibinin güclü və zəif tərəflərini bilməsi və öz şəxsi durumunu düzgün başa düşməsi ilə izah olunur.

Lasker haqqında bioqrafik əsərin müəllifi M. Levidov haqlı olaraq qeyd etmişdir: " Elə təəssürat yarana bilər ki, Tarraş pis oynayırdı. Bu əsla düzgün fikir deyil. O yaxşı oynayırdı, özünün on altı fiquru ilə rəqibin on altı fiquruna qarşı. Lasker isə ondan fərqli olaraq on yeddinci fiqura qarşı da oynayırdı. Bu əlavə fiqur isə elə Tarraşın özü idi. Laskerin ən təhlükəli silahı da bu psixoloji metoddan ibarət idi. "

Lakin Laskerin əldə etdiyi böyük uğurlarda psixoloji hazırlığın əhəmiyyəti, uzun müddət şahmat dünyasına anlaşılmaz qalır. 1896-cı ildə Nyunberq turnirinə həsr olunmuş kitabında Tarraş maraqlı bir "bəxt cədvəli" yerləşdirmişdi. Bu cədvəl yarıf iştirakçıların bəxt amilinə görə neçə xal topladıqlarının göstərir. Siyahıda birinci yerə Lasker başçılıq edirdi. Müəllifin hesablamalarına görə Lasker beş bərabər və psi vəziyyətdə rəqiblərinin "sadə" səhvlərinə görə qələbə qazanmışdır. Bu o dövrün şahmat mütəxəssislərinə mistika kimi gərsənirdi. Tarraş hətta

Lasker haqqında belə bir ifadə işlətməmişdir: “Sehrbazlığa qarşı kim mübarizə apara bilər ki !”

Bu cür anlaşılmazlığın səbəbi nədə idi ? Həmin dövrün şahmat mədəniyyətinin inkişaf səviyyəsinə görə bunu izah etmək çətin olardı. İş həm də onda idi ki, Lasker özünün hazırlıq metodunu gizli saxlayırdı.

Düzdür, Lasker qeyd edirdi ki, rəqib oyunlarının analizi onun əsas bilik mənbəyidir. Lakin konkret olaraq hansı oyunların təhlil edilməsi bildirilmirdi. Oyunun özünün necə təhlil olunması barədə də Lasker çox danışmırdı.

Heç kəs səhvlərdən sığortalanmamışdır. Bu dahi şahmatçı da idman karyerası ərzində psixoloji hazırlıq baxımından iki dəfə səhvə yol vermişdi. Bu K. Şlexter (1910-cu il) və X.R. Kapablanka ilə matçlar zamanı baş vermişdir.

Şlexteri Lasker dərindən anlama bilməmişdi və buna görə də onu düzgün qiymətləndirməmişdi. Müasirlərinə Şlexterin oyun tərzini darıxdırıcı və maraqsız gəlirdi. Bir çox oyunlarda o təşəbbüsə az meyilli olurdu, həvəslə heç-heçələr edirdi və yalnız zəif rəqibləri ilə ehtiyatla onların mövqə səhvlərindən istifadə edərək qələbə qazanırdı.

Lakin görünür, Lasker Şlexterin çətin vəziyyətlərə düşdüyü oyunlara diqqətlə baxmamışdı. Bu zaman Şlexter başqalaşdı. Zərurət onu var gücü ilə oynamağa məcbur edirdi və bu an o çox dəqiq və enerjili bir şəkildə oynayırdı. Laskerin səhvi bunda idi ki, Şlexter özü oyun tərzini sülhsevər olsa da, ona qarşı gərginlik yaradanda qeyri-adi müqavimət göstərirdi.

Matçın əvvəlində Lasker etiraf etdi ki, çətinliklərlə qarşılaşıb: “Hər kəsin xarakterində müəyyən çatışmamazlıqlar vardır. Buna kifayət qədər inamin

olmaması və ya həddən artıq olması, hesablamalarda səhvlər və s. aiddir. Növbəti səkkiz oyunda mənim əsas məsələm Şlexterin problemini həll etmək olacaqdır.”

Bu isə Laskerdə o qədər də uğurlu alınmır. Öz sevimli silahının müvəffəqiyyətsizliyə düçar olduğunu görən Lasker matçdan sonra yazmışdı: “Mən Şlexterin zəif yerini tapa bilmirəm.”

Kapablanka ilə matç öncəsi isə Lasker gələcək rəqibini və öz şəxsi durumunu o qədər də düzgün qiymətləndirə bilməmişdi. Matç ərzində yazılan gündəliyə əsasən, nəyin yaxşı olduğunu o çox yaxşı bilirdi. Lakin bildiyini praktiki olaraq həyata keçirməyə Laskerin gücü çatmırdı.

Növbəti dünya çempionu Kapablanka isə psixoloji hazırlığa kifayət qədər əhəmiyyət vermirdi. Taxta arxasında yaxşı seçim etməyə imkan verən parlaq istedad, öz qüvvəsinə güclü inam öz işini görürdü. O, 1927-ci ildə Alyoxinə uduzduğu matça qədər rəqiblərinə qarşı xüsusi hazırlığa ehtiyac görmürdü. Bu matça qədər Kapablankaya işlətdiyi bu sözlər xarakterik idi: “Taxta arxasında oturan zaman, rəqib haqqında yox, yalnız vəziyyət barədə düşünmək lazımdır. Şahmata istər elm kimi, istər incəsənət kimi, istərsə də idman kimi yanaşmadan asılı olmayaraq psixologiyanın bunlara heç bir aidiyyəti yoxdu və bu əsl şahmata yalnız mane olur.”

Lakin necə deyirlər, təcrübə ən yaxşı müəllimdir. Dünya çempionu titulu itirdikdən sonra Kapablanka psixologiya haqqında fikrini dəyişməyə başladı. 30-cu illərdə artıq o qeyd edirdi ki, şahmatda uğur qazanmaq üçün rəqibin xarakter və vərdişlərini, məramını başa düşmək bacarığı lazımdır.

Kapablankanın şahmata yeni baxışları yaradıcılığının son dövrlərindəki oyunlarda öz əksini tapmışdır. Kapablanka da özünün hazırlıq metodları barədə ətraflı məlumat verməmişdir.

Lasker nümunəsi Alyoxin yaradılığına böyük təsir etmişdir. O, Laskeri özünün müəllimi adlandırırdı. Sələflərindən fərqli olaraq o həm də öz hazırlıq metodları barədə geniş məlumat verirdi. Bu barədə onun Kapablanka (1927-ci il) və Eyve ilə (1937-ci il) dünya tacı uğrunda mübarizələrə həsr olunmuş işləri daha maraqlıdır.

Alyoxin rəqibinin daim müşahidə olunan oyun stili və xarakterik xüsusiyyətini üzə çıxarmağa çalışırdı. Bu onun tədqiqatlarının əsas metodoloji prinsipi idi. Ona görə də o, ayrıca faktlardan alınmış nəticələrə kritik yanaşırdı.

Şahmatçının oyun stilinin onun xarakteri ilə uzlaşmasını qəbul edən Alyoxin, puxtələşmiş ustanın yaradıcılığının kəskin dəyişməsinə skeptik yanaşırdı. Nimçoviç haqqında deyirdi: "... həqiqətən də inanmaq çətindir ki, 25-illik şahmat kariyerasından sonra yaradıcılığında xarakteri radikal şəkildə dəyişməyə müvəffəq olmuşdur..."

Alyoxin üçün rəqibi öyrənməyin konkret metodlarından ən əsası oyun analizi idi. Eyve ilə matç öncəsi (1937-ci il) hazırlıq məqsədilə öz qarşısında belə bir tapşırıq qoymuşdu: "Eyve ilə özünün iki matç aralığındakı oyunlarını dərindən təhlil etmək." Kapablanka ilə matç öncəsi isə öyrənilmə predmeti kimi praktiki olaraq rəqibinin Kapablanka – Marşal (1909-cu il) matçından tutmuş oynadığı bütün oyunların təhlili idi. Son dövrlərdə oynanılan oyunlara daha böyük diqqət ayrılırdı.

Yüksək dərəcəli şahmatçılarının psixoloji hazırlığının əsas prinsipləri

Şahmatçının psixoloji hazırlıq məsələləri onun təlim-məşq işində lazımı yerini hələ də tapmamışdır. Bu da onunla izah edilir ki, əsas diqqət nəzəri hazırlığa, oyun texnikasının təkmilləşdirilməsinə, eləcə də turnirlərdə bilavasitə iştirak etməyə verilir. Bununla belə, mübarizə prosesində təkcə rəqibin mövqedə zəifliyini deyil, həmçinin onun yaradıcılıqda daha güclü və zəif tərəflərini də nəzərə almaq lazımdır.

M.Tal şahmatçının hazırlığında psixoloji tərəfini vurğulamaqla, göstərmişdir: "Psixoloji element, hər şeydən əvvəl, gələcək rəqibin partiyasının hərtərəfli öyrənilməsinə, onun güclü və zəif tərəflərinin tam olaraq aydınlaşdırılması, oyun tərzinin dərk edilməsindən ibarətdir". Taktiki və psixoloji hazırlığın kifayət qədər qiymətləndirilməməsi şahmatçılarının hərtərəfli məşq etmək və daha səmərəli idman nəticələrinə nail olmaq imkanlarını xeyli dərəcədə aşağı salır.

Dünyanın ən görkəmli şahmatçılarının təcrübə analizi göstərir ki, digər bərabər şərtlər altında, qələbəyə, psixoloji hazırlıq məsələlərinə, rəqiblərin güclü və zəif tərəflərinə təkcə oyunda deyil, həmçinin yarış zamanı onların düşüncə psixologiyasında xüsusi diqqət yetirənlən nail olmuşlar.

Em.Lasker, məlum olduğu kimi, praktikaya o dövr üçün yeni olan bir prinsip – şahmat yaradıcılığı psixologiyasının, qələbə və məğlubiyyət psixologiyasının öyrənilməsi prinsipini daxil etmişdir. O, qeyd edirdi ki, yalnız rəqibin fiqur və piyadaları ilə mübarizə aparmaq deyil, rəqibin oyun təzi, xarakteri və iradəsi ilə də mübarizə aparmaq

lazım gəlir. Görkəmli rud şahmatçısı A.Alexin də bu fikri dəstəkləyirdi: "... Şahmat üçün, şahmat mübarizəsi üçün, hər şeydən əvvəl, insan təbiəti haqqında biliyin olması, rəqibin psixologiyasının başa düşülməsidir. Əvvəllər fiqurlarla mübarizə aparılırdı, biz isə (hər halda mübarizə aparmağa çalışırıq) rəqiblə, onun iradəsi, əsəbləri, fərdi xüsusiyyətləri ilə və şöhrətpərəstliyi ilə mübarizə aparırıq".

Dünya birinciliyi uğrunda matça hazırlaşarkən, Alexin nəzərə almışdır ki, Kapablanka gərgin müqavimətdə tez-tez öz inamını itirir, eyni zamanda həddindən çox özünə əminliyi də var idi. Bu da özünü onda göstərirdi ki, o, inadla yollar axtarmaq əvəzinə, tez-tez yalnız əlüstü görə bildiyi yaxşı gedişlərlə kifayətlənirdi. Kapablankanın həddindən artıq əminliyi və sistemə məşq işinə diqqət yetirməməsi onun Alexin ilə matçındakı məğlubiyyətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir.

Grosmeyster M.Tal dünya birinciliyinin qazanılması yolunda müstəsna əhəmiyyəti psixoloji hazırlığa vermişdir. O, hesab edirdi ki, şahmat partiyasını möhkəm əsəbləri, güclü iradəsi və özünə inamı olanlar uda bilirlər.

Dünya çempionu M.Botinnik xüsusi hazırlıq və təkmilləşmə metodu işləyib hazırlamışdır. Burada, o, gələcək rəqiblərin fərdi xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə böyük diqqət verir. Seytnot mübarizəsi üçün, məşq partiyaları səmərəsiz daxili şərtlərlə keçirilir. M.Botvinnik, mübarizədə idman formasını saxlamaq üçün yarışın başlamasından xeyli əvvəl yorucu şahmat məşğələlərini dayandırır.

Yuxarı dərəcəli şahmatçılar üçün şahmat mübarizəsinin bəzi psixoloji xüsusiyyətlərini nəzərə almaq faydalıdır. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, şahmat mübarizəsinin

psixologiya sahəsində sistemə elmi tədqiqatları hələ indi başlamaqdadır. Bu məsələyə yalnız tək-tək işlər – indiki dövrdə P.A.Rudik və B.M.Blyümenfeldin, keçmişdə - fransız psixoloqu A.Binenin və s. işləri həsr edilmişdir.

Psixoloji hazırlıq məsələlərinin əhəmiyyətini nəzərə alaraq, FTMETİ-nin şahmat qrupu yuxarı dərəcəli şahmatçıların hazırlığında nöqsanları öyrənmək məqsədilə bir sıra müşahidələr keçirmişdir.

Analiz nəticəsində əldə edilmiş məlumatlar əsasında səhvlər və idman-psixoloji hazırlıqda müxtəlif boşluqlar (və lazımı qədər qiymətləndirməmə) oyun prosesində gözdən qaçırılmışlar arasındakı əlaqə müəyyən edilmişdir.

Onlara aiddir:

1. Lazım olmayan şöhrətpərəstlik, təkəbbürlük, öz nöqsanlarına tənqidi yanaşmamanın nəticəsi olaraq rəqibin lazımı qədər qiymətləndirilməməsi. Əksinə, rəqibə həddən artıq qiymət verilməsi və ya onun şahmat şöhrəti qarşısında baş əymələr rəqibdən qorxmağa və qələbəyə inamın azalmasına gətirib çıxarır.

2. Gediş seçimində, mübarizə vaxtı emosional-iradi qeyri-sabitliklə izah olunan qərarlıqlıq. Hadisələrin gözlənilməz gedişi nəticəsində zəif dözümlülük, kritik vəziyyətlərdə soyuqqanlılığın itirilməsi kimi mənfi emosiyaların meydana çıxması məhz bununla bağlıdır.

3. Kompleks şəkildə hərtərəfli hazırlığın (ümumi və xüsusi) və bu hazırlığı planlaşdırmaq və təşkil etmək (məşqçinin və ya daha təcrübəli şahmatçının köməyi ilə) vacibliyinin əhəmiyyətin lazımı qədər qiymətləndirməməsi.

4. Turnirə hazırlıq işində müstəqilliyin və fəallığın olmaması. Debüt variantlarının, əvvəlcədən hərtərəfli yoxlama aparmadan, qeyri-tənqidi tətbiqi.

5. Oyun zamanı (seytnot və s.) ortaya çıxan bir çox psixoloji nöqsanlarla mübarizə metodu kimi məşq partiyalarının lazımi qədər qiymətləndirilməməsi.

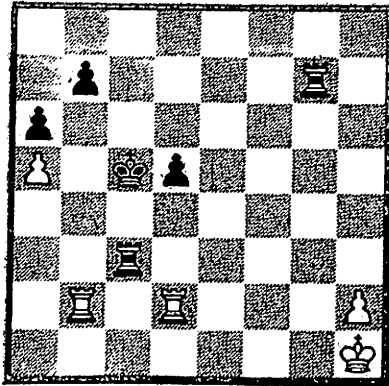
6. Fiziki hazırlığın əhəmiyyətinin lazımi qədər qiymətləndirilməməsi və idman rejiminin pozulması. Bu, oyun zamanı çox erkən əldən düşməyə və oyunun sonuna ümumi yorğunluğun ortaya çıxmasına səbəb olur.

Misal olaraq aşağıdakı məlumatı göstərək. Fəhlə və tələbə gənclərin ümumittifaq birinciliyinin (Moskva, 1962) iştirakçılardan bütün sorğu olanların cəmi 50%-i müntəzəm olaraq məşq edir, 75%-inin isə hətta fərdi məşq planı– nə perspektiv, nə də məhdud bir dövr üçün planı belə yoxdur. İştirakçılardan, demək olar ki, heç biri həkim nəzarətindən istifadə etmir.

Seytnot şəraitində özünüidarə itirmə misalı olaraq ustalığa namizəd iki gənc, Kostin və Voskonyan arasındakı partiyaları göstərmək olar.

Ağlar güclü seytnot zamanı, mat alacağını hesab edərək, saati dayandırdılar. Əslində isə, bu yalnız şah idi və ondan hələ müdafiə var idi.

Bu mövqeni göstəririk:

Gediş ağlarıdır.

41. h4 ♖h3 + ağlar təslim oldular. Kostin bilmirdi ki, vaxt nəzarəti bitmişdir və - 42. ♖h2 müdafiəsini görmədən, saati dayandırmışdı.

Bu misalda ağların mövqeyi, əlbəttə, ağır idi, lakin ağlarla oynayanın özünü itirdiyi diqqətdən yayınmadı.

Gənclər turnirinin əksər iştirakçıları psixoloji hazırlıq aparmırdı.

Digər bir misal. Məsul partiyada rəqibin lazımi qədər qiymətləndirilməməsi və “qələbə üçün” oyun, kifayət qədər səbəb olmadan, tez-tez mənfə nətəcə verir.

B.Şipov-A.Voloviç partiyası (XXX SSRİ birinciliyinin yarımfinalı, Yalta, 1962) sonuncu turda həyata keçdi. Qaralarla oynayan usta Voloviç turnirin lideri L.Poluqayevskidən 1 xal geri qalırdı. Çempionatın finalına çıxmaq üçün, onun heç-heçə etməsi kifayət idi. Lakin çempion nəyin bahasına olursa-olsun matçı udmağa qərar verdi, çünki onun rəqibi ustalığa namizəd idi və turnir cədvəlində aşağı yerdə idi.

Bu vəziyyətin də yaranması, hələ mübarizənin başlanğıcında ciddi səhvə gətirib çıxardı - 7. ... ♗e6? Qaralar rəqibi çətin vəziyyətə salmağa ümid edidilər, lakin özləri b5-də şahla fili gösdən qaçırdı və rokirovkadan məhrum oldu, daha sonra isə güclü seytnota düşdü (20 gedişə 20 dəqiqə).

Şipov şah üzərinə ciddi hücumla keçdi və qələbə qazandı. Nümunə olaraq istifadə oluna biləcək partiya:

Rəqibin gücünün və mübarizə əhval-ruhiyyəsinin lazımi qədər qiymətləndirilməməsi, sonuncu yerdə olmamaq üçün qalib olmaq istəyinin güclü olması, gərgin turnir şəraiti qaraların məğlubiyətinə gətirib çıxardı.

Şipov – Voloviç

1.e2-e4 g7-g6 2.d2-d4 ♘f8-g7 3.♟b1-c3 d7-d6
 4.♟g1-f3 c7-c6 5.♘c1-e3 d6-d5 6.e4:d5 c6:d5 7.♟f3-
 e5 ♘c8-e6 8.♘f1-b5+ ♜e8-f8 9.♞d1-f3 ♟g8-h6
 10.h2-h3 ♟h6-f5 11.g2-g4 ♟f5:e3 12.♞f3:e3 ♞d8-d6
 13.f2-f4 f7-f6 14.♞h1-f1 f6-f5 15.0-0-0 ♘e6-g8
 16.g4:f5 g6:f5 17.♞e3-f3 a7-a6 18.♞f3-h5 a6:b5
 19.♞h5:f5+ ♜f8-e8 20.♟c3:b5 ♞d6-d8 21.♞f1-g1
 ♘g7:e5 22.♞f5:e5 ♟b8-c6 23.♞e5:h8 ♜e8-d7 24.f4-
 f5 ♞d8-f8 25.f5-f6 ♞f8-h6+ 26.♜c1-b1 ♞h6:f6
 27.♞h8:f6 e7:f6 28.♞g1-g7+ ♟c6-e7 29.♞d1-e1
 ♞a8-e8 30.♟b5-c7 qaralar t. slim olur

Yarış şahmatçının təkmilləşməsi üçün əsas olmuş və olacaq. Yarış prosesində turnir mübarizinin lazımı keyfiyyətləri formalaşır və möhkəmlənir.

Ustaların və yuxarı dərəcəli şahmatçılarının praktikada gözlənilməz məğlubiyyətlərinin bir neçə səbəbi üzərində dayanaq, bunların da analizi məşqçi təcrübəsinin zənginləşməsi üçün faydalıdır.

Məsələn, şahmat yaradıcılığında “səhv” və “gözdən qaçırılmış səhv” anlayışlarına fərqli anlayış kimi baxmaq lazımdır. Bu məsələyə E.Lasker və S.Tartakover də diqqət etmişlər. Onların nöqtəyi-nəzərindən, bu faktın əsasında psixoloji məqamlar var, bu da mövqenin subyektiv düzgün qiymətləndirilməməsidir. “Səhv”lərin əksəriyyətinə adi çətin müdafiədə yol verilir, “gözdən qaçırılmış səhv”lərin əksəriyyətinə isə əksinə, yaxşı vəziyyətlərdə, bir çox hallarda artıq üstünlüyün olduğu zaman yol verilir. Elə vəziyyətlərə rast gəlmək olar ki, orada son dərəcə dəqiq

oynamaq lazım gəlir və rəqibin ən yaxşı müdafiəsi zamanı belə, qalib gəlmək mümkün deyil. Lakin bir çox şahmatçılar onları, xarici təsirlərin əsasında, uduş kimi şablon olaraq qiymətləndirirlər. Burada, biz, hər bir vəziyyətdə öz imkanlarını həddindən artıq qiymətləndirən ustalardan söhbət açmırıq.

Başqa bir misal. Əksər hallarda, kəskin şəraitdə bacarıqlı manevrin nəticəsi kimi süni və uzun rokirovka, təkcə günrahlığı, zirəkliyi və oyunçunun təzyiq gücünü psixoloji cəhətdən artırır, eyni zamanda onu mövqenin ehtiyatlarına və tələblərinə daha çox fikir verməyə məcbur edir. Bu münasibətlə, Alexin-Kapablanka arasındakı matçın 3-cü partiyası (Buenos-Ayres, 1927) və Tal-Botvinnik arasındakı matç-revanşın 7-ci partiyası (Moskva, 1961) xüsusilə xarakterik və əyanidir.

Piyadanın məcburən itirilməsi əksər hallarda, psixi travmaya gətirib çıxarır, lakin buna baxmayaraq, bu itkinin bir qurban kimi şərh edilməsi (mübarizə müddətində), bəzi hallarda, usta üçün yaradıcı enerjinin alınması üçün faydalı mənbə ola bilər.

Məşqçinin aktivinə daxil olmalı bu və ya digər pedaqoji müşahidələr bizi inandırır ki, şahmatçı gərgin yaradıcı və idman mübarizəsinin gedişində məhdud zaman içərisində ortaya çıxan ən gözlənilməz mövqelərdə özünü itirməməlidir, inkişaf edən hadisələrin praktiki xarakter və ziddiyyətlərini nəzərə almalıdır. Şahmatçı-idmançı hər zaman yadda saxlamalıdır ki, bu sadəcə yaradıcı mübarizə deyil, həmçinin xarakterlər, oyun təzləri və digər fərdi xüsusiyyətlərinin mübarizəsidir.

Yüksək dərəcəli şahmatçılarının fəaliyyətində psixi funksiyaların rolu

Psixi proseslər (funksiyalar), keyfiyyətlər və vəziyyətlər hər bir fəaliyyətin, eyni zamanda idman fəaliyyətinin müvəffəqiyyətini müəyyən edir.

Şahmat oyunu öz spesifikasiyasına görə psixi funksiyalar təlim-məşq prosesinin (TMP) və yarış prosesinin təkmilləşdirilməsində müəyyən rol oynayır.

Şahmatçılarının xüsusi intellektual fəaliyyətlərinin struktur analizi aşağıdakı əsas funksiyaları ayırd etməyə imkan verir: tanıma, məntiqi qanunauyğunluqların müəyyən edilməsi, assosiativ yaddaş, operativ yaddaş, operativ təfəkkür, qiymət funksiyası.

Tanıma - dərk edilmiş və intuitiv səviyyələrdə mövqe və ya bir sıra gedişlərdə, şahmatçının təcrübəsində əvvəllər müşahidə olunan əlamətlərin tanınmasında özünü göstərir.

Məntiqi qanunauyğunluqların müəyyən edilməsi - rəqibin gedişlərinin məqsədinin müəyyən edilməsində özünü göstərir.

Assosiativ yaddaş - məntiqi strukturların təcəssümündə özünü göstərir.

Operativ yaddaş - şahmat lövhəsində dəyişən vəziyyətin (mövqələrin) şəklinin yadda saxlanması ilə variantların hesablanması özünü göstərir.

Məlumatın saxlanma müddətinə görə onları qısamüddətli (saniyələr) və uzunmüddətli yaddaşa ayırd edirlər. Variantlar hesabı qısamüddətli yaddaş özünü mövqələrin şəklinin saxlanılmasında, uzunmüddətli yaddaş isə - ara mövqələrin, toplanmış peşəkar təcrübə hesabına, qiymətləndirilməsində göstərir.

Operativ təfəkkür - planlaşdırma, nəzarət, stimullaşdırma, proqnozlaşdırma və qərarların qəbul edilməsi funksiyalarını vaxtın kəskin çatışmamazlığı şəraitlərində yerinə yetirir.

Qiymət funksiyası, inteqral funksiya olmaqla, oyun planının seçimində olduğu kimi, varianlar hesabı prosesində yaranan mövqələrin müqayisəsində də müəyyən rola malikdir.

Yuxarıda qeyd edilmiş anlayışların tərfi və şahmatçılarının peşəkar əhəmiyyətli funksiyalar siyahısı tam dəqiqlik iddiasında deyil, lakin şahmatçılar tərəfindən "şahmat" təfəkkürü strukturunun dərk edilməsinə yönəlmişdir.

Yuxarıda adları qeyd edilmiş funksiyalardan olan operativ yaddaş, operativ təfəkkür və qiymət funksiyası variantların hesablanması və mövqələrin qiymətləndirilməsində daha böyük rol oynayır, bunlar da şahmat oyununun əsas məzmununu təşkil edir. Operativ yaddaş və operativ təfəkkür funksiyalarının psixoloqlar və şahmatçılar, xüsusilə də, LDBTİ və KDBTİ müəllim kollektivi tərəfindən öyrənilməsi aşağıda təsvir edilmiş obyektiv diaqnostika metodikasının işlənilib hazırlanmasında və qiymət funksiyasının tədqiq edilməsində yanaşmaların müəyyən edilməsinə imkan vermişdir.

Operativ yaddaş. Yaddaş və diqqətin öyrənilməsinə hələ 1925-ci ildə səy göstərilmişdir. Lakin obyektiv metodikaların olmaması səbəbindən nəticələr məşqçi təcrübəsində tətbiq edilməmişdir.

Şahmatçılarının professional operativ yaddaşın (ŞOY) şərti modelinin protokollaşdırma metodu ilə variant hesabı

prosesinin analizi əsasında təsviri ŞOY blank testinin işlənilib hazırlanmasına imkan yaratmışdır. Bu testin işlənilib hazırlanması ilə elementar tapşırıqların vaxt baxımından diskret və məhdudiyətlə təmin edilmə məsələsi də həll edilmişdir. Bu da, öz növbəsində, birdəfəlik testin real çərçivə daxilində riyazi-statik çalışma üçün, eyni zamanda nəticələrin obyektiv qiymətləndirilməsində kifayət qədər məlumatın əldə edilməsi üçün imkan yaradır. Digər məqsəd isə testdə diaqnostika funksiyasının – operativ yaddaşın maksimum representasiyasından ibarətdir.

Test prosesi sahə indeksinin (stimullar) növbəli dinlənməsindən ibarətdir. Eksperiment apararı fiqurun yerləşəcək sahəni, sınıanan isə fiqurun hansı sahədən yerdəyişmə edəcəyini bildirir.

Beləliklə də, sınıanan, ardıcıl stimullarla daim dəyişən fiqurların kombinasiya şəklinin (3-8) yaddaşda saxlanmasını təsdiq edir. ŞOY testinin aşağıdakı modifikasiyalrı var.

Nəticələrin qiymətləndirilməsi düzgün cavabların sayının (n) testlərin həlli üçün vaxta (f) və səhv cavablar və ya imtinalarla (n₁) müəyyən olunan dəqiqliyə (A) nisbəti ilə hesablanan səmərəlilik meyarları (E) üzrə aparılır:

$$E = \frac{n}{t};$$

$$A = \frac{n}{n + n_1}$$

Metodikanın praktiki olaraq yoxlanılması ədəbiyyatlarda təsvir edilmiş metodlarla aparılmışdır. Tam olaraq 200-ə yaxın eksperiment keçirilmiş, 50-dən çox 1-ci dərəcədən qrossmeyster səviyyəsinə qədər şahmatçılar sınaq üçün cəlb edilmişdir. Eksperimentlərin həcmi,

metodikanın tətbiq müddəti və ona sınıananların münasibəti ŞOY metodikasının dəqiqliyini göstərməyə imkan verir.

Diaqnostika məlumatın obyektiv və operativ işlənməsi üçün “İntellekt – 0,2” portativ mikroprosessor qurğusunda ŞOY testinin aparat variantı işlənilib hazırlanmış və həyata keçirilmişdir. Bu qurğunun köməyi ilə 96 şahmatçıdan ibarət qrupda keçirilmiş ŞOY statik tədqiqatı testin seçilmiş parametrlərinin məlumatlığını və metodikanın dəqiqliyini təsdiq etmişdir. ŞOY testi qurğusunun proqramı ilə fasiləsiz meydana gələn alqoritm işlənilib hazırlanmışdır.

Ustalıqın və qabiliyyətin ekspert qiyməti ilə variantlar hesabında test göstəricilərinin korrelyasiya əmsalı

$$r = 0,52-0,73$$

həddində olur. Testin dəqiqliyi, “hissələrə ayrılma” metodu ilə müəyyən edilən

$$r = 0,85-0,89$$

əmsalı ilə xarakterizə olunur.

İÜN üçün, ŞOY blank testləri və “İntellekt – 0,2” qurğusunda müəyyən edilən orta qrup normaları dörd fiqurlu testdə müvafiq olaraq dəqiqədə E = 12,7 və E = 14,3 stimula bərabərdir. Əlbəttə, bu qiymət kompyüter testində artmış olur.

Test nəticələrin orta qrup normaları ilə müqayisəsi variant hesabında qabiliyyət və ya vərdişlər üzrə əlavə məlumatın əldə edilməsinə imkan verir, ŞOY dinamikasının nəzarəti isə - şahmatçının idman formasının vəziyyəti barədə məlumat verir.

ŞOY blank testlərinin və onun modifikasiyasının şahmat oyununun təcrübəsində tətbiqi test prosedurunun xüsusiyyətləri ilə məhdudlaşır. Bunlara audio siqnalları ötürən və qəbul edən məşqçi-operatorun iştirakının

zəruriliyi, diqqətin bir neçə zonasının olması, nəticələrin ləng işlənməsi, motivasiya nəzarətinin olmaması daxildir. Prosedurun təkmilləşdirilməsi kompyüter texnologiyasının istifadəsi zamanı mümkün olur. Müəllifin iştirakı ilə bir qrup mütəxəssis tərəfindən şahmatçı-idmançıların operativ yaddaş testinin kompyüter variantı yaradılmışdır. Tədqiqatın gedişində test metodikası təkmilləşdirilmişdir.

Test, üzərində fiqurlar (4-7) yerləşdirilmiş şahmat lövhəsinin monitorda nümayişi ilə başlayır. Fiqurların və stimulların sayı sınınanın operativ yaddaş xüsusiyyətləri və test tapşırıqları ilə müəyyən edilir. Sınınan bütün eksperiment müddəti ərzində ardıcıl təqdim edilən stimulların daim dəyişən təsiri altında olan bu fiqurların kombinasiya şəkillərini yaddaşında saxlamalıdır. Sınınan mövqeləri yadında saxladıqdan sonra vaxt işə salınır, lövhə üzərində sahə (stimul) işıqlandırılır. İstifadəçinin məqsədi – ayrılmış sahədə hərəkət edə bilən tək fiqurun koordinatlarını göstərməkdir. Cavab düzgün olmadığı təqdirdə, ekranda səhvə yol verməzdən əvvəlki mövqə canlanır. Düzgün sahə göstərildikdən sonra test proseduru davam etdirilir. Testin nəzarət olunan göstəriciləri testin nömrəsindən, onun keçirilmə müddətindən, stimulların və səhvlərin sayından ibarətdir. Bu məlumatların statistik uçotu aparılır.

Kompyüter testində operativ yaddaşın diaqnostikası blank testlərindən fərqli olaraq, monitorun ekranında diqqətin zonaları ilə eyni zamanda göstərilir: şahmat lövhəsi, stimul videosiqnalı, eksperiment materialının işlənmə nəticələri. Bundan əlavə, məşqçi-operatorun funksiyaları da (stimul audiosiqnalının ötürülməsi və qəbulu, sınınan tərəfindən səhvə yol verildiyi halda

mövqenin bərpası, vaxta nəzarət) kompyüter texnologiyası tərəfindən həyata keçirilir. Beləliklə, idmançının müstəqil işləmə imkanı və məlumatın operativ alınma imkanı təmin edilir.

Təklif olunan metodika üzrə test keçən beynəlxalq grossmeysterlər və ustalar onun tətbiqinin perspektivlərini müsbət qiymətləndirirlər. İnternetdə proqramdan istifadə də diqqətə layiqdir.

ŞOY sadə testi, bədənin açılışması üçün edilən hərəkətlərin bir elementi kimi “Şahmat məşqi” proqramı üçün təklif edilir.

Operativ təfəkkür. Psixologiyada operativ təfəkkür (OT) dedikdə, obyektin tez və səhvsiz hissi-görmə qavrayış qabiliyyətinə, yaranmış vəziyyətin cəld qiymətləndirilməsi, qərar qəbul etmə və davranışın qəbul edilmiş strategiya və taktikasının dəyişmə qabiliyyətinə əsaslanan sürət fəaliyyəti başa düşülür.

Şahmatda fiqurların lövhə üzərində daim dəyişən vəziyyətlərinin fikrən saxlanmasında özünü göstərən operativ yaddaşdan fərqli olaraq, OT, bundan əlavə, şahmatçının evristik məzmunlu tapşırıqları həll etmək bacarığını müəyyən edir. Bu cür qabiliyyət hesablanması vacib olan variantların sayını əhəmiyyətli dərəcədə azaldır və mövqedə müəyyən edilmiş strateji və ya taktiki ideya və gediş seçiminin konkretləşdirilməsində özünü göstərir.

Şahmatçının operativ təfəkkürünün tədqiqatı üçün fəaliyyət növünə görə xüsusiləşdirilmiş olan ŞOT test metodikası işlənilib hazırlanmışdır. Bu məqsədlə keçirilən nəzəri yoxlama konseptual modelin işlənilib hazırlanması və

OT-in əməliyyat tərkibinin və hazırlanan testin təsvirindən ibarət olmuşdur.

OT konseptual modelinin köməyi ilə aşağıdakı bir-birinə zidd qabiliyyət tərəfləri müəyyən edilmişdir:

- operativ yaddaş və məntiqi düşünmə ilə müəyyən edilən varianların hesabı;
- səbəbkar əlaqələrlə müəyyən edilən şüur və şüuraltı təfəkkür;
- statik (mövqelərin öyrənilməsində) və dinamik (variantların hesablanmasında) materiallarla tapşırıqları həll edən təfəkkür;
- konkret məqsədli tapşırıqları həll edən təfəkkür (fiqurların dəqiq düzülüşü ilə “mayaklar” mövqeləri, müvəffəqiyyət yollarının axtarışında “sxemlər üzrə düşünmə” metodu üstünlük təşkil edir, ümumiləşdirilmiş məqsədlərlə tapşırıqları həll edən təfəkkür: məsələn, “şah üzərinə hücum”, “zəif fiqura qarşı oyun” və s.).

Təklif olunmuş testin konseptual modeli bir sıra qeyd edilmiş qabiliyyətlərin birgə təzahüründən ibarətdir. Standartlaşdırma prosedurunun asanlaşdırma üçün test tapşırıqları öz fiqurlarının yenidən qruplaşmasını həyata keçirilən vəziyyətləri modelləşdirmişdir. Tədqiqat obyektini olaraq, “sxemlər üzrə düşünmə” metodunun üstünlüklü təzahürünü tələb edən vəziyyətlər seçilmişdir.

OT əməliyyat tərkibinin təsviri zamanı aparılmış inventarizasiya və spesifikasiya, uzunmüddətli yaddaş proseslərini “yük altından çıxarmağa” imkan vermişdir, bu da şahmatın strategiya və taktikası üzrə bilikləri və şahmatda ideya (məqsəd), kombinasiya və ya planın tapılmasında özünü biruzə verən tanıma proseslərini birləşdirir.

OT funksiyasının evristik xarakteri əməliyyat tərkibinin ardıcılığının birmənalılığını istisna edir və standartlaşmanı xeyli çətinləşdirir, nəticə etibarilə də, metodikanın dəqiqliyinin təminini çətinləşdirir. OT əməliyyat tərkibi və onun komponentləri şahmatçının təfəkkür fəaliyyətinin struktur analizi əsasında təsvir edilir. Bu da O.Tixomirovun işlərində göstərilmişdir.

Şəkil 3-də şahmatçının operativ təfəkkür (ŞOT) test tapşırıqlarından biri nümunə olaraq göstərilmişdir, bunlar da I dərəcəli idmançılar və İUN üçün nəzərdə tutulmuşdur. Test tapşırığı “beşlik” və “üçlük” kimi tanınmış test-oyunlarının blank analoqundan ibarət idi. OT test tapşırıqlarından hər birinin həllində ilk mövqedən sonuncuya qədər gediş sayının minimum olması vacib idi. Test tapşırıqlarının məzmunu şahmatın strategiya və taktikası üzrə biliklərin tətbiq edilməsini istisna edir.

Nəticələr məlum olan dəqiqlik və müddət meyarları üzrə qiymətləndirilmişdir. Ən güclü fərqləndirici meyar özünü vaxt göstəricilərində göstərmişdir. I dərəcəli şahmatçılara nisbətən İUN-də 2 dəfədən də az, müvafiq olaraq

$$t_1 = 69 \text{ s.} \quad \text{və} \quad t_2 = 154 \text{ s.}$$

müşahidə olunmuşdur. Dəqiqlik əmsalı (0,79) olmaqla 99% təşkil etmişdir.

Təklif olunan metodika şahmatçılarının professional düşüncəsinin spesifikasiyasını öyrənmək imkanını genişləndirir. Müxtəlif dərəcəli şahmatçılar üzərində testin aprobasiyası zamanı toplanan təcrübə (56 idmançı – I dərəcəlilər və İUN-lər), dəqiqlik əmsalı ilə müəyyən edilən OT-nin yüksək professional qiyməti təlim-məşq prosesində nəzarətin obyektiv keçirilməsi üçün metodikadan istifadə etməyi tövsiyyə edir.

ŞOT testinin eksperimental aprobasiya prosesində nəzərdə tutulmuş orta qrup dərəcə normaları hər bir fərdi hal üçün nəticələri şərh etmək imkanı verir. Nəzərə almaq lazımdır ki, nəticə göstərən, mövcud dərəcə üçün müəyyən edilmiş orta göstəricini aşan sınıqlar variantların hesablamasında vərdişin nisbətən yüksək inkişaf səviyyəsinə, testlə müəyyən edilən məntiqi düşüncəyə və kombinasiya qabiliyyətinə malikdirlər. Testin aşağı nəticələri OT inkişafının kifayət səviyyədə olmamasını göstərir və təlim-məşq prosesinin təkmilləşdirilməsi üzrə tövsiyələrin hazırlanmasının əsasını təşkil edir.

ŞOT testi, həmçinin idman formasının dinamikasına nəzarət üçün, şahmatçıların operativ vəziyyətinin diaqnostikası üçün də tətbiq edilə bilər.

ŞOT metodikasında motivasiya, ŞOY metodikasında olduğundan daha yüksək səviyyədə tətbiq edilir, bu da şahmatın daha çox praktikasında tapşırıqların həlli hesabına baş verir. Eyni zamanda, ŞOT testlərinin qurulma mürəkkəbliyi metodikanın təcrübədə tətbiqini məhdudlaşdırır.

“Şahmat məşqi” bölməsində (fəsil 4) OT məşqi mittelşpilin mürəkkəb mövqelərinin açıq həlli ilə həyata keçirilir.

Qiymət funksiyası. Şahmatçıların qiymət funksiyasının (QF) eksperimental tədqiqatları elmi yeniliyə malik işin perspektiv istiqamətindən ibarətdir. Şahmatda qiymət proseslərinin tədqiqi, digər xüsusi fənlərdə olduğu kimi, qiymətləndirmə prosesinin qiyməti, təbiəti və mexanizmlərinin mahiyyətinin ümumi psixoloji izahının, qiymət aktı strukturunun, müxtəlif növ qiymət

spesifikasının və onların təsnifatının olmaması ilə mürəkkəbləşir.

Müşahidələr göstərir ki, oyun zamanı şahmatçı qiymətin bir neçə növü ilə əməliyyat aparır: statik (intuitiv, ani), məntiqi (verbal prinsiplərdən çıxarılan nəticə ilə) və dinamik (mövqenin dərinədən öyrənilməsi və variant hesabı ilə bağlı).

Əsas məqsəd variantların hesablanması prosesində qeyri-şüuri təzahür edən və intuisiya kimi, professional bilik və bacarıqların toplanmış cəminə əsaslanan statik qiymətin öyrənilməsidir.

Şahmatçının mövqeni statik və dinamik qiymətləndirmə qabiliyyətinin eksperimental diaqnostika metodunun işlənilməsi şahmatçının texniki hazırlığının fərdi planlaşdırılması üçün bir əsasdır.

Sözün geniş mənasında, istənilən intellektual fəaliyyəti QF-a aid etmək olar. Sözün dar mənasında isə, şahmatda evristik QF altında, hər şeydən əvvəl, mövqenin qiyməti başa düşülür.

Bu funksiyanın əhəmiyyətli əlamətlərindən biri qiymətin simultan (müştərək) xarakteridir; şüur tərəfindən eyni vaxtda əhatə edilmiş və şüuraltı nəzarət edilən məlumatın əhəmiyyətli dərəcədə həcmi; bir qayda olaraq, mövqenin “tarixi” ilə bağlı qiymətləndirmə; funksiyaların çoxluğunun ortaya çıxdığı zaman qiymətləndirmə üçün məlumatın artması.

Yüksək ixtisaslı şahmatçıların və mütəxəssislərin əksəriyyəti mövqenin qiymətləndirilməsini oyun dərəcəsinin əsas göstəricisi hesab edirlər. QF testlərinin OY və OT testlərindən fərqi şahmatçının peşəkar təcrübəsinin yenidən təqdimidir.

LDBTİ-da təsdiq olunmuş QF diaqnostik testinin variantlarından biri şahmat nəzəriyyə və təcrübəsindən götürülmüş, yüksək dərəcəli ekspertlər tərəfindən analiz edilmiş və qiymətləndirilmiş hər 15 ardıcıl təqdim edilmiş mövqe qruplarından ibarətdir.

Birinci qrup mövqelər üçün zəngin taktiki oyunlar xarakterikdir, burada qiymətləndirilmə üçün ayrılmış ən qısa müddət ərzində ən yaxşı gediş adi variant kimi tapıla bilməz, çünki araşdırmanın lazımi dərinliyi çox böyükdür. İkinci qrup mövqelərində, praktik olaraq, taktika yoxdur, qiymətləndirmə isə mövqe əlamətlərinə əsaslanmalıdır.

On ballıq şkala üzrə mövqenin qiymətləndirilməsindən sonra (5:5 – mövqe bərabərdir, 10:0 – ağırları udmuşlar və s.) sınıananlar gediş-namizədlər gücünü azalan qaydada göstərməlidirlər (üçdən çox olmamaqla). Hər bir mövqenin qiymətləndirilməsi üçün üç dəqiqə verilir.

Testdə nəzarət parametrləri aşağıdakılardır:

- mövqenin qiymətləndirilməsində ekspert qiyməti arasında fərq (ballarla);
- gediş-namizədlərin imkanları üzrə seçim və mülahizələrdə ekspert qiyməti arasında fərq (ballarla).

Mövqelərin qiymətləndirilməsində hesablanmış xallar ekspert tərəfindən verilən qiymətlə uyğun deyil.

Gediş-namizədlər aşağıdakı kimi qiymətləndirilir: eksperimentin gedişi ilə uyğun gəlir – 3 xal, neytral gediş – 2 xal və gediş, mövqe ruhuna cavab verməyən – 1 xal.

Sınıananların mövqelər haqqında biliklərinin kifayət səviyyədə olmaması və subyektiv xarakter daşması, mövqelərdə materialın mürəkkəbliyi meyarlarının olmaması testin dəqiqliyini azaldır. Bununla əlaqədar olaraq, tədqiqatın əsas məqsədlərindən biri sadalanmış

amillərin düzgünlüyə olan təsir səviyyəsinin müəyyən edilməsindən ibarətdir.

“Gediş-namizədlərin seçimi” meyarı gedişlərin perspektivliyini qiymətləndirmək qabiliyyətinin nəzarətini təklif edir.

Hesablamalar göstərmişdir ki, “hesabsız” mövqelər İUN tərəfindən “hesablı” mövqelərdən daha yaxşı qiymətləndirilir. İdeal qiymətlərdən orta sapmalar müvafiq olaraq 1,1 və 1,8-ə bərabər olmuş, nəticədə də, dəqiqlik $p=95\%$ təşkil etmişdir. I dərəcəliyədə mövqelərin qiymətində əhəmiyyətli fərq müşahidə edilməmişdir. İUN-lər “hesabsız” mövqelərini I dərəcəliylə müqayisədə daha yaxşı qiymətləndirirlər. Orta sapmalar müvafiq olaraq 1,1 və 1,6-ə bərabər olmuşdur, dəqiqlik $p=95\%$ təşkil etmişdir. “Hesablı” mövqelərdə İUN və I dərəcəliyə arasında əhəmiyyətli fərq yoxdur. Heç bir halda gedişlərin qiymətləri arasında statistik düzgün nəticələr əldə edilməmişdir.

Şahmatın “başa düşmə” ekspert qiyməti ilə “hesabsız” mövqelər üzrə qiymət arasında korrelyasiya əmsalı – $r = 0,78$ ($p>99\%$)-ə bərabərdir.

“Hesablı” mövqelər üzrə korrelyasiya əmsalı düzgün deyil –

$$r = 0,25$$
 ($p<95\%$).

Strateji xarakterli mövqelərdən təşkil edilmiş test variantının kifayət qədər yüksək məlumatlı olması ilə əlaqədar, qiymət funksiyası diaqnostikasının obyektiv metodikasının işlənilməsi üçün bir əsas olaraq tövsiyyə etmək olar.

B.Zlotnik tərəfindən təklif edilmiş “Partiya” metodikasının inkişafı maraqlıdır. Bu metodikanın

vəzifələrindən biri “mövqenin intuitiv anlanması” və bizim “qiymət funksiyası” kimi başa düşdüyümüz “mövqe hissiyyatı” diaqnostikasındadır. Bu inkişaf statik və dinamik QF-un müəyyən edilməsində testlərin düzgünlüyünü təmin edir. Diaqnostika və QF məşqinin metodlarından biri “Şahmat məşqi” proqramında təklif edilir. Əvvəllər təsdiq edilmiş metodlardan fərqli olaraq, bu metod real partiyanın test prosedurunun tam uyğunluğunu “tarixqabağı” hesabına təmin edir. Bundan əlavə, metodun üstünlüyü sorğuların məhdudiyyətsiz sayından ibarətdir. Bu da nəticələrin statistik işlənməsini yüngülləşdirir.

Psixi funksiyaların diaqnostika və şahmat təcrübəsində tətbiqinin perspektivləri. Xüsusi hazırlığın obyektiv psixoloji meyarlar, metod və vasitələr sisteminin psixi funksiyalarının tədqiqi əsasında işlənilib hazırlanması TMP optimizasiyasının ən perspektiv yollarından biridir.

Bu cür sistem və ya onun elementləri şahmat oyununda idman forması dinamikasının nəzarəti üçün, pedaqoji və xüsusi təsir vasitələrinin (farmakologiya, psixoterapiya və s.) səmərəliliyinin operativ nəzarəti üçün tətbiq edilə bilər.

Sınananların motivasiyasını təmin edən, şahmatın məzmununa və öyrənilən funksiyalara uyğun olan diaqnostik metod və vasitələr axtarışının davam etdirilməsi vacibdir. Kompüterləşdirmə əsasında diaqnostikanın avtomatlaşdırılması perspektiv hesab edilir, bu da, prinsip etibarilə, diaqnostikadan peşəkar əhəmiyyətli funksiyaların məşqinə imkan yaradır.

YÜKSƏK DƏRƏCƏLİ ŞAHMATÇILARIN FİZİKİ HAZIRLIĞI

İdmançının intellektual hazırlığı

İdmançının intellektual hazırlığı onun idman fəaliyyətinin, bu fəaliyyətlə bağlı olan hadisə və təzahürlərin inkişafına təsir göstərən proseslərin dərk edilməsinə yönəldilmişdir.

İntellektual hazırlıq idmançının digər hazırlıq növləri ilə sıx əlaqədardır. Bu baxımdan idmançı intellektual hazırlığının iki əsas cəhətini: idmançının intellektual təhsilini və intellektual qabiliyyətinin tərbiyə edilməsinin əhəmiyyətini qeyd etmək lazımdır.

İdmançının intellektual təhsili onun dünya görüşünü, idman etikası və biliklərini əhatə edir. Həmin biliklər aşağıdakılardan ibarətdir:

a) İdmançada dünya haqqında tam anlayış yaratmağa təsir göstərməli, idman fəaliyyətinin ümumi mahiyyətini, onun idmançı üçün ictimai və şəxsi əhəmiyyətini dərk etməkdir;

b) Bu biliklər elmin ümumi əsaslarından, idman fəaliyyətinin təbii-elmi və psixoloji əsasları və s.) olmalıdır;

c) Yarış qaydaları, idmançının texnika və taktikası, onların səmərəlik səviyyəsi və mənimsənilmə yolları, fiziki və psixoloji hazırlıq, məşqin düzgün qurulması, idman hazırlığında məşqdən kənar amillərin rolu, idman fəaliyyətinin tələblərindən yaranan günün ümumi rejiminə olan tələblər, özünə nəzarət qaydaları, məşqlərinin maddi-texniki şəraiti barədə konkret məlumatları özündə birləşdirən tətbiqi-idman biliklərindən ibarət olmalıdır.

Bu biliklər idman sahəsində mövcud olan elmi-metodiki fənlərdə (idman nəzəriyyəsi və metodikasının ümumi və ayrı-ayrı bölmələrinin əsasları), ümumhumanitar elmin xüsusi bölmələrində, təbiət və qarışıq elmlərdə, idmanın dərk edilməsini elmi cəhətdən təmin edən xüsusi elmlərdə və s. toplanmışdır.

Bütün bunlar idmançının nəzəri təhsilinin didaktik qaydada hazırlanmış fənnini təşkil edir. Çox illik idman təkmilləşməsi prosesində, daima dərinləşən təhsil və özünü tərbiyə prosesi nəhayət, idmanda yaradıcılıq təzahürü kimi həlledici şərtə çevrilir. Tədbiqi-idman istiqamətində başqa nəzəri hazırlıq daha geniş elmi dünya görüşün təşəkkül etməsinə də həlledici təsir göstərir.

İdmançının özünəməxsus tələblərinə cavab verən intellektual qabiliyyətin tərbiyə edilməsində məqsəd idmançının zehni tərbiyəsi zamanı təkcə müəyyən bilik, bacarıq və vərdislərlə kifayətlənməyib, onun nəzəri və təcrübi fəaliyyətləri daima yaradıcı metodlarla yerinə yetirilməlidir. Lakin təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, bu gün hələ idman təcrübəsində idmançıların hazırlığı prosesi əksər hallarda yüksək səmərəlilik keyfiyyəti olmayan reproduktiv (yalnız məşqçinin tərtib etdiyi sistem və plan üzrə məşq etmə) metodla həyata keçirilir. Yaradıcılıq qabiliyyəti isə məlum olduğu kimi, idmançılar tərəfindən fəaliyyətin dərk edilməsi proseslərin (iradənin, yaddaşın, təsəvvürün, düşüncənin, təxəyyülün) yüksək fəallıq səviyyəsini tələb edir.

İdmançıların müstəqil yaradıcılıq fəaliyyəti müxtəlif səviyyələrdə və formalarda təzahür edə bilər. Bu təzahürlərin hər biri idmançının həyata keçirdiyi fəaliyyətlər sisteminə müəyyən yer tutur.

İdmançının müstəqil fəaliyyətinin hər hansı bir növü özündə iki mərhələni birləşdirir (reproduktiv və yaradıcı). Bunlar da bir-birləri ilə çox möhkəm bağlı olub bu iki mərhələnin optimal mütənasibliyini tələb edir.

1. Reproduktiv idman fəaliyyətinə idmançıların elə məşq məzmununu misal göstərmək olar ki, burada məşqçi tərəfindən kompleks halında əvvəlcədən hazırlanmış terminlər sisteminə, idmançıya lazım olan fiziki keyfiyyəti təkmilləşdirmək üçün zəruri hərəkət komplekslərini seçib onların sınaqdan keçirmək vəzifəsi tapşırılır.

Reproduktiv məşq prosesində çox vaxt əsas məqsəd bu prosesin dərk edilməsi olmur. Belə hallarda bu məsələ kənardan (məşqçi və ya başqaları tərəfindən) tətbiq edilir və idmançı məhz onun hazır "məhsulunun" sahibi olur. Belə asan "məhsul" isə idmançada yaradıcılığın qarşısında duran ən böyük əngəyə çevrilir. Yaradıcı idrak isə həmişə duyma, hiss etmə, öyrənmə kimi marağı ilk planı çəkir.

Reproduktiv fəaliyyət zamanı idmançı əgər hazır bilikdən istifadə edərək, cüzi düşüncə, enerji sərf edirsə onda idmançının fəaliyyətində əsas etibarilə icraçılıq fəaliyyəti aşkara çıxır və sırf texniki komponentlər üstünlük təşkil edir.

Burada xüsusi biliklərin mənimsənilməsi yadda saxlama və onları icra etmə üzərində qurulur.

2. İdmançı yaradıcılıq fəaliyyətində məşqdən qəbul etdiyi biliyi dəyişdirərək özü üçün kəşflər edir. O, bu prosesdə yeni problemlər irəli sürür. Bu problemlərin həlli üçün yolla axtarır tapır, aldığı nəticələrin gerçəkliyini yoxlayır. Beləliklə, idmançının yaradıcılıq fəaliyyətində iki mərhələ: - yaradıcılıq prosesinə hazırlıq mərhələsi və yaradıcılıq prosesinin özü çox aydın seçilir.

İdmançılar yaradıcı təsəvvürünü inkişaf etdirmək məşqçinin ən mühüm vəzifəsidir. Bu məsələni təcrübə əsasında həll etmək olar. Texniki-taktiki fəaliyyətin mənimsənilməsini də idmançının düşüncəsi də əsas yer tutur. Düşüncənin mahiyyəti obyektiv varlığın əşyaları, təzahürləri arasında əlaqələrin və münasibətlərin əksi ilə müəyyənləşir. Məsələn, cüdo güləş növünün texniki elementlərindən biri tutmaları icra etməkdir. Çünki, rəqibi tutmamış fənd icra etmək mümkün deyil. Bunun üçün, yeni etmə ilk məşqlərdən düzgün tutmaları icra etməyi öyrətmək lazımdır. Əvvəlcə cüdoçulara yarış qaydalarına əsasən icəzə verilən tutmalar haqqında məlumat vermək lazımdır. Yəni, demək lazımdır ki, cüdo güləşində rəqibin boynundan dabanına qədər və o, cümlədən kimanosundan (xüsusi idman geyimi) tutmaq olar. Sonra, məşqçi sadə bir tutma icra edib – “müxtəlif adlı qolu və eyni adlı yaxanı tutma” göstərməlidir. Bundan sonra, məşqçi tutmalara aid heç bir texniki element göstərməyib, yeni etmələrə ancaq tapşırıq verir ki, “daha nə cür tutmaq olar?”. Bu zaman əgər məşqçi yeni etmələrə cəmi bir tutma göstəribsə, yeni etmələr məşqçiyə 5, 10, 20 və daha çox sayda tutma üsullarını göstərirlər. Beləliklə, məşqçi yeni etmələrin yaradıcı təsəvvürünü inkişaf etməyə nail olur.

Müqayisə və təhlil etmək, ayırmaq, münasibətləri və əlaqələri əks etdirmək qabiliyyətinin inkişafı idmançının intellektual hazırlığının təkmilləşməsində əsas zəmindir.

Zehni işgüzarlıq

İnsanın işgüzarlığı onun müxtəlif növ – fiziki, zehni, və s. Yorulmalara qarşı davamlılığı ilə müəyyən edilir və müvafiq işin davam etmə müddətinin icra keyfiyyəti ilə xarakterizə

olunur. Məsələn, tələbələrin zehni işgüzarlığı tədris materialını sərbəst şəkildə qavraması ilə müəyyən oluna bilər.

Zehni işgüzarlıq müəyyən dərəcədə tələbələrin psixofizioloji keyfiyyətlərinin vəziyyətindən də asılıdır. Bu sıraya ümumi, o cümlədən fiziki dözümlülük, düşünmə proseslərinin sürəti, davamlı diqqətin başqa istiqamətə keçirilməsi və bölüşdürülməsi, emosional dayanıqlılıq aiddir.

Uğurlu peşəkar tədrisdən ötrü tələbələrin sağlamlıq vəziyyəti, onların orqanizminin ətraf mühitin arzu olunmaz təsirlərinə qarşı müqaviməti çox böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Zehni işgüzarlıq stabil olmur və iş günləri ərzində dəyişilməsi labüddür. Başlanğıcda (girişmə dövrü) o, aşağı səviyyəli olur, sonra müəyyən müddət ərzində qalxmaqla yüksək səviyyədə saxlanılır (sabit işgüzarlıq dövrü), daha sonra isə (kompensasiya olunmayan yorulma dövrü) azalır. Zehni işgüzarlığın bu kimi dəyişiklikləri gün ərzində iki dəfə də təkrarlana bilər.

İnsanın zehni işgüzarlığı müəyyən dərəcədə sutkanın zamanında da asılıdır. Orqanizmin sistemlərinin funksiyalarının sutkalıq fizioloji ritmləri gündüz vaxtı orqan və sistemlərin yüksək, gecə isə aşağı intersivlikli fəaliyyəti ilə təzahür olunur.

Zehni işgüzarlıq həmçinin həmçinin həftə ərzində də dəyişilir. Bazar ertəsi şərti olaraq girişmə mərhələsi, çərşənbə axşamı, çərşənbə və cümə axşamı yüksək işgüzarlığın gözə çarpmasına baxmayaraq, cümə və şənbə günləri inkişaf etməkdə olan yorulmanın olması qeyd olunur. Məhz buna görə də fiziki hazırlıq və idman məşğələlərinə xüsusi diqqət ayırmaq gərəkdir. Onlar yorulmanı azaldırlar.

Yorulma nədir? Yorulma – müəyyən görülmüş işin nəticəsində işgüzarlığın müvəqqəti olaraq azalması ilə müvəqqəti olaraq azalması ilə müşayiət olunan orqanizmin fizioloji vəziyyətidir. Orqan və sistemlərin fəaliyyətinin uyğunlaşmasında olan pozuntular yorulmanın əsas səbəblərindən sayılır. Beləliklə, periferik sinir-əzələ aparatında olan maddələr mübadiləsi pozulur, fermentativ sistemlərin fəaliyyəti enir, impulsların ötürülmə qabiliyyəti və oyanıcılıq azalır, əzələ strukturunun reseptiv və təqəllüs elemətlərində biokimyəvi və biofiziki dəyişikliklər cərəyan edir. Ya emosional gərginlik zamanı, yaxud da uzunmüddətli və yorucu əzələ işi zamanı endokrin sistemin hiperfunksiyası müşahidə edilir.

Vegetativ sistemlərdən tənəffüs və qan dövranında olan pozuntular ürək və xarici tənəffüs aparatı əzələlərinin təqəllüs qabiliyyətinin zəifləməsi ilə əlaqədardır. Qanın oksigen nəqlədiçi funksiyası da pisləşir. Beləliklə, yorulma sinir sisteminin ali şöbələrindən başlanmaqla, orqanizmin digər sistemlərinə də yayılan mürəkkəb fizioloji proses hesab olunur.

Yorulmanın subyektiv və obyektiv əlamətləri ayırd edilir. Yorulmanı bir qayda olaraq, yorğunluq hissi qabaqlayır. Yorğunluq – beyin qabığıının ilkin fəaliyyətində olan nizamsızlıqla əlaqədar orqanizmin xəbərdar olunma signalıdır. Yorğunluq əlaqədar olan hissələrə acılıq, susuzluq, ağrı və s. Bu kimi hissələri də aid etmək olar.

- Mühəndislər, iqtisadçılar, mühasiblər, dəftərxana işçiləri və s. Onların işi əsas etibarilə əvvəlcədən işlənilib hazırlanmış alqoritmlər əsasında həyata keçilir. İş sinir-emosion gərginliyin az olduğu əlverişli şəraitdə davam edir;

- Böyük və kiçik kollektivli müəssisə və idarələrin rəhbərləri, orta və ali məktəb müəllimləri. Onlar üçün qeyri-

standart qərarların qəbul edilməsi zəruriyyəti olan yüklərin qeyri-müntəzəmliyi xarakterikdir;

- Elmi işçilər, konstruktorlar, yaradıcı işçilər, yazıçılar, artistlər. Onların işi yeni alqoritmlərin tərtib olunması üzərində qurulur ki, bu da sinir-emosional gərginliyin artırılmasına zəmin yaradır;

- Maşınlar, avadanlıqlara işləyən şəxslər, belə demək mümkünsə, operator əməyi ilə əlaqədar işlər. Burada diqqətin yüksək dəqiqliklə toplanması, siqnallara qarşı ani reaksiya vermək xarakterikdir. Burada zehni əmək və sinir-emosional gərginlik müxtəlif dərəcədə olur;

- Mürəttiblər (komplektləşdirmə işi ilə məşğul olanlar), kontrollerlər (nəzarətçilər), montajçılar və s. Onlar üçün yüksək sinir-emosional gərginlik və lokal əzələ gərginliyi xarakterik xüsusiyyətlərdəndir;

- Tibb işçiləri. Əlaxüsus cərrahlar və təcili tibbi yardım əməkdaşları üçün böyük məsuliyyət və yüksək sinir-emosional gərginliyi spesifikdir;

Bu qrupda tələbələr və müxtəlif tədris müəssisələrində təhsil alanlar birləşirlər. Onların əməyi bildiyimiz kimi yaddaş, diqqət, düşünmə prosesləri və s. tələb edir, belə ki, onlar daima yeni və böyük həcmdə məlumatlar qəbul edirlər. Hərəkəti aktivliyin məhdudlaşdırılması, mərkəzi sinir sisteminin ali şöbələrindən böyük gərginliyi, eləcə də psixi və emosional gərginlik onlara xas əlamətlərdəndir.

Şahmatçının fiziki hazırlığı

Sahmatçının müvəffəqiyyət əldə etməsində idmanda qəbul edilmiş, yarışlara sistematik, ilboyu ümumi və xüsusi fiziki hazırlıq böyük rol oynayır. Bu cür hazırlıq,

ümuminkişaf və xüsusi fiziki təmrinlər kompleksinə əsaslanır.

Şahmatçı hazırlığının artırılması vasitələri aşağıdakılar ola bilər:

a) şahmat üzərində analitik işdən əlavə, istirahət, vaxtında və düzgün qidalanma, yaxşı yuxudan ibarət günün gigiyenik rejimi;

b) səhər gimnastikası və xüsusi nəfəs çalışmalarının istifadəsi ilə gəzinti yerışı, idman oyunları, üzgüçülük, avarçəkmə, xizək, turizm;

c) yarışa effektiv hazırlığa və əsəblərin, fiziki gücün bərpasına təsir edən təbiətin təbii qüvvələrindən (günəş, hava, su) düzgün istifadə edilməsi.

Sevimli idman növü ilə məşğul olmaq şahmatçının xüsusi dözümlülüyünün inkişafına təsir edir.

Fiziki dözümlülük şahmatçının iradi keyfiyyətlərini artırır və yerinə yetirilən zehni işin spesifik xarakterindən asılıdır. Dözümlülüyü, bir gün ərzində mürəkkəb şahmat partiyasının keçirilməsi üçün də artırmaq lazımdır, eyni zamanda, bu, orta hesabla 18 turdan ibarət ibarət turnirin keçirilməsi üçün və başa çatmamış partiyaların oynanılması üçün daha vacibdir. Bəzən bu partiyalar lap çox olur, çünki onların hər biri yaxşı düşünülmüş və yorucu analiz tələb edir. Ən yaxşı mövqelərin məğlubiyət səbəbinin məhz dözümlülük üzündən olduğunu göstərən nə qədər misallar gətirmək olar!

Dözümlülüyün effektiv inkişafı üçün məşğələlərdə ilboyu hər növbəti tapşırıqda daha mürəkkəb çalışmaların qoyulması və məşğələlərin müddətinin və çalışmaların yerinə yetirilmə tempinin tədricən artırılmasına riayət edilməsi vacibdir.

Yarışların başlamasına az qalmış yüksək vaxt nəzarəti ilə məşq partiyalarının oynanılması da faydalıdır (40 gedişə 1

saat 30 dəqiqə). Bununla düşüncə intensivliyinə nail olunur, idman keyfiyyətləri, xüsusilə də, qələbəyə inam tərbiyə edilir.

Dözümlülüyün düzgün inkişaf etdirilməsində şahmat üzrə məşğələlərlə optimal istirahət fasiləsinin müəyyən edilməsinin də xeyli əhəmiyyəti vardır.

Yüksək idman nəticələrinin əldə edilməsi sistemə gərgin analitik hazırlıq və yarışlarda müntəzəm iştirak etmə ilə bağlıdır. Şahmatçı, orqanizmdən xüsusi dözümlülük tələb edən, böyük fiziki və psixoloji gərginliyə hazır olmalıdır.

Lakin uzun müddət ərzində həddindən artıq gərgin zehni iş yorğunluğa, orqanizmin funksional imkanlarının zəifləməsinə səbəb olur. Hətta bəzən elə hallar olur ki, şahmatçı ən sadə daamları belə “görə bilmir”, bu da, xüsusilə, oyunun 5-ci saatında və ya yarışın finişində özünü göstərir. “İzah edilməyən” səhvlər, turnirin sonuna oyunun keyfiyyətinin aşağı düşməsi, şahmatçının əsəb sisteminin artan mübarizə gərginliyinə tab gətirə bilmədiyi ilə izah oluna bilər.

Turnirin həkimi A.K.Sipaçeva (Moskva) yazır: “Təcrübə göstərir ki, ən yaxşı şahmatçılarımızın əksəriyyəti məsuliyyətli turnirlərə və matçlara orqanizminin pozulmuş vəziyyətində gəlirlər, bu da onların nəzəri hazırlığını heçə endirir... Yarışın iştirakçısı və məşqçi çox gec nəticəyə gəlirlər ki, ara yarışında oynamağın mənası yox idi, ən yaxşısı isə, sağlamlığa və istirahətə diqqət yetirmək lazım idi. Məşqçilər, xüsusilə gənc şahmatçuların hazırlığında son dərəcə diqqətli olmalıdırlar. Hələ tamamilə formalaşmamış orqanizmlərində bir sıra morfoloji və funksional fərqlənmələr vardır. Gənc şahmatçuların əsəb sisteminin xarakterik xüsusiyyəti həyəcanın tormozlanma üzərində

üstünlüyüdür, bu da nevrozun əmələ gəlməsinə, oyun zamanı temperaturun yüksəlməsinə və turnir mübarizəsində müvazinətsizliyə gətirib çıxara bilər. Hətta məşq yarışları belə, uşaqlarda böyük miqdarda enerji sərfinə, kifayət qədər bərpa müddəti tələb edən yüksək əsəb gərginliyinə səbəb olur”.

Təəssüf ki, praktikada bizim yığma gənclər komanda iştirakçılarımızın bir neçə turnirdə dalbadal fasiləsiz oynadıqlarına da rast gəlmək olur. Bu isə, fizioloji cəhətdən bərpa olunma prosesi üçün lazımi şəraiti pozur, hüceyrələrin tükənməsini artırır və bütün bunlar da sağlamlığın ümumi vəziyyətinə, idman və yaradıcı artıma mənfi təsir göstərir.

Bununla belə, fasiləsiz davam edən turnirlərlə bağlı olan birtərəfli nəzəri hazırlıq, hələ də gənc şahmatçıların əsas hazırlıq metodu olaraq qalmaqdadır. Bu cür metod müəyyən mərhələdə bütün imkanlarını istifadə edir və gələcək təkmilləşmə yolunda maneəyə çevrilir. Son illərdə gənc şahmatçılarının ustalığın yüksək zirvəsinə zəif qalxması səbəblərindən biri də, şübhəsiz, bununla bağlıdır.

Yığma gənclər komandası üzərində həkim müşahidələrinin nəticələri göstərir ki, iştirakçıların əksəriyyəti, fiziki cəhətdən, lazımi qədər inkişaf etməmişlər.

Sağlamlığın normadan kənarlaşmalarını fiziki hazırlıq və həkim nəzarəti (ildə bir-iki dəfə olmaqla) aradan qaldıra bilər. Onlar, şahmatçının ümumi hazırlıq vəziyyətinin obyektiv qiymətləndirilməsinə imkan verir, həkim məsləhəti isə yaxşı idman formasının saxlanması üçün böyük rol oynaya bilər. Ciddi fərdi yanaşma zamanı yuxu rejimini, qidalanmanı və istirahəti düzgün müəyyən etmək, şahmatçının özünə nəzarətini daha effektiv təşkil etmək çətin olmur, bu da şahmatçının yarışlara məşqinin fərdi planının yerinə yetirilməsini xeyli asanlaşdırır.

Şahmatçının tənəffüs gimnastikası

Məlumdur ki, sakit vəziyyətdə insanın baş beyni qidalanma üçün nəfəs alınan bütün oksigenin $1/6$ hissəsini tələb edir. İntensiv zehni fəaliyyət isə bu tələbatı daha da artırır.

Eyni zamanda, şahmatçının spesifik “iş vəziyyəti” (uzun müddət oturmaq vəziyyəti, hərəkətsizlik) tənəffüs prosesini nəzərə cəsarət dərəcədə çətinləşdirir, orqanizmin oksigen ilə təmin olunmasını pisləşdirir. Bu da, öz növbəsində, istə-istəməz bütün orqanizmin, əsasən də, əsəb sisteminin yorğunluğunun artmasına gətirib çıxarır. Bu səbəbdən, saatlarla turnir partiyası arxasında oturmaq məsləhət görülmür. Gediş növbəsinin rəqibə keçdiyi zaman, səhnədə gəzişmək, bu yolla da qan-damar sistemi və tənəffüs işinin normaya salınması faydalıdır.

Tənəffüs sisteminin yaxşılaşdırılması şahmatçının fiziki hazırlığında ən vacib məsələlərdən biridir. Bu yaxşılaşma özünü, ciyərlərin həyat həcminin artmasında, tənəffüs əzələlərinin inkişafında, döş qəfəsinin hərəkətliliyinin artmasında göstərir.

Tənəffüs orqanları inkişafının ən yaxşı vasitəsi, üzgüçülük, avar çəkmə, xizək kimi idman növləri ilə məşğul olmaqdan ibarətdir. Təəssüf ki, şahmatçılar bu idman növləri ilə məşğul olmağa vaxt tapmırlar və özlərinin fiziki hazırlığında çox vaxt az müddətli və intensivli səhər gimnastikası ilə məşğul olmaqla kifayətlənirlər.

FTMETİ-nin aspirantı, üzgüçülük üzrə idman ustası S.M.Vaysexovski tərəfindən işlənib hazırlanmış aşağıda

qeyd edilən tənəffüs çalışmaları kompleksi, az vaxt tələb edir. Bu çalışmaların yerinə yetirilməsi üçün hər gün cəmi 5-6 dəqiqə vaxt sərf etmək lazımdır. Bunun səmərəliliyi də çox böyükdür. Tənəffüs sistemində nəzərə çarpacaq yaxşılaşma artıq bir neçə məşğələdən sonra özünü göstərir. Tənəffüs daha dərin və aramlı olur. Ciyərlərin həyat həcmi əksər hallarda, 2-3 ay müntəzəm məşğələlərdən sonra 400-500 sm³-ə qədər artıq.

Çalışmaları açıq havada (parkda, balkonda və s.) yerinə yetirmək məsləhət görülür, əgər otaqda etmək lazım gələrsə, o zaman açıq nəfəslik qarşısında durmaq lazımdır. Ən yaxşısı, bu kompleksi səhər gimnastikasına daxil etməkdir, qeyd edildiyi kimi, çalışmaların bir hissəsini yolda işə gedərkən, gəzinti zamanı müvəffəqiyyətlə yerinə yetirmək olar.

Xüsusilə də, uzun müddətli turnir dövründə tənəffüs çalışmalarının böyük köməyi var.

Tənəffüs çalışmalarının kompleksi

Məşğələyə dörd çalışma daxil edilir.

1-ci çalışma. Addım hərəkəti ilə 4 addım ərzində tam, dərin nəfəs alma yerinə yetirilir. Əllər sərbəst aşağı salınmışdır. Sərbəst tam nəfəsvermədən və qısa istirahətdən (3-5 addım) sonra çalışma təkrar olunur. Eyni qayda ilə nəfəs alma iki dəfə 6, 8, 10 və 12 addımla yerinə yetirilir. Tədricən məşğələdən məşğələyə nəfəs alma müddəti artırılır. Bir müddətdən sonra idmançı nəfəs almanı 8, 12, 16, 20 və daha artıq addımla kifayət qədər asan yerinə yetirə bilər.

Bu çalışmanın yerinə yetirilməsi zamanı xüsusi diqqət, birincisi, nəfəs almanın fasiləsiz olmasına, ikincisi isə,

nəfəs almanın maksimum dərin olmasına yetirilməlidir. Addımların tempi isə artırılmamalıdır.

2-ci çalışma. Addım hərəkəti ilə 4 addım ərzində tam, dərin nəfəs alma yerinə yetirilir. Növbəti tam nəfəsvermə iki dəfə 6, 8, 10 və 12 addımla yerinə yetirilir. Bir neçə məşğələdən sonra nəfəsvermə müddəti 16-20 addıma çatdırılır. Nəfəsvermə fasiləsiz və maksimum tam olmalıdır. Nəfəsvermənin sonunda çiyinlər aşağı salınır, baş önə əyilir.

3-cü çalışma. Duruş vəziyyətində. Əlləri yuxarı qaldırmaq, əyilərək, dərin nəfəs almaq. Əlləri cəld aşağı salmaq, əlavə qısa nəfəs almaq. Bu çalışmada idmançı aydın hiss etməlidir ki, əllərin aşağı salınması ilə nəfəs alma üçün daha yaxşı şərait yaranır və bu, əlavə nəfəsalma imkan verir. Çalışma 6-8 dəfə təkrar olunur.

4-cü çalışma. Hərəkətdə və ya yerində yerinə yetirilir. Çıxış vəziyyəti: əllər bədən boyu aşağı salınır, çiyin qurşağının əzələləri boşalmış vəziyyətdə, baş bir qədər önə əyilmişdir. 4-6 hesabına maksimum dərin nəfəs alınır. Daha sonra idmançı pəncələrin barmaqları üzərinə qalxaraq, əllərini yanlardan yuxarı qaldırır ə azacıq arxaya əyilir, bu zaman nəfəs almağa çalışır. Çalışma 6-8 dəfə təkrar olunur.

Tənəffüs çalışmalarını gigiyenik prosedurlarla və bərkimə ilə birləşdirmək məsləhət görülür. Bu, şahmatçı üçün xüsusilə vacibdir, çünki oyun, əsas etibarilə, qapalı məkanda keçirilir.

Siqaret çəkmək qadağandır. Şahmatçı çəkməməlidir. Bu barədə dəfələrlə deyilmişdir. Nikotinin tərkibində olan zəhərli maddələr, insanın mühüm funksional sistemlərinə (xüsusilə də, əsəb sisteminə və qan damarlarına) zərərli təsir göstərir.

Siqaret çəkmə iş qabiliyyətini aşağı salır. Xüsusi tədqiqatlar göstərir ki, bir neçə siqaretdən sonra iş qabiliyyəti əvvəl artır. sonra isə kəskin surətdə aşağı düşür. Sınananların yorulduğu zaman, iş qabiliyyəti də həmin an düşürdü. Müxtəlif günlərdə (insanın çəkdiyi və çəkmədiyi zaman) aparılan işlə əlaqədar təcrübələr göstərmişdir ki, iş qabiliyyəti “tütün günləri” adi günlərə nisbətən 20-30% aşağı düşür.

Çəkmənin fikri cəmləşdirmək, həyəcanı aradan qaldırmaq üçün xeyri olduğunu söyləyən fikirlər yanlışdır. Həddindən artıq həyəcanı aradan qaldırmaq üçün başqa vasitələrdən istifadə etmək lazımdır.

Hal-hazırda, əsəb sistemi xeyli dərəcədə zəifləmiş siqaret çəkən şahmatçılar üçün böyük yarışlarda müəffəqiyyət əldə etmək daha da çətinləşir.

Fiziki hazırlıq hərəkətliliyi artırır, əsas əsəb proseslərinin–həyəcan və tormozlanmanın tarazlığını yaxşılaşdırır. Müsbət emosiyaların, gümrəhliyin və öz gücünə inamın yaranmasının çox vacib əhəmiyyəti var.

YÜKSƏK DƏRƏCƏLİ ŞAHMATÇILARIN NƏZƏRİ HAZIRLIĞI

Tədqiqi şahmat düşüncəsinin inkişafı, məlum olduğu kimi, keçən əsrin sonunda başlamışdır (.Steynits, M.Çiqorin, Em.Lasker). Lakin təhlilin ustalıqla aparılmasına yalnız sovet dövründə nail olunmuşdur (M.Botvinnik, P.Keres, V.Smısllov, D.Bronşteyn və başqaları). Şübhəsiz, bu da 1948-ci ildə sovet şahmat məktəbinin dünya birinciliyini qazanmasında həlledici rol oynamışdır.

M.Botvinnik qeyd edirdi: “Tədqiqi istiqamətin nümayəndələri şahmat partiyasına onun başlamasına xeyli qalmış hazırlaşmağa başlayırdılar ... Hərtərəfli hazırlıq – müvəffəqiyyətin təməlidir”. Dünya çempionu daha sonra qeyd edirdi ki, “... şahmata tədqiqi, analitik yanaşma xüsusi qabiliyyətlər tələb edir, bu da tez bir zamanda deyil, illər boyu inadlı əməyin nəticəsində inkişaf edir”. Şahmatçının təkmilləşməsində bu cür yanaşmaya dünyanın digər güclü qrosmeysterləri də qatılır.

V.Smısllov yazır: “Ustanın öz çıxışına qabaqcadan hazırlığının rolu heç olmayan kimi artmışdır, bunun da nəticəsində, şahmat yaradıcılığı məsələlərinə analitik yanaşmanın əhəmiyyəti də artmışdır”.

Düşünürük ki, yuxarı dərəcəli şahmatçılarının analitik hazırlığına aşağıdakıları daxil etmək lazımdır:

1. Müntəzəm olaraq şahmaq haqqında yerli və xarici ədəbiyyatla tanış olmaq, şahmat məktəblərinin və nəzəri istiqamətlərin xüsusiyyətlərini öyrənmək, şahmat məsələlərinin və etüdlərinin ideyaları ilə tanış olmaq;

2. Yarışların (turnir və matç partiyalarının), nümunəvi-nəzəri mövqələrin təhlilinin, debüt sistemlərinin işlənilməsinin, rəqiblərin araşdırılması və

qiymətləndirilməsinin, təxirə salınmış partiya mövqeləri təhlilinin müstəqil və məşqçi ilə birgə aparılması;

3. Təhlil edilmiş debüt sistemlərindən, nəzəri mövqelərdən, tipik partiyalardan, rəqiblərin yaradıcı xüsusiyyətlərindən, məqalələr və digər faydalı materiallardan ibarət fərdi şahmat kartotekasının tərtib olunması və zənginləşdirilməsi.

Təhlil metoduna necə yiyələnmək olar? Dünya çempionu Em.Lasker hesab edirdi ki, şahmatın öyrənilməsi “müstəqil düşünmək qabiliyyətinin tərbiyəsi...” olmalıdır. Buna görə də, təhlil edə bilmək üçün işdə müstəqillik, mövqeni qiymətləndirmək ustalığı kimi keyfiyyətləri inkişaf etdirmək vacibdir. Bu qiymətli keyfiyyətlərin şahmatçı-idmançılar üçün yarışlarda mühüm əhəmiyyəti var, xüsusilə də mübarizədə müvəffəqiyyət əldə etməyə imkan yaradır.

Qazanılmış vərdiş və qiymətləndirmə ustalığı hazırlığın analitik metodunun başa düşülməsi üçün bir açardır. Bu məsələni ətraflı nəzərdən keçirək.

Gənc birinci dərəcəli şahmatçıların yaradıcılığında ayrı-ayrı mövqeləri və partiyaları təhlil edərkən, aşağıdakı tipik nöqsanları aşkar etmək olar.

Məsələn, grosmeyster İ.Boleslavskiy bu nöqsanları belə xarakterizə edir:

1. Obyektivlikdə nöqsan – özü və rəqibi üçün düzgün cavabları tapmaq bacarığının olmamasıdır, bu da təhlilin keyfiyyətini kəskin aşağı salır.

2. İkinci dərəcəli, əhəmiyyətsiz variantlara aludə olmaq, əsas variantın seçilməsində bacarığının olmaması vaxtın boşuna sərf edilməsinə gətirib çıxarır. Bu, xüsusilə də, saysız təkziblər və mübahisələrlə qrup şəklində aparılan təhlildir. Bu çür “təhlil” yalnız ziyan verir.

Əlbəttə, şahmat təhlilinin növləri müxtəlifdir.

Yarışa hazırlıq məqsədilə, məsələn, debüt sistemləri, nümunəvi-nəzəri mövqelər (debütdə, mittelşpildə və endşpildə) qabaqcadan təhlil edilir, gələcək rəqiblərin partiyaları (psixoloji hazırlıq) öyrənilir və s.

Yarış zamanı təhlilin köməyi ilə debütlər (hər tur üçün) və təxirə salınmış partiyaların mövqe qiymətləndirilməsi təsdiq edilir. Şahmatçının təkmilləşməsində ustanın rəhbərliyi altında partiyaların təhlili böyük əhəmiyyətə malikdir.

Lakin növlərin müxtəlifliyi təhlilin mahiyyətini dəyişmir.

Təhlil etmə məharəti debüt ilə mittelşpil arasında əlaqənin (debütdən mittelşpilə keçmə) aşkar edilməsinə istiqamətlənməlidir, mittelşpilin isə partiyanın sonuncu mərhələsində – endşpillə.

Məhz bu səbəbdən, ən yaxşı metodistlər və məşqçilər yarış metodu kimi, analitik metodun da şahmatçının təkmilləşməsində aparıcı rolunu vurğulayırlar.

Şahmat təhlili nədən ibarətdir? Mövqelərin təhlilində əsas olan nədir? Təhlil metodikasını nə deməkdir?

Bu suallar məcmusu hərtərəfli öyrənilməlidir.

Şahmat mövqelərinin və partiyalarının qiymətləndirilməsinə elmi tədqiqatlarda qəbul edilmiş iki metodla – təhlil və cintezlə nail olmaq mümkündür. Bu tərif məşqçini çaşdırmamalıdır. Təhlil dedikdə, mürəkkəb mövqenin məzmununun fikrən ayrı-ayrı tərkib hissələrə - variantlara bölünməsidir (bütövün hissələrə bölünməsi). Bu variantların birləşməsini və son, yekun qiymətin verilməsinə, nəzərdən keçirilən variantın sintezi (hissələrin təhlili nəticəsində alınmış qiymətdən bütövün əmələ gəlməsi) adlandıracağıq. Bu anlayışları şahmat üçün aşağıdakı kimi də ifadə etmək olar: təhlil – mövqenin əsas variantlarının əvvəlcədən təhlili və qiymətləndirilməsi; sintez – son

hərtərəfli, yekun qiymət və sonrakı hərəkət planının tapılması.

Lakin təhlil müəyyən mövqenin başa düşülməsi üçün yalnız ilkin bir şərtidir. İ.Lipniskiy özünün orijinal “Müasir şahmat nəzəriyyəsi məsələləri” işində (Kiyev, 1956) qeyd etmişdir: “Təhlilin məqsədi – elə mövqeyə gəlməkdir ki, o, tənqidi deyil, artıq müəyyən edilmiş xarakter daşsın”.

Yekun nəticə tədqiqatın növbəti mərhələsində, öyrənilən mövqenin yaradıcı birləşməsi yolu ilə, yəni sintezlə nail olunur.

Beləliklə, mövqenin qiymətləndirilməsi təhlil və sintezdən irəli gəlir. Təklif olunan hər iki metod bir-birindən asılıdır. Təhlilsiz sintez də yoxdur. Buna görə də, “dərk etmə prosesində” (mövqedə ziddiyyətin aşkar olunması) hər iki metoddan istifadə etmək lazımdır, bunlar dialektik məntiqin ümumi metoduna tabe Təhlil və sintez vasitəsi ilə istənilən şahmat mövqeyi aşkar edilir və qiymətləndirilir.

Mövqenin qiymətləndirilməsini neçə başa düşmək olar?

Mövqenin qiyməti haqqında anlayış praktikaya ilk dəfə V.Steynits tərəfindən daxil edilmişdir, bu da hazırlığın analitik metodunun inkişafında böyük rol oynamışdır. Hər bir plan və kombinasiya mövqenin qiymətləndirilməsindən asılıdır. Lakin məsələ, bu qiymətləndirməni neçə başa düşməkdən ibarətdir.

Öz iddialarında birinci dünya çempionu, “yeni məktəb”in müəllifi, məlum olduğu kimi, geniş surətdə, bəzən də sxematik olaraq, müəyyən etmiş olduğu qaydalara əsaslanırdı. Ona görə də, fikir ayrılığı, məsələn, Steynits ilə Çiqorin arasında (bu indi də mövcuddur), mövqenin qiymətləndirilməsi metodlarında ortaya çıxmışdır.

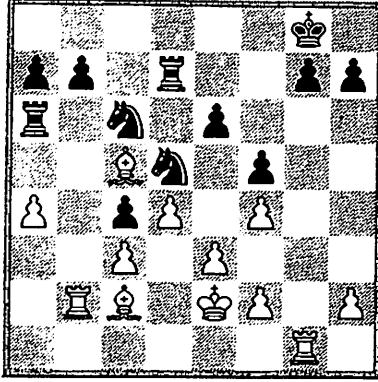
Mövqeləri obyektiv “ölçməyi”, onun müsbət və mənfi tərəflərini, ziddiyyətləri ortaya çıxarmaq, mübarizə aparan

qüvvələrin məntiqi qarşılıqlı əlaqəsini öyrənmək lazımdır. Bu da, şahmat partiyası inkişafının ümumi qanunauyğunluqlarının başa düşülməsindən irəli gələn, düzgün oriyentir və planın tapılmasına imkan verən şahmat ustalığına gedən yollardan biridir, Nəhayət, şahmatçı öz mülahizələrini praktiki həll ilə - konkret və cəld hərəkətlərə keçmək zəruriyyəti ilə razılaşmaqla, başa çatdırmağı bacarmalıdır. Bununla belə, qeyd etdiyimiz kimi, konkret mövqenin qiymətləndirilməsinə, təkcə sırf şahmar nöqtəyindən nəzərdən deyil, eyni zamanda rəqibin istedadını, xarakterini, oyun tərzini, güclü və zəif tərəflərini nəzərə almaqla yanaşmaq lazımdır.

Təhlil, şahmatçının təkmilləşməsinin ən əsas metodlarından biri kimi, yarış metodundan kənar nəzərdən keçirilməməlidir: biri digərini tamamlamalı və təkmilləşdirməlidir. Təcrübə, analitik iş üçün bir çox tematik materiallar verir və əksinə, təhlil yolu ilə tapılmış, həlledici və mövqe partiyasının inkişaf gedişinə təsir edə bilənlər praktiki mübarizədə müəffəqiyyətlə tətbiq edilir. İndiki zamanda, təcrübəli ustalara, məsələn, turnir və ya matç mübarizəsində, ümumi xarakter (debütdə, mittelşpildə və endşpildə) daşıyan və strateji planın seçimində əksər hallarda rəhbər oriyentir olan açıq və ya təkmilləşdirilmiş nümunəvi-nəzəri mövqelərin nə qədər əhəmiyyətli rol oynadığı yaxşı məlumdur.

Aşağıda belə mövqelərdən birini göstəririk. d5-də atın c4 və f5 piyadaları ilə birgə hakim mövqesi ağların piyada skeletini blokə edir. Əgər qaralar atı rəqibin ağ sahədəki filinə dəyişməyə nail olarlarsa, onlar bu mövqeni gücləndirə bilər, bu vəziyyət də rəqibin düşərgəsində ağ sahələri daha çox zəiflədə.

Bu partiyada, ağların 33-cü gedişindən sonra, endşpildə, öz xüsusiyyətlərinə görə qaralar üçün uduşlu olan analoji mövqe yarana bilərdi.

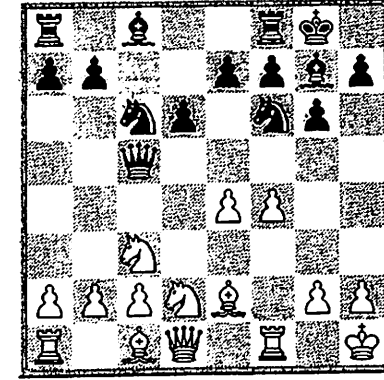

Şahmatçı nə qədər çox mövqe öyrənersə, onun yaradıcı potensialı bir o qədər güclü olar, ən yaxşı oyun planının seçilməsində oriyentasiyası genişlənər və dərinləşər.

Yuxarı dərəcəli şahmatçıların dinamika artımı üçün ən az dəyərli olanı nümunəvi-nəzəri mövqelərin debütdəki təhlilidir. Bu məsələ, debütdən mittelspilə keçid mərhələsinin öyrənilməsi ilə çox sıx bağlıdır. Bu debüt üçün xarakterik olan qabaqcadan işlənilib hazırlanmış mittelspil mövqeyinə istiqamətlənmə partiyanın inkişaf gedişinə həlledici təsir göstərə bilər (bax: V.Smislov-M.Eyve, dünya birinciliyi uğrunda matç-turnir, 1948-ci il, 12. c4!-dən sonra və M.Botvinnik-M.Tal, matç-revanşın 7-ci partiyası, 1961-ci il, 10. Cg5-dən sonra).

Bir misal da gətirək.

Pretendentlər turnirində (Kyürasao, 1962) 5-ci turun partiyasında R.Fişer-V.Korçnoy arasında "Ufimtsev müdafiəsi" oynanılmışdır.

Bu vəziyyətdə ağlar 10... ♖c6-d4 və sonra 11. ♗d2-b3 ♗d4:b3 12. a2:b3 ♙c8-d7 13. e4-e5 ♗f6-e8 14. ♙c1-e3! və s. ümid edirdilər, əla mövqeyə nail ola bilərdilər.

Korçnoyun cavab gedişi – 10. ...a5! (E.Vasyukov tərəfindən məsləhət edilmişdir) amerikalı çempion üçün gözlənilməz oldu.

Daha sonra: 11. ♗d2-b3 ♙c5-b6 12. a2-a4 ♗c6-b4 13. g2-g4 ♗f6:g4! 14. ♙e2:g4 ♙c8:g4 15. ♙d1:g4 ♗b4:c2 16. ♗c3-b5 ♗c2:a1 17. ♗b3:a1 ♙b6-c6 qaraların yaxşı oyunu ilə.

Pretendentlər turnirində xüsusi hazırlığa daxil olmuş sovet şahmatçılarının təhlili öz müsbət rolunu oynadı. Şahmat praktikasında bu misallar çoxdur.

Vaxtında keçirilmiş xüsusi debüt hazırlığı və nümunəvi-nəzəri mövqelərin işlənilib hazırlanması oyun planının seçilməsində istiqamət verir, güc və gediş üzərində düşünmək üçün ayrılmış vaxta qənaət etməyə imkan verir, mübarizəyə inamı artırır.

Əlbəttə, kabinet təhlili, turnir partiyasının təhlili ilə müqayisədə, yaradıcılıq üçün daha əlverişli şəraitdə keçir.

Düzgün və cəld qərar qəbul etmək vacib olduğu zaman, siz qəti məhdudlaşdırılmış vaxtla bağlı deyilsiniz. Təhlilinizi dayandıraraq, yoldaşınızla məsləhətləşə bilərsiniz və sonra yenidən üzərində işlədiyiniz problemin təhlilinə geri dönmə bilərsiniz. Turnir partiyası zamanı belə şərtlər yoxdur. Bundan əlavə, siz fiqurların yerini dəyişməklə, öz hesablarınızı asanlaşdırma bilərsiniz.

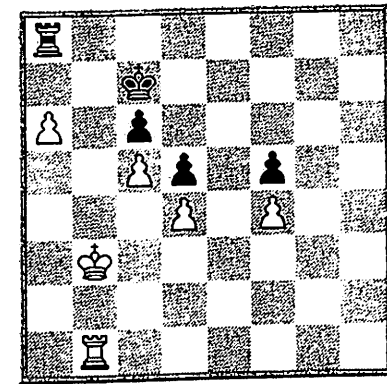
Şahmatçılar bəzən təcrübədən, turnir partiyasında məsələnin həll edilməsinin nə qədər çətin olduğunu və düzgün yolu necə itirdiklərini yaxşı bilirlər. Yalnız bir müddət (bir gün, iki gün, bəzən də bir ay) keçdikdən sonra kabinet təhlilinin köməyi ilə, nəhayət, öz səhvini tapmağa nail olurlar.

Eyni vəziyyəti təxirə salınmış partiyaların mövqeləri təhlilində də müşahidə edirik.

P.Keres göstərirdi: “Belə təhlilin aparılması çox gün aparır və hətta bundan sonra ən yaxşı davamı belə müəyyən etmək çətin olur. Bu hallarda, bir qayda olaraq, oyunun başa çatdırılmasında elə variant seçirlər ki, böyük praktiki imkanlar açsın. Bu halda, hansı davamın rəqibin qarşısında psixoloji cəhətdən olduğu kimi, texniki cəhətdən də daha çətin məsələlər qoya biləcəyini və bununla da, mübarizədə real imkanlar verəcəyini nəzərə almaq lazımdır. Bundan əlavə, yadda saxlamaq lazımdır ki, şəxsi təhlil əksər hallarda, rəqibin təhlili ilə uyğun gəlmir, bu səbəbdən də, oyunun başa çatdırılmasında müxtəlif gözlənilməz hadisələrin baş verə bilər ... Müdafiə olunan tərəf üçün yeganə və çətin gedişin tapılması asan olmur, əgər ... variant dəqiq ev təhlili edilməmişsə”. (P.Keresin “Təxirə salınmış partiyaların təhlili” məqaləsi, “SSRİ-də şahmat”, №11, 1958).

Bir çox mövqelər tam təhlil oluna bilmir, bəzən də buna vaxt imkan vermir. Lakin təxirə salınmış mövqeyin

öyrənilməsi prosesinin özü, konkret variantlardan əlavə, onların ibarət olduğu ideyaları anlamaq, ziddiyyətləri aşkar etmək və bunun əsasında güclü davam seçmək üçün imkan verir. Təxirə salınmış mövqelərin təhlilində yüksək ustalığın nümunəsi olaraq, mətbuatda nəşr edilmiş M.Tal-M.Botvinnik arasında matç-revanşın (1961) 20-ci partiyasını göstərmək olar. Qaraların 88-ci gedişindən sonrakı vəziyyəti göstəririk:

Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, təxirə salınmış mövqenin sonuncu, həlledici qiymətləndirilməsinin, məşqçiyə etibar edilmədən, yarışın iştirakçısı tərəfindən edilməsi vacibdir. Oyunun başa çatdırılması müddətində, birinci gedişi etmədən əvvəl, hazırlıq təhlilinin əsas variantlarını lövhə arxasında bir daha yoxlamaq faydalıdır.

Şahmatçının düşünmə prosesi, insan fəaliyyətinin hər hansı bir növündə olduğu kimi, emosional-iradi mühit ilə sıx əlaqədədir. Yarışda şahmatçı tez-tez “yaratıcı yanma” hiss edir: öz funksional imkanlarını və əməksevərliyini tam olaraq səfərbər edir, həmişə yaratıcı həyəcan keçirir. Şahmat yaradıcılığında son dərəcə emosionallıq müşahidə olunur.

Lakin unutmamaq lazımdır ki, emosional-iradi mühit şahmatçılarda təkcə yaradıcı yüksəlişə deyil, eyni zamanda emosional düşməyə də səbəb ola bilər. Bu da, mübarizə prosesində mövqenin gizli xüsusiyyətlərinin nə qədər müvəffəqiyyətlə aşkar və həll olunduğu və partiyanın hansı istiqamətdə inkişaf etdiyindən (nəzərdə tutulmuş plan əsasında və ya ondan kənar) asılıdır. Bu səbəbdən, şahmatçının düşüncəsinin emosional tərəfini qiymətləndirməmək olmaz.

Yarışda mübarizənin idman-psixoloji və fiziki tərəflərini (intizamlı iradə, öz gücünə inam, özünüidarə, möhkəm əsəb, fiziki güc ehtiyatı) də nəzərə almaq vacibdir. Müasir turnirlərdə, xüsusilə də, fərdi matçlarda bu amillərin əhəmiyyəti tam bir “elm”ə qədər artmışdır (fəsil 6 və 7-yə bax).

Bu obyektiv məlumatlar şahmat yaradıcılığında düşüncə prosesinin son dərəcə böyük gərginliyini yaradır, praktiki mübarizədə hesabların aparılmasının kabinet təhlili ilə müqayisədə nə qədər mürəkkəb olduğunu göstərir. Lakin şahmatçının turnir partiyası arxasındakı təhlilini kabinet təhlili ilə müqayisə edərkən, düşüncə prosesinin böyük oxşarlığını vurğulamaq vacibdir.

Pedaqoji elmlər namizədi, usta B.Blyümenfeld özünün “Əyani-hərəkət düşüncəsinin xarakteristikasına” adlı elmi məqaləsində iddia edirdi ki, şahmatçının düşüncəsi – praktik düşüncədir. Burada, düşüncə hərəkətlə birbaşa birləşir. Şahmatçı düşünərkən, onun qarşısında belə bir vəzifə dırur: hansı gedişi etmək lazımdır, yəni hansı hərəkəti yerinə yetirmək lazımdır (“İzvestiya”, RSFSR-in Pedaqoji Elmlər Akademiyası, 13-cü buraxılış, 1948).

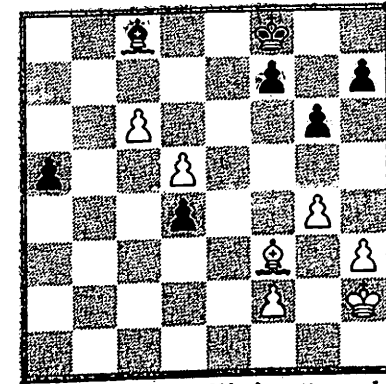
Təəssüf ki, praktikada, xüsusilə də, gənc şahmatçılarda bəzən belə olur: əvvəlcə fiqurlar, mövqenin

qiymətləndirilməsi üçün düşüncəli yanaşma əvəzinə, cəld və düşüncəsiz olaraq yer dəyişdirirlər. Bu cür “cilalandırma” üsulu səmərəli deyil və yalnız əlavə vaxt aparır. Biz gənclərimizi “əllərlə deyil, baş ilə” təhlil etməyi öyrətməliyik.

Əlbəttə, hazırlıq müddətində və ya yarış dövründə təhlil öz formasına görə eyni deyil. Onun öz xüsusiyyətləri vardır. Hətta kabinet təhlilində (turnir partiyasında olduğu kimi), fiqurların düşüncəli hərəkəti hər hansı meyar: vəziyyətin güclü və zəif tərəflərinin ümumi qiymətləndirilməsi, əsas davamların hesabı və nəhayət, onlardan ən güclüsünü seçmək əsasında mümkündür.

Buna görə də, mövqenin təhlili həmişə dərin yaradıcı proses kimi nəzərdən keçirilməlidir.

Təkilif edilmiş vahid metodun - təhlil və sintezin, praktiki tətbiqi üçün az sayda fiqurlarla nümunəvi mövqeni nəzərdən keçirək.

Bu mövqeni dünya birinciliyi uğrunda pretendentlərin turnirinin 1-ci dövründə Qeller-Fişer partiyasında görmək olar (Kyürasao, 1962). Ağların gedişi.

İlk əvvəl, şahmat yaradıcılığı prosesində tədqiqat müəyyən edilmiş mövqe haqqında ümumi məlumatdan başlayır.

Qələbənin yalnız ara piyadaları daha güclü olan tərəfin qazanacağına inanmaq çətin deyildi.

Düzgün mübarizə planını seçmək üçün, qabaqcadan obyektiv məlumatları hazırlamaq vacibdir, bunun da əsasında nəzərdən keçirilən mövqe qiymətləndiriləcək.

1. Ağlar 41. d6-dan sonra daha güclü piyada konfigurasiyasına – altıncı horizontalda yerləşən falanqa nail ola bilirlər. Bu piyadalardan birinin ferzə “çevrilməsi” üçün cəmi iki sahəlik məsafə qalır.

2. Bu halda, 8-ci horizontaldakı qara şah və filin mövqeyi son dərəcə uğursuz olur. Ağ piyadaların d6-d7 və ya c6-c7 hərəkətləri çox böyük təhlükə yarada bilərdi.

3. Öz növbəsində, ağların vəziyyətində nöqsan şahın uzaq mövqedə olmasıdır, bununla da əlaqədar, rəqibin “a” və “d” ara piyadaları üzərində daimi nəzarətin olması vacibdir.

Hər halda, üstünlüyün, vaxt baxımından da üstün olan ağlara meylini aydın görmək olar.

Ümumi qiymətləndirmə məlumatlarından göründüyü kimi, ağlar üçün ən yaxşısı piyadaların (41, d6) cəld hərəkəti ilə bağlı planın seçilməsidir. 6-cı horizontala çatmış ağların ara piyadaları rəqibin bir-birindən ayrı düşmüş ara piyadalarından daha güclü olacaq, belə ki, ağlar d7 sahəni, qara piyadanın a2 sahəni keçməsindən daha tez keçməyə nail olurlar.

Hər iki tərəfin bu planları fikrən təsəvvür edilən son mövqelərin obyektiv təhlilinə və qiymətləndirilməsinə əsaslanır. Burada, qarşılıqlı zəifliklər, güclərin nisbəti və onların məntiqi qarşılıqlı əlaqəsi aşkar olunur. Lakin ağlar öz

planının taktiki yerinə yetirilməsini daha ehtiyatla və dəqiq həyata keçirməlidirlər.

41. d5-d6-dan sonra əsas daamların təhlilini həyata keçirək.

Qaralar necə müdafiə oluna bilirlər?

a) 41. ... d4-d3 42. d6-d7 ♖c8:d7 43. c6:d7 ♜f8-e7 44. ♜f3-c6 d3-d2 45. ♜c6-a4 və s. məqsədsiz oynamaq

b) Əgər 41. ... ♜c8-e6, o zaman 42. c6-c7 növbəti ♜f3-c6 və d6-d7 ilə.

c) 41. ... a5-a4 (Bu, ən yaxşı cavabdır. Qaralar, uzaq düşmüş “a” piyadasını mümkün qədər cəld və uzağa itələməyə çalışırlar. Əgər indi 42. ♜f3-d5? və ya 42. ♜h2-g3? oynanırsa, o zaman 42. ... d4-d3! olacaq və qaraların bir piyadası ferzə keçir. Lakin, hətta güclü cavabdan sonra belə qaralar müdafiəsizdir). 42. c6-c7! (“c” piyadası 7-ci horizontala çatmış, 42. Kpg! belə udurdu) 42. ... a4-a3 43. ♜f3-c6 a3-a2 44. d6-d7 (Gördüyümüz kimi, əsas a2 və d7 sahələrini rəqiblər eyni vaxtda keçə bilərdilər, lakin bu halda, ağlar fiquru udurlar) 44. ... ♜c8:d7 45. ♜c6:d7 a2-a1 ♚+ 46. c7-c8 ♚+ və s.

Keçirilmiş a – b – c təhlilindən əldə edilən məlumatları sintez edərkən, belə nəticəyə gəlirik ki, ağlar 41. d6! oynasalar, həlledici üstünlük yarada bilərlər.

Beləliklə, bu xeyli sadə misal üzərində təhlil və sintezin köməyi ilə ağlar mövqenin və qələbənin mahiyyətinin obyektiv açılmasına nail olmuşlar.

Hazırlığın analitik metoduna yiyələnmək üçün müəllim (məşqçi) şagirdlər qarşısında nə kimi tələblər qoymalıdırlar?

1. Təhlil ustalığına, hər şeydən əvvəl, şahmat nəzəriyyəsinin ümumi problemlərinin öyrənilməsi üzərində müntəzəm, ağır yaradıcı iş nəticəsində nail olmaq olar

(qanunauyğunluqların aşkar edilməsi və onların əsasında mübarizənin ümumi yaradıcı vəziyyətlərinin təsdiq edilməsi).

2. Təhlili müstəqil aparmağı öyrənmək lazımdır (düşüncəni praktik partiyaya yaxınlaşdırmaqla), lakin təhlilin (yoxlama üçün) iki nəfər tərəfindən keçirilməsi daha rahatdır.

3. Təhlilə, ən yaxşısı, mövqenin ümumi qiymətləndirilməsindən, tədrisən və dərin düşünmə, daha əhəmiyyətli ideyaların və tərəflərin güclü planların obyektiv olaraq tapılmasından başlamaq lazımdır.

4. Təhlilə başlamazdan əvvəl, nəzərdə tutulmuş davamların rəşional olmasından əmin olmaq lazımdır.

5. İşdə iradi keyfiyyətləri və inadçılığını inkişaf etdirmək lazımdır (Öz gücünə əmin olmaq yaxşıdır, lakin həddindən artıq özünə əminliyin göstərilməsi isə – pisdir). Təhlildə rəqibin güclü və zəif tərəflərinin psixoloji tərəfini də nəzərə almaq lazımdır.

6. Təhlildə özünü tənqid yanaşmasının da əhəmiyyəti vardır. Yaradıcı müstəqillik və inamın göstərilməsi də vacibdir – debütdə yeni, hələ məlum olmayan davamın tapılması və onun növbəti turnir üçün hərtərəfli hazırlanmasıdır.

7. Analitik hazırlıqda partiyaların mətbuat üçün dəqiqliklə şərh edilməsi, yaradıcılığınız haqqında, rəqib tərəfindən tərtib edilmiş şərhin öyrənilməsi, şahmata dair yerli və xarici ədəbiyyat haqqında biliyin olması və kitab üzərində işləmək bacarığının olması böyük əhəmiyyətə malikdir. Müntəzəm olaraq biliklərini artırmaq və fərdi şahmat kartotekasını təkmilləşdirmək vacibdir.

8. Hər yarışdan sonra və təxminən iki həftəlik istirahətdən sonra öz partiyalarını hərtərəfli təhlil etmək lazımdır.

9. Hər il, planlaşdırılan analitik işin mövzusunun və həcmi təqvim üzrə göstərən fərdi hazırlıq planı hazırlamaq lazımdır.

Yuxarıda qeyd edilmiş tövsiyələrin əsasında şahmatçı mürəkkəb mövqelərin təhlil ustalığının təkmilləşdirilməsinə, şahmat dinamikasında onların obyektiv qiymətləndirilməsinə, öz partiyalarının və qabaqcıl ustaların partiyalarının tənqidi öyrənilməsinə (mübarizənin bütün prosesini anlamaq üçün), planın seçilməsində, yeni debüt sistemlərinin axtarışında cəsərət və müstəqillik göstərilməsinə nail ola bilər.

Təhlil düşüncə qabiliyyətini inkişaf etdirir, kombinasiya ustalığını, hesab texnikasını, şahmat yaddaşını (məntiqi və əyani) artırır, diqqəti və qələbəyə inamı mükəmməlləşdirir.

Variantların hesablanma texnikası

Şahmatçıda hesablama texnikası bacarığı ən başlıca keyfiyyətlərdən biri hesab edilir. Bu mövzu ətrafında olan misallarda namizəd gedişlərin seçimində buraxılan səhvlərin aradan götürülməsi və həmçinin hesablama zamanı başlıca olaraq nəzərdən qaçmış gedişləri tapmaq bacarığının şagirdlər tərəfindən mənimsənilməsi və gücləndirilməsi göstərilmişdir. Misalların həlli zamanı namizəd gedişlərin axtarılması diapazonunu genişləndirməyə, variantların hesablanmasından öncə bir gediş üzərində yox, bir neçə namizəd gedişlər üzərində fikirləşməyə və ardıcıl olaraq tətbiqinə çalışmaq lazımdır. Hesablama texnikası bacarığını gücləndirmək üçün namizəd gedişlərin seçimi ilə variantların hesablanmasına minimum vaxt sərf etmək vacib şərtidir. Bəzən şahmatçılar variantları hesablamazdan əvvəl namizəd gedişlərin seçimində səhvə yol verirlər. Məsələn:

tutaq ki, yaranmış hər hansı bir mövqedə oyunu davam etdirmək üçün 3 namizəd gediş var və bu gedişlərin hər hansı birinin tətbiqi mümkündür. Şahmatçı seçim zamanı bu namizəd gedişlərin ikisi üzərində dayanır və üçüncü namizəd gediş onun nəzərindən yayınır. Hansı ki, bu gedişi tətbiq etməklə üstünlük əldə etmək olar. Şahmatçı bundan fərqli olaraq birinci namizəd gedişi tətbiq etməklə variantı sayır və heç bir üstünlük əldə etmədiyindən, ikinci namizəd gedişin üzərində düşünür və variantı hesablayır. İkinci namizəd gedişin tətbiqi ilə hesablanan variantdan sonra heç bir üstünlük əldə etmədiyini gördükdə, yenidən 1-ci və 2-ci namizəd gedişlərin tətbiqi ilə başlanan variantları bir neçə dəfə təkrar hesablayır. Sonda isə heç bir üstünlüyə nail olmur və bu hesablama çoxlu vaxt itkisinə səbəb olur. Nəticədə şahmatçı seytnota düşür və sonda mövqeni kəskin dəyişdirməyən bir gediş edir. Bu zaman şahmatçının səhvi mövqenin tələb etdiyi 3-cü namizəd gedişlər sırasına daxil etməməsidir. Yuxarıda göstərilən çatışmamazlıqları aradan götürmək üçün şahmatçı ilk öncə variantları hesablamamışdan qabaq yaranmış mövqedə tələb olunan ən ehtimal namizədləri gedişləri tam müəyyənləşdirməlidir. Bu namizəd gedişlərin hər birini ardıcıl tətbiq etməklə ayırtılıqda variantları axıradək hesablamalıdır. Sonda isə lazım olan sərfəli variantları seçməlidir. Bu yolla vaxta qənaət etmək olar. Hesablama texnikası bacarığına çoxlu sayda misallar üzərində məşqlər etməklə nail olmaq olar. Şagirdlərin bu mövzu ətrafında daha da təkmilləşməsi üçün hesablama texnikasını (variantların uzağa, dəqiq və çoxsaxəli hesabını) budaqlanmış ağac hesabı variantları üzərində öyrənmələri məqsədə uyğundur.

Kombinasiya görünüşü və variantların hesablanması texnikasının inkişaf etdirilməsi üçün mövqələrin seçilməsi prinsipi

Şahmat ədəbiyyatında çox işlənən bir neçə məhfumu (termini) nəzərdən keçirək. Tez-tez belə ifadələrlə təsadüf edilir: «sürətlə udur», «daşların dəyişdirilməsini sürətləndirir», «piyada sürətlə vəzir olmağa gedir», «heç-heçəni sürətləndirirdi». Şahmat ədəbiyyatında sürətlə - məcburi, hökmən deməkdir. Variant ümumi ideyanı özündə birləşdirən bir sıra gedişlərə deyilir. Əgər bu gedişlər rəqibi məcburi – zəruri gedişlər etməyə məcbur edirsə, belə variant sürətli variant adlanır. Piyadanın, keyfiyyətin yaxud daşın qurban verilməsilə müşayiət edilən sürətli variant kombinasiya adlanır. Kombinasiya özünün gözlənilməzliyi və gözəlliyi ilə bizi heyran edir. Dörd-beş gedişə mövqedə tam çevriliş, necə deyirlər partlayış baş verir. Kombinasiya şahmatçıdan parlaq fantaziya, düşüncə, iti ağıllıq tələb edir. Görkəmli rus şahmatçıları Çiqorin və Alyoxin müqayisə edilməz kombinasiya ustaları idilər. Onlar çox gözəl «kombinasiya etmə müşahidəsinə» malik idilər. Formalarına görə riskli oyun, qurban vermə və hücum etmə xas olan şahmatçılar kombinasion stilə məxsus şahmatçılar adlanır. Qurban vermədən vəziyyətin yaxşılaşdırılması nail olmaq ideyası ilə birləşdirilən bir sıra gedişlər manevr adlanır. Manevr daşın qurban verilməsini tələb edən kombinasiyaya nisbətən daha az risk tələb edir, ona görə də tez bəhrə vermir. Bəzən manevr mövqeyin cüzi yaxşılaşmasına, növbəti manevr isə daha çox yaxşılaşmasına səbəb olur, nəhayət nəticədə bir oyunçunun mövqe üstünlüyü rəqibin maddi itkisinə səbəb olur. Beləliklə, manevrli oyunda da qələbə qalmaq mümkündür. Qələbəyə manevr etmə yolu ilə nail

olmaq istəyən şahmatçılar mövqe oyun formasına məxsus şahmatçılar adlanırlar. Bu iki oyun formasını bir-birinə qarşı qoymaq, yaxud onların birini daha üstün tutmaq doğru deyildir. Onlar bir-biri ilə sıx sürətdə bağlıdır. Dahi rus şahmat mütəfəkkiri Çiqorin deyirdi: «Kombinasiyalı və mövqeli oyunu bir-birinə qarşı qoymaq nə deməkdir? Onları heç bir-birindən ayırmaq olarmı? Hər bir mövqedə mümkün olan kombinasiya gizlənir və hər bir kombinasiya mövqedən doğur». Buna görə də birisi haqqında: bu şahmatçı mövqeli oyun formasına məxsusdur dedikdə, şahmatçının yalnız yaradıcı zövqü, onun ürəyinə daha çox yatan mübarizə üsulu nəzərdə tutulur, bu heç də o demək deyil ki, o, kombinasiyanın, yaxud manevrin əhəmiyyətinə qiymət vermir. Əgər kombinasiyalı oyun parlaq fantaziya, cəsarət, risq tələb edərsə, mövqeli oyun özünün məntiqliyi ilə, mövqeyin dərinəndən anlaşılması ilə, rəqibin daşlarının əl-qolunu bağlamaq (onların hərəkətini məhdudlaşdırmaq) bacarığı ilə diqqəti cəlb edir.

Demək olar ki, kombinasiyalı və mövqeli oyun bir birini tamamlayır: mövqeli manevrlik həlledici kombinasiya keçirmək üçün əsas yaradır; kombinasiya sərfəli mövqeyə (vəziyyətə) gətirib çıxarır. Şahmatçı yalnız o zaman usta oyunçu olar ki, o həm incə manevr, həm də təsirli kombinasiyanı eyni məharətlə bacarsın, yalnız bundan sonra onun forması ahəngdar olar. Şahmat strategiyası hər şeydən qabaq uduş planının yaradılmasından ibarətdir. Şahmat taktikası şahmat oyunu vasitələrilə: piyadaların irəliləməsilə, daşların inkişaf etdirilməsilə, dəyişmələrlə, manevrələrlə, kombinasiyalarla strateji planın həyata keçirilməsilə həyata keçirilir. Taktika strategiyanın bir hissəsidir. Hər bir oyunda strateji plan tərtib etmək lazımdır

(məslən, rəqibin şahına hücum etmək planı). Bu plan əsasında bir sıra manevr etmə yolu ilə arzu edilən vəziyyət yaranır; bu vəziyyət də planın məntiqli şəkildə sürətlə həyata keçirilməsi- qalibiyyətlə nəticələnən kombinasiyalı zərbədən ibarət olacaqdır. Yeni öyrənən şahmatçı birinci növbədə kombinasiya etməyi öyrənməlidir. Bu onun şahmat fantaziyasını inkişaf etdirər, onu dəqiq və cəsarətli olmağa alışdırar, ona hər iki tərəfin mümkün olan variantlarını hesablamağı öyrədir. Kombinasiya gözəl təsirlə, nisbətən sadə olub tez nəticə verməsilə yeni öyrənən şahmatçı tərəfindən çox yavaş-yavaş, illər ərzində qazanılır. Əgər yeni öyrənən şahmatçı kombinasiyalı oyun sənətinə yiyələnmədən rəhbər göstəricilərdən oxunulmuş mövqeli oyun qanunlarını dərhal mexaniki olaraq tətbiq etməyə başlarsa, o zaman bu onu yalnız sağlam olmayan dogmatizmə, birtərəfliliyə, yaradıcı fantaziyanın solğunlaşmasına və nəhayət diqqətsizlik edib «hədər daş itirməyə» aparıb çıxarar. İlk çağlarda yeni öyrənən şahmatçı mövqeli oyunun üç əsas amilini mənimsəməlidir, bu amillər kombinasiya qurmağa imkan yaradır: açıq xətlər, qüvvəli, zəif xanalar və piyadaların yerləşməsi (şahmatçıların dediyi kimi piyada skeleti). Üzərində heç bir piyada olmayan şaquli, yaxud diaqonal xətlərə açıq xətlər deyilir (piyadanın varlığı daşların hərəkətinə maneçilik törədir). Açıq xətlər hücumu keçmək üçün yoldur! Çox vaxt oyunçu hücum zamanı yalnız xətti açmaq üçün, özünün hücum edən daşlarının yolunu təmizləmək üçün piyadanı, yaxud daşı qurban verir. Sakit mövqe oyunu zamanı açıq xəttə yiyələnmanın də çox zaman həlledici əhəmiyyəti olur. Əgər

açıq xətt rəqibin daşı tərəfindən tutulmuşsa, o zaman daşınızı ona qarşı qoymaq (onu neytrallaşdırmaq), yaxud açıq xətti daşınızla kəsmək olar. Məsələn Te1 gedişinə cavab olaraq, qaralar topları dəyişdirməyi təklif etməklə (Te8 oynamaqla) xətti neytrallaşdırma bilər, yaxud Fe4 oynamaqla xətti kəsə bilər. Lakin əsas məsələ heç də tək-cə açıq xəttə malik olmaq deyil, həm də orada, ümumiyyətlə rəqibin mövqeyində zəif və qüvvəli nöqtələrin mövcud olmasındadır. Mühüm strateji əhəmiyyətli olan xanalar nöqtə adlanır. Oyunun ortasında və sonunda piyadaların düzülüşünün böyük əhəmiyyəti vardır. Piyada skeletinin xarakteristikası üçün bir sıra xüsusi istilah işlədilir. Məsələn, təcrid edilmiş piyada, qoşalaşmış piyadalar, qarşısında düşmən piyadası olmayan piyada keçici piyada adlanır. Geri qalmış və təcrid edilmiş piyadalar, xüsusən qoşalaşmış piyadalar mövqeyin ciddi zəifləməsinə səbəb olur, çünki onları müdafiə etmək çətinidir. Təcrid edilməmiş cütləşmiş piyadaların zəifliyi yalnız oyunun axırında aydın görünür. Keçici piyadanın mövcud olması, xüsusən qorunan keçicinin olması ciddi mövqe üstünlüyü hesab olunur. Oyun oynarkən, mümkün olan kombinasiyanı həyata keçirməkdən başqa, əsas mövqe amillərini də nəzərdə tutmaq və onunla məsələn, rəqibin piyadalarının yerləşdiyi yeddinci (qaralar üçün ikinci) üfqi xəttə keçmək olmazmı; zəif nöqtəyə hücum etmək, yaxud fiqurlarla taxtanın mərkəzində qüvvətli nöqtədə möhkəmlənmək olmazmı; rəqibin piyadalarına hücum etmək üçün onları qoşalaşdırıb təcrid etmək olmazmı; piyadanı vəzirə çevirmək üçün keçici, yaxud qorunan keçici, piyada yaratmaq olmazmı. Bəzən

keçici piyada bütün daşların sadəcə olaraq dəyişdirilməsi zamanı da qələbəni təmin edir.

Keyfiyyət qurbanı texniki fəndi nümunəsində şahmat taktikasının fəndlərinin öyrənilməsinin metodikası

Şahmatın min illərlə tarixə malik olmasına və dərinədən öyrənilmiş bir oyun olmasına baxmayaraq, bu günümüzdə şahmat oyununun strategiyası və taktikasının prinsiplərinin təfsirinin vahid sistemi yoxdur. Odur ki, son dövrlər mütəxəssislər tərəfindən çox inkişaf etmiş şahmat nəzəriyyəsinin obyektiv mühakimələr əsasında elmi şəkildə əsaslandırılması labüd olmuşdur. Şahmat taktikasının şahmatçının hazırlıq sistemində yerinin müəyyən edilməsi, şahmat oyununun taktiki elementlərinin tərkibinin öyrənilməsi və onların vahid bir sistem şəklində şahmatın strategiyası və taktikası nəzəriyyəsində ön əhəmiyyətinin müəyyən edilməsi vacib məsələlərdəndir. Şahmat oyunu özünün mahiyyəti etibarilə mübarizədir.

Bu mübarizədə adətən tərəflər rəqibini üstələmək üçün strategiya və taktikadan taxtada mövcud olan mövqenin imkan verdiyi bütün üsul və fəndlərdən istifadə edirlər.

Bu texniki üsullar, fəndlər həm məzmun, həm də formaca rəngarəng və xüsusi özəlliklərə malikdirlər. Bəzi texniki fəndlər (məsələn: bağlama, keyfiyyət qurbanı, ara gedişlər və s.) həm uzun müddətli strateji planın həyata keçirilməsi zamanı, həm də gözlənilmədən ortaya çıxmış taktiki bir fəndin və ya kombinasiyanın icrası zamanı rast gəlinir. Amma bununla yanaşı şahmat oyununun strategiyası və taktikası ayrı-ayrılıqda özəl üsul və fəndlərə malikdirlər (məsələn: gözləmə xarakterli manevrlər, uzun müddət

ərzində təşəbbüsü əldə saxlamaq üçün strateji material qurbanı (oyunun debüt hissəsində qambiti misal göstərmək olar və s.)).

Bu texniki fəndlərin hər biri haqqında araşdırmaları çoxlu sayda müxtəlif kitablar və jurnallarda görə bilərik. Məsələn: Q.Lisitsinin “Şahmat strategiyası və taktikası”, A.Koblensin “Şahmat oyunu”, A.Volçokun “Şahmat oyununda taktika” kitablarında bu fəndlərin təsnifatı və onlara dair nümunələri tapmaq olar. Məqalədə bu fəndlərdən biri-keyfiyyət qurbanı haqqında danışılır. Nə üçün məhz bu fənd haqqında?

Əvvəla bu texniki fənd birbaşa və ya dolayısı ilə həm stratejiya, həm də taktika bölmələrinə aid edilə bilər. Bu texniki fənd mənbələrdə dolğun və ətraflı əhatə edilməmişdir. Onu yalnız taktiki bir fənd kimi göstərilib, sonra da bir neçə nümunə göstərməklə müəlliflər öz işlərini bitmiş hesab etmişlər.

Oyunun gedişində topun filə və ya ata könüllü olaraq dəyişdirilməsi keyfiyyət qurbanı adlanır. Normal şəraitdə fiqurların bu cür dəyişdirməsi yaxşı deyil və top olan tərəf oyunu udmaq üçün kifayət qədər üstünlük əldə etmiş olur. Odur ki, adətən, bu maddi itkini mövqenin qiymətləndirilməsinə təsir edən digər xüsusiyyətlər əvəzləyir. Bu xüsusiyyətlər taxtadakı durumdan asılı olaraq aşağıdakılar ola bilər:

Ərazi üstünlüyü, mat hücumu, keçici piyadalar və s. Həmçinin, bəzən bu texniki fəndlərdən istifadə edərək müdafiə üçün alınmaz qala qurulur və ya mövqenin xarakteri dəyişdirilir.

Ümumiyyətlə, keyfiyyət qurbanı aşağıdakı məqsədlər üçün verilir:

a) Çətin mövqelərdə müdafiə olunmaq və oyunu xilas etmək;

b) Mövqenin xarakterini dəyişərək əks oyun qurmaq;
c) Üstün mövqe əldə etmək və ya üstünlüyü daha da artırmaq.

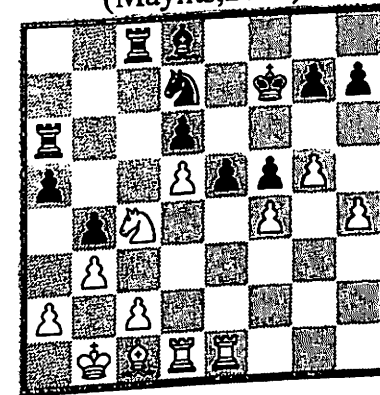
Öz-özlüyündə bu əlamətlər də alt qrup əlamətlərə bölünür. Bu məqsəd və əlamətlərin xüsusiyyətlərini əhatəli şəkildə xırdalıqları ilə əməli nümunələr üzərində şərh etmək olar.

a) Çətin mövqelərdə müdafiə olunmaq və oyunu xilas etmək.

Oyunun gedişində tərəflərdən biri təşəbbüsü ələ keçirib yavaş-yavaş rəqibin mövqeyinə təzyiqli artırmaqla üstünlüyə nail olur.

Bu üstünlük həlledici şəkil almağa başlayır. Bu zaman müdafiə olunan tərəf keyfiyyət qurbanı verməklə rəqibin üstün qüvvələrinə qarşı uğurla müdafiə olunur. Bu cür keyfiyyət qurbanı iki cür olur: blokada və alınmaz qalanın qurulması.

R.Ponamaryov-V.Anand
(Maynts,2002)

Diagramda göstərilmiş mövqedə V.Anandın mövqeyi heç də asan deyil. Qaraların mövqeyi “e5” xanasında laxlamağa

başlayır. Əgər onlar 1...e5-e4 oynayarsa, o zaman ağlar 2.♖c4-e3 g7-g6 3.h4-h5 və sonra ♗c1-b2, ♜e1-h1, ♜h1-h2, ♜d1-h1 gedişləri ilə şah cinahından “h” xətti vasitəsi ilə qaraların müdafiəsini yararaq onları çətin duruma salardı. Amma V.Anand nəzəri keyfiyyət qurbanı ilə oyunu bağlayır.

1...♜c8:c4 2.b3:c4 e5-e4 3.♗c1-b2 ♗d8-b6 4.♜e1-e2 ♗b6-c5 5.h4-h5 ♜f7-f8 (Ağlar 6.g5-g6! oynayıb şah cinahında xətt açmaq istəyirdi. Son gedişləri ilə qaralar bu təhdidin qarşısını alır. Ağların 6.g5-g6 gedişinə 6...h7-h6, 6.h5-h6 gedişinə isə 6... g7-g6 cavabını qaralar hazırlayıb. Odur ki, ağlar şah cinahında xətt açma bilmir.) 6.♗b2-d4 ♗c5:d4 7.♜d1:d4 ♗d7-c5 və bir necə gedişdən sonra rəqiblər heç-heçəyə razılaşıblar. Göründüyü kimi, qaralar elə bir mövqe qurublar ki, oyunun açılması ağların xeyrinədir. Digər gedişlərlə (məsələn c2, c3 və ya a2, a3) oyunun açılması qaraların xeyrinədir.

Alınmaz “qala” qurulması fəndi. Alınmaz “qala” qurulması fəndi vasitəsilə zəif tərəf elə bir mövqe qurur ki, qüvvətli tərəfin böyük maddi üstünlüyü olmasına baxmayaraq, rəqib mövqeyinin müdafiəsini yarım üstünlüklərindən istifadə etməyə imkanı olmur.

b) Mövqe xarakterini dəyişərək əks-oyun qurmaq məqsədilə keyfiyyətin qurbanı.

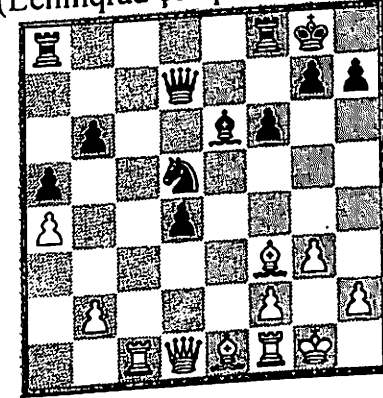
Oyunun gedişi tərəflərdən birini müəyyən şərtlər (mövqe xoşa gəlmir, ifrat dərəcədə qələbə istəyi, mövqeni dərinə bilməmək, və s.) üzündən qane etmədikdə, həmin tərəf keyfiyyət qurbanı verərək mövqedəki tarazlığı pozaraq oyunu digər məcraya yönəldə bilər. Bu keyfiyyət qurbanı vasitəsilə material əvəzi müəyyən strateji və taktiki mövqe üstünlükləri qazanılır. Bu üstünlüklər adətən, əgər düzgün

qərar əsasında keyfiyyət qurbanı verilibsə, cüzi maddi çatışmazlığı kifayət qədər əvəzləyir (kompensasiya edir). Burada əldə edilən əvəzləyici üstünlüklərin növləri aşağıdakılardır:

- əks-oyun qurmaq;
- əks hücum keçmək;

Əks-oyun qurmaq məqsədilə keyfiyyət qurbanından istifadə. Növbəti oyunda qaraların bərabərlik olan mövqeyə keçmək imkanları var idi. Amma, onlar təşəbbüsü əldə etmək üçün keyfiyyət qurban verib maraqlı əks oyun qururlar.

V. Korçnoy – Çexover
(Leninqrad çempionatı, 1955)

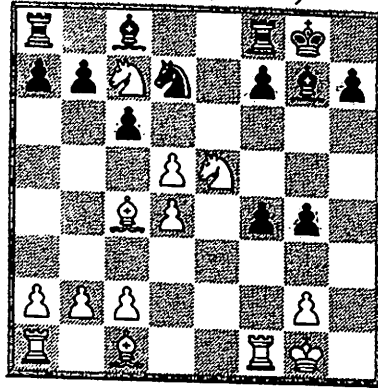

Oyunun davamı mövqedə öz istəklərinə uyğun olaraq 1...♗e6-h3 2.♜d1:d4 ♜a8-d8 3.♜c1-d1 ♗h3:f1 4.♜d4:d5+ ♜d7:d5 5.♗f3:d5+ ♜d8:d5 6.♜d1:d5 oyunu heç-heç vəziyyətinə keçirə bilərdi. Amma onlar 1...♗d5-e7! 2.♗f3:a8 ♜f8:a8 vasitəsilə mövqenin xarakterini dəyişərək oyunu mürəkkəbləşdirdilər. Bu mövqedə güclü

keçici piyada, böyük diaqonalın zəifliyi qaralara yaxşı oyun vəd edir. 3.f2-f3 ♖a8-d8? 4.♙d1-e2 ♗e7-d5 5.♙e2-a6 gedişi oyunu yenidən gərginləşdirir. Amma, Korçnoyun özünün yazdığı kimi 3... ♗e7-g6! və sonra ♙e6-d5, ♙d7-b7 gedişlərindən sonra qaralar yaxşı oyun alardılar.

Əks-hücuma keçmək üçün keyfiyyət qurbanından istifadə. Növbəti nümunədə rəqibin ciddi hücumunun qarşısını alıb və dərhal əks-hücuma keçmək üçün qaralar (P. Keres) keyfiyyəti qurban verərək fəaliyyətə keçirlər.

R.Birn –P. Keres
(Moskva, 1955)

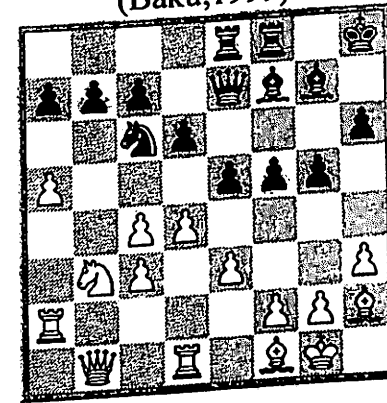
Diaqramda göstərilmiş mövqedə 14... cd! (Qaralar 14... ♖b8 oynayıb passiv müdafiəyə keçmək əvəzinə keyfiyyət qurbanı verib əks hücumu keçirlər) 15. ♗a8 dc 16. ♙d2 (16. ♗c7 ♗e5 17.de ♖d8; 16. ♗g4 ♙d4 17. ♗f2 ♗e5) 16.... ♗e5 17.de ♙f5 18.Ac7 ♙c2 (18.... ♖d8+! P.Keres) 19. ♖ac1 ♙d3 20. ♗d5 b5?! (20.... ♖d8 21. ♗f4 ♗f4 22. ♙f4 ♖d5. (♙f8,e7,e6 ideyası ilə) yaxud, ♖a5,b5 və s. Qaraların üstünlüyü aşkardır.) 21. ♙f4 ♖d8 +

Üstünlük əldə etmək və ya üstünlüyü daha da artırmaq məqsədli keyfiyyət qurbanı. Oyunun gedişində bəzən tərəflərdən biri müxtəlif səbəblər (hücumu keçmək istəyi, mövqeyin səhv qiymətləndirilməsi, hesablama səhv və.s.) üzündən öz mövqeyində zəifliklər (zəif xanalar, piyada quruluşundakı zəifliklər, şahın mövqeyinin zəifliyi) yaradırlar. Bu zaman qarşı tərəf üçün bu zəifliklərdən daha dolğun şəkildə istifadə edib üstün mövqe əldə etmək üçün ən əlverişli qısa yol keyfiyyət qurbanı verməklə olur. İndi isə bu cür hallara dair praktik nümunələr nəzərdən keçirək.

a) Xanalar üzrə oyun;

Rəqibin mövqeyində olan zəif xana və ya xanalar keyfiyyət qurbanı əvəzində yaxşı kompensasiya ala bilər.

A.Mirzəyev-S.Quliyev
(Baku, 1999)

Diaqramda oyunun davamı: 1. ♙b1:f5 ♙f7-h5 (1... ♙f7:c4!+ daha doğru olurdu) 2. ♙f5-b1 ♙h5:d1 3. ♙b1:d1 ♖e8-b8 4. ♙h2-g3 e5:d4 5. c3:d4 b7-b6 6. a5:b6 ♖b8:b6 7. c4-c5 d6:c5 8. ♗b3:c5 a7-a5 9. ♖a2-c2 ♗c6-b4 10. ♖c2-c1 ♗b4-d5 11. ♙g1-h2 ♖b6-f6

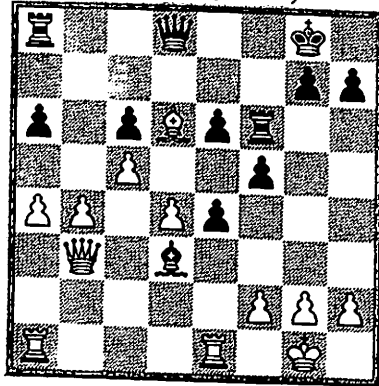

12. ♖d1-e2 ♜e7-e8 13. ♜c1-a1 ♜f8-f7 14. ♘h2-g1 ♜f7-e7 15. ♜a1-a3 ♜f6-b6 16. ♜e2-a2 ♘d5-b4 17. ♜a2-d2 ♘b4-c6 18. ♙f1-d3 ♜e8-b8 19. ♜d2-d1 ♜b8-e8 20. ♜d1-g4 + ağ xanalar üzrə ağların üstünlüyü aşkardır və 68-ci gedişdə onlar qalib gəlir.

b) Keçici piyadanın yaradılması;

Əgər keyfiyyət qurbanı zamanı keçici piyada və ya piyadalar əldə etmək mümkün olursa o zaman keyfiyyət qurbanı fəndinin həyata keçirilməsi vasitəsilə yaxşı oyun əldə etmək olar.

S.Quliyev-P.Maletin
(Moskva,2004)

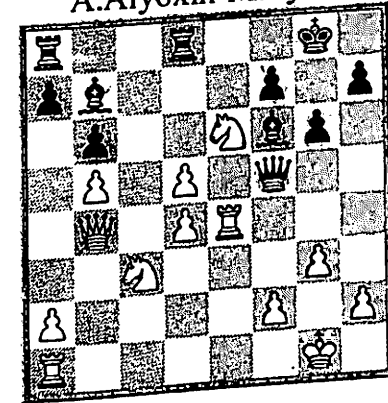

Oyunun davamı 1. ♜a1-d1 ♜f6-g6 2. ♜d1:d3 e4:d3 3. ♜b3:d3 ♜d8-g5 4. g2-g3 ♜g5-g4 5. f2-f3 ♜g4-h3 6. ♜d3-c4 ♜h3-h5 7. ♜c4-b3 ♜a8-e8 8. ♜b3-d3 ♜h5-g5 9. d4-d5 f5-f4 10. d5:c6 və ağlar tezliklə keçici piyadalarının hesabına qələbə qazandılar.

Şahmatçılar arasında belə bir deyim var ki, "Fil Afrikada da fildi". Bu sözlə onlar iki filin bir yerdə necə güclü

olduğunu diqqət mərkəzinə çəkmək üçün deyirlər. X.R.Kapablanka atla fil arasında həmişə fərq qoyardı. Hətta endişpildə fil olan tərəfin 0,5 ölçüdə üstünlüyü olduğunu deyirdi? İki fil bir biri ilə harmonik şəkildə oyunun gedişində iştirak edəndə isə mübarizə daha da maraqlı və öyrədici olur. İki fil haqda A.Nimsoviç yazırdı: "İki fil bacarıqlı əllərdə dəhşətli silahdır!" Beləliklə qeyd etmək olar ki, əgər keyfiyyət qurbanı vasitəsilə aktiv mövqelərə malik 2 fil əldə etmək olursa bu zaman yaxşı oyun əldə etmək olar. Növbəti oyun buna misal ola bilər.

A.Alyoxin-M.Eyve

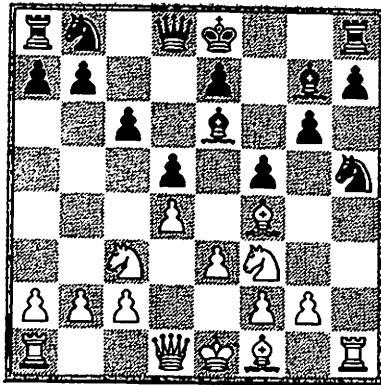

Oyunun davamında qaralar 1... ♙b7:d5? oynadılar və 2. ♘e6:d8 ♙d5:e4 3. ♘c3:e4 ♜a8:d8 4. ♘e4:f6+ ♜f5:f6 5. ♜a1-d1 gedişlərindən sonra ağların piyada artıq olduğu ağır fiqur sonluğu alındı. Ağır keçən müdafiələrdən sonra qaralar 80-ci gedişdə oyunu cətinliklə heç-heçə başa vururlar. Halbuki "Alyoxinin yaradıcılıq irsi" kitabında A.Kotov haqlı olaraq hesab edir ki, qaralar 5... ♜d8-d5 keyfiyyət qurbanı verib iki filə və h1-a8 diaqonalının zəifliyinə görə yaxşı oyun ala bilərdilər.

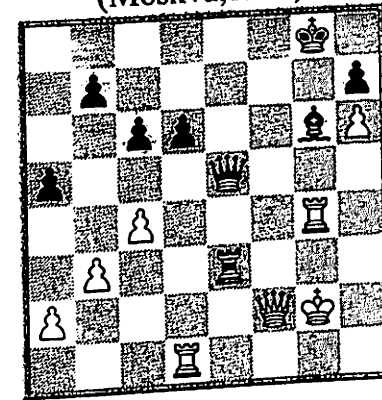
c) Şaha hücum;

Bildiyimiz kimi rəqib şahının üzərinə hücum etmək üçün bəzən material qurban vermək lazım olur. Həmçinin bu cür maddi qurbanın mövqeyin düzgün qiymətləndirilməsinə əsaslanırsa, o zaman böyük üstünlük əldə etmək olar. Şahın mat edilməsi oyunun əsas məqsədi olduğu üçün burada bəzən nəinki piyada, hətta vəzir belə uyğun şərtlər daxilində qurban verilir. Mövzumuzun məzmununa uyğun olaraq rəqib şahının mövqeyinə hücum etmək üçün keyfiyyət qurbanı verilməsi də vacib oyun texniki fəndlərindən biridir.

A.Xalifman-K.Lerner

Oyunun davamı: 1. ♖h1:h5 g6:h5 2. ♗f3-g5 ♘e6-g8 3. ♜d1:h5+ ♙e8-f8 4. ♙f1-d3 e7-e6 5. g2-g4 h7-h6 6. ♗g5-f3 ♙g8-f7 7. ♜h5-h3 f5:g4 8. ♜h3:g4 ♗b8-d7 9. ♙f4-d6+ ♙f8-g8 10. 0-0-0 ağların çox güclü hücumu var və onlar 64-cü gedişdə qalib gəlir. Bəzən keyfiyyət qurbanı vasitəsilə kombinasiya keçirib maddi üstünlük əldə etmək olur.

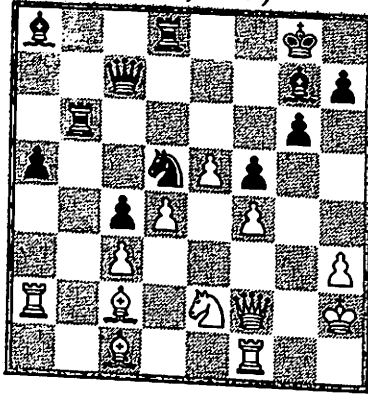
S.Quliyev-R Siçinava
(Moskva,1995)

Oyunun davamı: 1. ♖g4:g6+ h7:g6 2. h6-h7+ ♙g8-g7 3. h7-h8 ♜+ ♙g7:h8 4. ♜f2-f8+ 1:0

d) Forpost;

Forpost rəqib mövqeyində yarımçıq xətdə piyada ilə müdafiə olunan fiqurla rəqibin geridə qalmış piyadası önündə qurulur ki, rəqib mövqeyində zəiflik yaratsın. Forpostun növləri var: açıq xətlərdə forpost, yarımçıq xətlərdə forpost, diaqonalda forpost. Adətən forpost at və ya top ilə qurulur. Kənar xətlərdə ümumiyyətlə hesab olunur ki, top ilə forpost qurmaq daha məqsədə uyğundur. Bu isə adətən keyfiyyət qurbanı fəndi ilə əlaqəli olur. İndi isə forpostda dair 2 nümunəyə nəzər yetirək.

S.Qliqoriç-V.Smislov
(Kiev, 1959)

Oyunun davamı 1...♖b6-b3! 2.♙c2:b3 (Diqqətə layiq 2.♙f2-g3!? idi.Keyfiyyət qurbanını qəbul etməyib kəskin oyunu davam etdirmək) 2...c4:b3 (Qaralar keyfiyyət qurbanını verərək keçici piyada yaratdılar. Həmçinin böyük diaqonal üzrə qaralar çox güclü əks oyun əldə edirlər). 3.♞a2-a4 ♙g7-f8 4.♙c1-b2 ♞d5-e3 5.♞f1-a1 ♞e3-c4 6.♞e2-g3 ♙f8-e7 7.♞g3-f1 ♙c7-c6 8.♞a4:c4 ♙c6-h1+ 9.♞h2-g3 h7-h5! 0:1

Gördüyümüz kimi keyfiyyət qurbanı texniki fəndi şahmat taktikası və strategiyasına aid olan fəndlər içində maraqlı və rəngarəng fəndlərdən biridir. Onun öyrənilməsi və sonra öz əməli oyunlarında tətbiq edilməsi üçün müəyyən nəzəri və əməli işin aparılması qaçılmazdır.

Məşq zamanı şahmatçıların taktiki sondan hazırlıqlanmasına məşqçilər xüsusi fikir verməlidir. Onların taktiki baxımdan hazırlıqlı olmaları üçün hər bir fərd üçün onun oyun üslubuna, xarakterinə uyğun seçilmiş ev tapşırıqlarından istifadə olunmalıdır. Həmçinin bu nümunələr real oyunlardan olmalı və bu taktiki fərdin baş

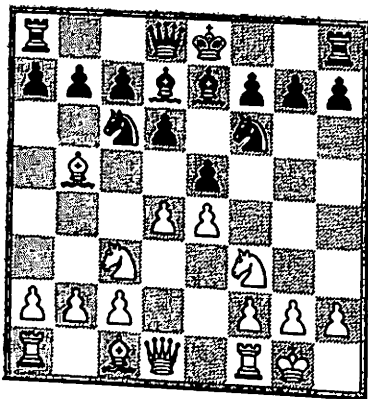
vermə şəraitinə də ciddi fikir verilməlidir ki, yarış şəraitinə mümkün qədər yaxın olsun. Beləki yarış zamanı qarşıya çıxan ekstrim şəraitin və ya problemin həlli üçün hazırlıqlı olsun. Məşq zamanı sistemli şəkildə taktiki elementlərin öyrənilməsindən sonra bu taktiki tapşırıqların dağınıq şəkildə verilməsi şahmatçının çətinliyə qarşı cəld reaksiya verə bilməsini və daha sürətli taktik təhlükəni və imkanı görə bilməsini aşılayır.

Mövqelərin qiymətləndirilməsində diqqət yetirilən strateji elementlər

Mövqenin qiymətləndirilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edən amil fiqurların inkişaf olması, inkişaf üstünlüyüdür. Oyunda daha çox fiqur iştirak edərsə, müxtəlif hücum imkanlarına malik olmaq olar. Bu amil əsasən debüt mərhələsində daha əhəmiyyətlidir. Debüt nəzəriyyəsinin üç əsas strateji prinsipi vardır:

1. Fiqurların harmonik inkişafı
  2. Mərkəz uğrunda mübarizə
  3. üstünlüyə nail olan tərəf dərhal hücum təşkil etməlidir.
- Bu debütün oynanılması qanunları XIX əsrin şahmat ustalarına bəlli idi. Bu prinsiplərin istifadə edilməsini Pol Morfinin oyunlarında görmək olar.

Ərazi üstünlüyü. Ərazi üstünlüyə malik olan tərəf fiqurlarını harmonik inkişaf etdirir, və onların cinhdan-cinaha asanlıqla keçidini təmin edir. Ziqbert Tarraş şahmat oyununda ərazi üstünlüyünə xüsusi yer ayırırdı. Onun fikircə fiqurların "sıxılmış" mövqeyi artıq məğlubiyyətdən xəbər verir.

1. ♖f1-e1! Tarraş, İspan müdafiəsində Steynits quruluşunun effektiv olmadığı qeyd edirdi. ♖e1 gedişindən sonra qaralar məcburən mərkəzi xanaları təhvil verməli olurlar

1. ... ♟c6:d4 [1...0-0 2. ♟b5:c6 ♟d7:c6 3. d4:e5 d6:e5 4. ♞d1:d8 ♞a8:d8 (4... ♞f8:d8 5. ♟f3:e5 ♟c6:e4 6. ♟c3:e4 ♟f6:e4 7. ♟e5-d3 f7-f5 8. f2-f3 ♟e7-c5+ 9. ♟g1-f1+-) 5. ♟f3:e5 ♟c6:e4 6. ♟c3:e4 ♟f6:e4 7. ♟e5-d3 f7-f5 8. f2-f3 ♟e7-c5+ 9. ♟d3:c5 ♟e4:c5 10. ♟c1-g5 ♞d8-d5 11. ♟g5-e7 ♞f8-e8 12. c2-c4+- Tarraş – Marko, Drezden, 1892]

2. ♟f3:d4 e5:d4
3. ♟b5:d7+ ♞d8:d7
4. ♞d1:d4 0-0
5. b2-b3 ♞f8-e8
6. ♟c1-b2 ♟e7-f8
7. ♞a1-d1

Lövhanin böyük bir ərazisinə nəzarət, ağlara açıq aydın üstünlük verir. Ağların fiqurları fəaldır, və onları hücum etmək məqsədi ilə 3-cü üfqi xətdə cəmləmək olar

7. ... ♞d7-c6

8. ♞d1-d3 ♞e8-e6
9. ♞d3-e3 ♞a8-e8
10. h2-h3 ♞c6-b6
11. ♞d4-d3 c7-c6
12. ♟c3-a4 ♞b6-c7
13. c2-c4 Ərazi üstünlüyü bir qədər genişləndirmək məqsədi ilə edilmiş dəqiq gediş.
13. ... ♟f6-d7
14. ♟g1-h1 f7-f6
15. ♞d3-c2 ♟d7-e5
16. ♟a4-c3 ♟e5-f7
17. g2-g4 ♞c7-a5
18. ♞e1-d1 ♞a5-b6
19. h3-h4 ♟f7-e5
20. ♞e3-g3 ♟e5-f7
21. f2-f3 ♟f7-h8
22. ♟c3-e2 ♞b6-c7
23. ♞d1-g1 ♞c7-f7
24. ♟e2-d4 ♞e6-e7
25. g4-g5 f6:g5
26. ♞g3:g5 g7-g6
27. ♟d4-f5 ♞e7-e5
28. f3-f4 ♞e5:f5
29. e4:f5 ♟f8-g7
30. f5:g6 1-0

Vəziyyətin təhlili və qiymətləndirilməsi. Şahmatda vəziyyətin təhlili və qiymətləndirilməsi insanda hansı təsüvvür yaradır? Oyun zamanı şahmatçının təfəkkür prosesi, birə bir kimyaçının ona tanış olmayan maddənin xassələrinin tapmağa çalışmasına bənzəyir. Nə vaxtsa kimyaçılar, “gözə yarı” təcrübənin və intuitsiyanın köməyi

ilə, "bu hansı maddədir" sualına cavab tapırdılar. Daha sonra Mendeleev elementlərin periodik cədvəlini kəşf etdi. Və indi kimyaçı belə edir: O maddəni elementlərə bölür, hansısa bir maddənin kəmiyyətini müəyyən edir və qarşısında duran maddənin adını düz deməyə imkanı olur. 150 il əvvəl, hətta ən yaxşı ustalar belə intuitsiyanın və əvvəlki görüşlərinin təcrübələri çərçivəsində problemləri vizual öyrənmə üsulu ilə həll etməyə çalışırdılar.

Buna baxmayaraq, obyektiv "elmi metodu" müəyyənləşdirən keyfiyyətli vəsait yox idi. Lakin sonradan Steynitsin nəzəriyyəsi ortaya çıxdı. Beləliklə də oyunçu qarşısına çıxan problemləri həll etmək üçün, mövqə nə qədər mürəkkəb olursa olsun təhlilində ona asanlıq təmin edəcək rəşional bir bazaya yiyələnmiş oldu.

Steynits nəzəriyyəsi müasir nəzəriyyələrin əsasını təşkil edir və kimyaçıların istifadə etdiyi elementlərin bölünmə üsulunu xatırladır. Təbii olaraq hər hansı bir mövqedə bütün elementlər eyni rola və eyni əhəmiyyətə malik deyil. Oyunçu bir dəfə bu elementlərin bir-birilə əlaqələri üzərində işləməyi bitirdiyində sentezləşmə prosesi üzərində cəmləşir ki, bu da şahmatda ümumi qiymətləndirmə kimi tanınır. Qrossmeyster sentezləşmə işlərini tamamlayanda yəni, vəziyyəti qiymətləndirəndə növbəti addıma keçir və sonra olacaqlarla bağlı bir plan edir. Bu haqda daha irəlində danışacağıq və hələki hər planın ələ alındığı vəziyyətlə sıx əlaqə olduğunu bildirməklə kifayətlənirik. Təhlil və qiymətləndirmə oyunçunun rəqib düşərgəsindəki zəif nöqtə tapmasını təmin edəcəkdir. Bundan sonra da fikirlər, o vəziyyətdəki ən kiçik detalların belə dəyərləndirdiyi və bunun nəticəsində də ortaya çıxan dərin bir plan sayəsində, bu zəiflikdən necə istifadə etməsi lazım olduğu üzərində cəmləşəcəkdir.

Elementlərin müəyyənləşdirilməsində nəzəriyyəçilər arasında mükəmməl bir uyğunluq yoxdur. Hər müəllifin öz siyahısı var. Bizə görə "mendeleev" in şahmat elementləri mənzərəsini" izləmək, bir mövqeyin təhlilini aparmağımızı təmin edəcək bütün kiçik hissələri ələ almaq üçün yetərli olacaq.

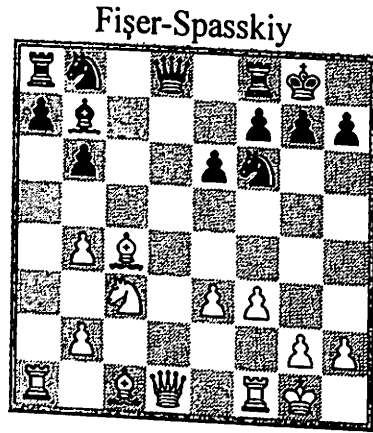
Sizə daha əvvəl Steynitsin, əgər bir mövqedə belə və ya elə bir üstünlüyə sahib olduğumuza dair özümüzlə tam etimadımız yoxdursa qazanca oynamamalıyıq danışığından bəhs etmişdik. Bu vəziyyətdə də bu sual qarşımıza çıxır: Bir üstünlük nəyə əsaslanır? Steynits buna olduqca ətraflı və konkret bir cavab verir: "Bir üstünlük, çox böyük tək üstünlüyə də gətirib çıxara bilər, hətta, bir çox kiçik üstünlüklərə də". Daha sonra gələcək işlərimiz üçün bizə çox mühüm olan bu yolu göstərir: "Mövqeli oyunçunun vəzifəsi kiçik üstünlükləri daimi üstünlüklərə çevirməyə çalışmaqdır əks təqdirdə, yaxşı mövqedə olan oyunçu bu mövqeyini itirmə riski daşıyır".

Bu nəsihət elementlərin yalnız dəyəri ilə əlaqəli olmadığını, lakin müəyyən müddət üçün əlaqəli olduğunu vurğulayan, dəyərlə bir nəsihətdir. Bəziləri uzunmüddətli və möhkəm, digərləri isə müvəqqəti və ya qısamüddətlidir.

Əgər bir piyada üstün olsa, ya da rəqibimizin şah cinahı ciddi bir şəkildə zəifləsə, bu o deməkdir ki, bizim rəqib üzərində uzunmüddətli bir üstünlüyümüz var. Əgər oyun zamanı inkişaf üstünlüyümüz və ya rəqibimizin pis yerləşmiş bir fiquru varsa, deməli bu qısa müddətli bir üstünlükdür və daha sonra bu üstünlük ortadan qalxa bilər. Təbii ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz və uzunmüddətli kimi təsvir etmiş olduğumuz 12 element arasında və müvəqqəti olaraq tanımış olduğumuz beş element arasında düz xətt çəkmək mümkündür. Məsələn, açıq bir şaquli və ya dioqanal

xəttin piyadaların dəyişilməsi üzündən bağlana və material üstünlüyü də bərabərliyə gətirib çıxara bilər, lakin ortaya qoyduğumuz bu fərqlilik bizə edəcəyimiz dəyərləndirmələrdə və qərar vermə zamanımızda yaxşı bir rəhbər olacaqdır.

Belə halları qrossmeysterlərin oyunlarını təhlil edərək gözəmləyə bilərik. İndi isə bir nümunəyə baxaq:

Bondarevski qaraların 12... ♘c6 gedişi üçün belə yazıb: “Qara fiqurların inkişafına çox əhəmiyyət verir. Məlum olduğu kimi, inkişaf üstünlüyü müvəqqəti bir üstünlükdür və bu üstünlük rəqibiniz inkişafını hər hansı bir maneəylə qarşılaşmadan bitərsə buxarlaşıb gedər. Oyunda da məhz belə olub. Digər tərəfdən də Fişerin mövqeyində olan bu amilləri asanlıqla görmək mümkündür: Fillər, açıq bir şaquli xətt və mərkəzin daha yaxşı vəziyyəti. Əgər ağlar e3-e4 gedişini reallaşdırarsa bu vəziyyətdə həm b7 xanasındakı fil, həm də f6 xanasındakı at pis bir fiqur halına gələcək. Bütün bu amilləri nəzərə alaraq 12... ♘d5 gedişini məsləhət bilərəm.”

Qaraların üstünlüyünün (inkişaf üstünlüyünü) ortadan yox olmasını, lakin ağların mövqeyinin, fiqurlarının dəyişməz və daimi üstünlüklərinin necə artdığını izləmək olduqca öyrədicidir.

12... ♘b8-c6 13.b4-b5 ♘c6-e5 14. ♕c4-e2 ♖d8-c7 15. e3-e4 ♜f8-d8 16. ♖d1-e1 ♗c7-c5+ 17. ♗e1-f2 ♗c5-e7

Vəzirlərin dəyişdirilməsində əsas olan amillər: Açıq bir “a” şaquli xətti, hərəkətləri məhdudlaşdırmış qara fil və f6 xanasındakı atı qısa bir müddətdə qaraların vəziyyətini pisləşdirir.

18. ♜a1-a3 ♘f6-e8 19. ♕c1-f4 ♘e5-g6 20. ♕f4-e3 ♘e8-d6 21. ♜f1-a1 ♘d6-c8

Qaraların vəziyyəti “a7” xanasındakı piyadanın zəifliyindən və fiqurlarının passivliyinə görə olduqca pisdır. Lakin daha əvvəl inkişaf üstünlüyünə malik olan qaraların bu müvəqqəti üstünlüyü daimi üstünlüyə çevirə bilmədi, bəlkə də heç fürsəti olmadı.

22. ♕e2-f1 f7-f5 23. e4:f5 e6:f5 24. ♜a3-a4 ♜d8-e8 25. ♕e3-d2 ♗e7-c5 26. ♗f2:c5 b6:c5 27. ♜a4-c4 ♜e8-e5 28. ♘c3-a4 a7-a6 29. ♘a4:c5

Tək bir piyada belə ağların üstünlüyünü asanlıqla qələbəyə çevirməsinə bəs edir.

Elə isə şahmat oyununda üstünlük dediyimiz şey nədir? Bəlkə də, oyun içində (belə hallar nadirdir) bir elementin fəallığı o qədər çox artar ki, məhz bu vəziyyət şahmat oyununda taleyimizi həll edər. Məsələn, ağların yeddinci xəttə çatmış bir piyadası varsa, sadəcə, bu piyada belə ağları qələbəyə aparmağa yetərli ola bilər. Bundan başqa, oxuyucu çox yaxşı bilir ki, hücumə məruz qalmış və mərkəzdə qalmış şahın pis mövqeyi də oyunun taleyini müəyyənləşdirmək üçün yetərli amildir.

Bəzən elə hallar olur ki hər iki tərəfin vəziyyətində zəifliklər bir-birini tarazlayır. Belə mövqeləri bərabər vəziyyət adlandırırıq. Steynitsin şahmat nəzəriyyəsinə daxil olan “bərabər mövqelər” üçün qoymuş olduğu bu qayda az qala bir əsr əvvəl oynanmış oyunlarla özünü sübut etmişdir. İndi Steynitsin ortaya qoymuş olduğu şahmatın mövqeli qaydalarını riyaziyyatda, fizikada və digər elmlərdə qarşılaşdığımız tərzdə göstərmək üçün uyğun bir vaxtdır. Bunu daha əvvəl heç kim tərəfindən edilməmiş olması bizim üçün təəccüblü bir haldır.

Steynitsin 4 qaydası:

1. Hücüm hüququ yalnız üstünlüyə malik olan tərəfə aiddir və bu sadəcə bir haqq deyil, eyni zamanda bir vəzifədir. Çünki əks təqdirdə üstünlüyü itirmək riski var. Hücüm rəqibin ən zəif nöqtəsinə olmalıdır.

2. Müdafiə edən tərəf müdafiə etməyə və güzəştlər etməyə hazırlıqlı olmalıdır.

3. Bərabər vəziyyətlərdə hər iki tərəf manevrlər edib oyunun balansını pozmağa çalışır. Hər iki tərəfin doğru oyunu başqa mövqelərə aparır.

4. Üstünlük özünü böyük bir üstünlük və ya bir çox kiçik üstünlüklər şəklində göstərə bilir. Mövqeli oyunçunun vəzifəsi bu kiçik üstünlükləri saxlayıb onları daimi üstünlüyə çevirməkdir.

Steynitsin bu 4 qaydası mövqeli mübarizələrdə hər bir oyunçu üçün yol göstəricisi ola bilər. Lakin bununla bərabər bu qaydaların yaradacaqları zərərləri də qeyd etməkdə fayda var: Rus məktəbi Steynitsin bu təlimlərinin və qaydalarının faydalarını qəbul etməklə yanaşı hər zaman bir mövqenin qiymətləndirməsini edərkən onun dinamik xüsusiyyətlərini də nəzərə alaraq konkret yanaşmaya üstünlük vermişdir.

Bir başqa praktik nöqtə isə: Şahmatda bir mövqeyə bağlı olaraq on yeddi ədəd element saydıq, amma oyun zamanı bir oyunçunun bu elementlərin hamısını hər zaman istifadə etməsi olduqca çətinidir. Burada qrossmeysterə kömək olan faktor hər mövqedə bu elementlərin hamısının etibarlı olmadığı həqiqətidir. Hər hansı bir mövqedə fərqlilik göstərən beş və ya yeddi elementdən rahatlıqla istifadə edilir.

Biz bu üsulu təklif edirik; Qayda olaraq məhdud sayda birləşmiş elementi seçin. Aşağıda gördükləriniz praktikada faydalı olduğu sübut edilmiş elementlərin birləşmiş halıdır.

1. zəif xanalar və piyadalar
2. açıq xətlər
3. Mərkəz və köməkçi mərkəz
4. Fiqurların vəziyyəti

Fiqurların vəziyyəti dedikdə şahın mövqeyi, inkişaf, fiqurların uyğunluğu və bir fiqurun pis vəziyyətindən ibarətdir. Praktikada yalnız bu dörd elementi tətbiq etməyimiz lazımdır. Bunu o şərtlə etməliyik ki; Əgər başqa bir vəziyyəti götürsək, məsələn, iki fil deyək, o zaman bunu da qiymətləndirməmizə daxil etməliyik.

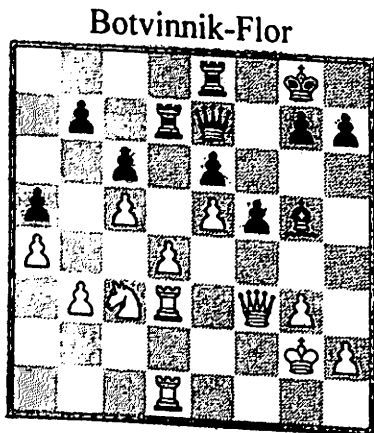
İndi turnirdə oynanılmış oyunlardan, təhlil və qiymətləndirmənin aparıldığı məsələləri müzakirə edək. Təbii olaraq bir çox amil oyuna qarışıq bir şəkildə daxil olur; Bir element üstünlük rəqibimizin başqa bir element üstünlüyü ilə qarşılanmış olur. Bütün bunlar hər bir elementinin əhəmiyyətinə görə qiymətləndirilməlidir. Ancaq bununla yanaşı bəzən bir element birdən çox böyük bir üstünlük verən əhəmiyyətə də malik ola bilər. İndi isə belə vəziyyətlərdə nümunələrə baxacağıq.

Zəif xanalar. Piyadalar tərəfindən qorunmayan xanalar zəif xanalar adlanır. Təbii ki, praktik oyunlara nəzər yetirdiyimizdə həmən vəziyyətdən asılı olur. Əgər

vəziyyətdə ciddi zəiflik varsa, bir piyada tərəfindən qorunan xana yenə də zəif ola bilər.

Dahi şahmatçılar hər hansı bir vəziyyəti qiymətləndirərkən həm öz zəif xanalarına, həm də rəqibin zəif xanalarına diqqət etmək məcburiyyətindədir. Qiymətləndirmə əsasən belə başlayar: Bir çox zəif xanalar və ya hətta tək bir zəif xana o vəziyyətin ən önəmli özəlliyi ola bilər. Bu zəif xanaya yerləşmiş bir fiqur, rəqibin müdafiəsində gərginlikli vəziyyət yaradıb oyunun vəziyyətini dəyişə bilər.

Diagramda bütün digər zəif xanaların və mövqeli amillərin "d6" xanasındaki "zəifliklə" müqayisədə arxa planda qaldığını görmək olar. "d6" xanasına yerləşmiş bir at oyunda həlledici rol oynayacaqdır. Botvinnik atını planlaşdırdığı yerə çatdırmağı hədəfləyir.

34. ♖c3-b1 ♜e7-f8 35. ♜b1-a3 ♙g5-d8 36. ♜a3-c4 ♙d8-c7 37. ♜c4-d6 ♜e8-b8 38. ♜a1-b1

Ağlar "d6" xanasındaki atına güvənərək vəzir cinahında hücumu başlayır.

38... ♜f7-d8 39. b3-b4 a5:b4 40. ♜b1:b4 ♙c7:d6

Atın bu xanadan götürülməsi lazım idi, lakin indi ağlar irəliləmiş qorunan keçid piyada əldə edir; Bu da mövqedə çox mühüm bir amildir.

41. e5:d6 ♜d8-a5 42. ♜d3-b3 ♜b8-e8 43. ♜f3-e2 ♜a5-a8 44. ♜b3-e3 ♙g8-f7 45. ♜e2-c4

Ağlar taktiki bir zərbəni gözdən qaçırır və vəziyyəti bir qədər daha çətin hala gətirir. Şahı əvvəl "g1" xanasına oynasaydı planını rəqibin əks həmləsi olmadan asanlıqla həyata keçirə bilərdi.

45... b7-b5

Vəziyyətin pik nöqtəsi; Bu piyada "b6" xanasından keçərkən və ya "b5" xanasında belə qəbul olunsa ağlar açıq şahla material itirir.

46. ♜c4-c2 ♜d7:d6

Səhv etmə növbəsi indi Flordadır, 46... ♜d7-a7 daha çox müqavimət göstərərdi; 47. a4:b5 ♜a7-a2 48. ♜b4-b2 c6:b5 49. ♙g2-h3 və birləşmiş piyadalar ağların qazancını təmin edə.

47. c5:d6 c6-c5+ 48. ♙g2-h3 c5:b4 49. ♜c2-c7+ ♙f7-g8 50. d6-d7 ♜e8-f8 51. ♜c7-d6 h7-h6 52. ♜d6:e6+ ♙g8-h7 53. ♜e6-e8 b4-b3 54. ♜d8:a8 ♜f8:a8 55. a4:b5 ♜a8-d8 56. ♜e3-b3 ♜d8:d7 57. b5-b6 ♜d7-b7 58. ♙h3-g2 ♙h7-g6 59. ♙g2-f3 ♙g6-f6 60. ♜b3-b5 ♙f6-e6 61. ♙f3-e3 ♙e6-d6 62. ♙e3-d3 ♙d6-c6 63. ♙d3-c4 ♙c6-d6 64. ♜b5-d5+ ♙d6-c6 65. ♜d5-c5+ ♙c6-d6 66. ♙c4-b5 1-0

Zəif piyadalar. Müxtəlif zəif piyada növləri vardır: Geri qalmış piyada, təcrid edilmiş piyada, çox irəliləmiş və bunun nəticəsində də öz "ordusu" ilə əlaqəsini kəsilmiş piyada. Bunların hamısı, fiqurlar tərəfindən müvəqqəti qorunmuş

vəziyyətdə olsalar belə zəif piyadalar olaraq qəbul edirlər. Çünki fiqurlar piyadanı tərk edib gedə bilirlər.

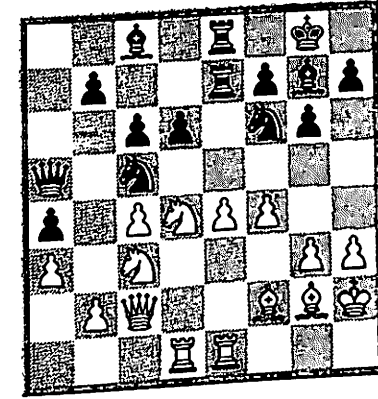
Bir piyadaya ancaq hücum edilə bilirsə zəif hesab etmək olar. Oxucu Bronşteynin Köhnə hind müdafiəsinin yaxşı tanınan variantından yaranan vəziyyət haqda dediklərinə çox diqqət etməlidir.

"Bu mərhələdə oxucuya, köhnə hind müdafiəsindəki d6 piyadasının sirrini açıqlamağın tam vaxtıdır. Hər nə qədər bu piyada açıq xətt üzərində və daimi təzyiqə məruz qalan bir vəziyyətdə olsa da, udulması çətin bir piyada olduğu sübut olunur.

Əslində "d4" xanasındaki atı geri oynayıb, piyadaya təzyiq etmək asan görünsə də bu atın "b5", "c6", "e6" və "f5" xanalarını müşahidə missiyası var, eyni zamanda qaraların filini e6 xanasına gəlməsinin qarşısını alır. Atın "d4" xanasında olmasının böyük faydaları var. Ağlar ancaq özünü "a3", "f6" və "f5" hücumlarından qoruyacaq vəziyyətə gətirdikdə bu at yerindən tərpənilə bilər. Qaralar mövqeyini tam olaraq mütəşəkkil etmiş vəziyyətdədir. Məhz bu səbəblərlə d6 piyadasının zəifliyi aldadıcıdır.

İllər boyu köhnə hind müdafiəsi zəif "d6" piyadasına görə şübhəli bir debüt kimi qəbul olunurdu".

Beləliklə, sizə zəif piyalara hücum etməyi məsləhət görürük, lakin bununla birlikdə, ən bariz piyada zəifliklərinə baxanda belə tənqidi və yaradıcı yanaşmaya malik olmağınız lazımdır.

1953-cü ildə Sürixdə oynanan Gligoric-Szabo oyunundakı həlledici mövqeyə baxaq. Bronşteyn bu vəziyyətlə bağlı belə şərh edir: "a5" xanasında olan piyada zəif olduğundan və "e5" ilə "f4" xanasındaki piyadaları ağ filin hərəkət sahəsinə məhdudlaşdırırdıqları üçün qaraların vəziyyəti yaxşıdır".

25. ♖d2-f3 ♜f8-b8 26. ♘f3-d4 ♘c6:d4 27. ♘b3:d4
 ♘e6:d4 28. c3:d4 ♙e7-b4 29. ♜b1-a1 ♜b8-b5 30. ♜a1-a4

♖a8-b8 31. ♜f1-a1 ♘b4-c3 32. ♜a1-c1 ♜b5-b1
33. ♜c1:b1 ♜b8:b1+ 34. ♘g1-f2 ♜b1-a1

Qaraların üstünlüyü hər gediş daha da artır.

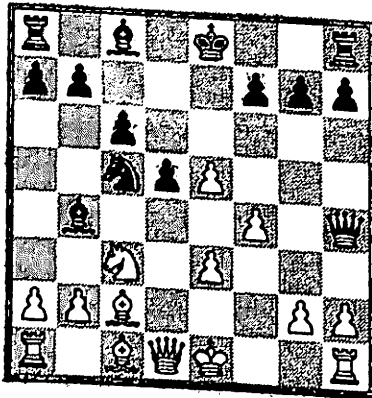
35. ♜a4:a1 ♘c3:a1 36. ♘f2-e2 ♘a1-c3 37. ♘e2-d3
♘c3:a5 38. h2-h3

Ağ etüdvəri bir heç-heçə etmək şansını qaçırır: 38. ♘e3-d2 ♘a5-b6 39. ♘d2-b4! bu gedişdən sonra qara üçün artıq mərkəzə çatmaq çox çətindir.

38... ♘a5-e1 39. g2-g4 g7-g6 40. ♘d3-c2 ♘f8 41. ♘c2-d1 ♘e1-g3 0-1

Zəif xanalar. Bu xanalar tərəflərdən birinin bir sıra eyni rəngli xanalardan rəqibin fiqurlarının istifadə edəcəyi şəkildə zəiflətdiyi zaman yaranır.

Diqramdakı mövqedə ağlar, öz zəif xanalarına rəğmən, olduqca cəsur və qəhrəmancasına mübarizə ortaya qoydu; Ağ şah geri çəkilir, ən yaxşı şansı 12. ♗e1-f1 oynayıb, daha çox ağ xana zəiflətməkdir. Amma Makaqonov bu vəziyyətdə belə oynadı:

12. g2-g3 Bu həmlədən sonra Botvinnik şah cinahında yaranan yeni zəifliklərdən istifadə etməyə başladı.

12... ♗h4-h3 13. ♘e1-f2 ♘b4:c3 14. b2:c3 ♘c8-f5

Oxucuya daima xatırlamağı tövsiyə edəcəyimiz bir plan: Rəqibinizin zəif xanalarını müdafiə edən filini dəyişməyə çalışın.

15. ♘c2:f5 ♗h3:f5 16. g3-g4!

Ağlar hər şeyə rəğmən şah cinahındakı zəif xanalardan xilas olmağa çalışır.

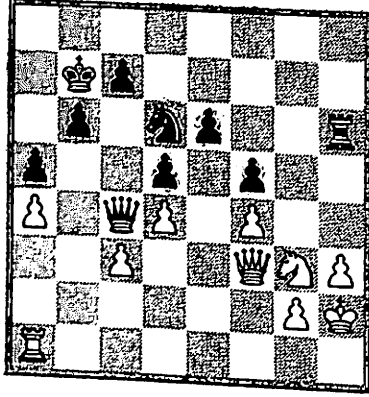
16... ♗f5-e6 17. ♘c1-a3! ♘c5-e4+ 18. ♘f2-f3 h7-h5 19. h2-h3 f7-f6! 20. c3-c4 h5:g4! 21. h3:g4 ♜h8:h1 22. ♗d1:h1 0-0-0 23. ♜a1-d1 f6:e5 24. c4:d5 c4:d5 25. ♜d1-c1+ ♘c8-b8 26. ♗h1-h4 ♜d8-e8 27. f4-f5 ♗e6-f7 28. ♜c1-c2 g7-g6 29. ♘a3-b2 a7-a6 30. ♘f3-e2 ♘b8-a7!

Və qaralar ağların şahına bir başa hücumla oyunu qazanır.

31. ♗h4-h2 ♗f7-f6 32. f5:g6 ♗f6:g6 33. ♗h2-g2 ♜e8-f8 34. ♘b2:e5 ♜f8-f2+ 35. ♗g2:f2 ♘e4:f2 36. ♘e5-d4+b7-b6 37. ♜c2-c7+ ♘a7-b8 38. ♘d4-e5 ♘f2:g4 39. ♘e5-f4 ♘g4-e5 40. ♜c7-e7 ♗g6-c2+ 41. ♘e2-e1 ♘b8-c8 42. ♘f4:e5 ♗c2:a2 43. ♜e7-c7+ ♘c8-d8 44. ♜c7-c1 a6-a5 45. ♘e5-d4 b6-b5 46. ♜c1-a1 ♗a2-b3 47. ♘e1-f2 a5-a4 48. ♘f2-f3 ♗b3-c2 49. ♘f3-f4 ♘d8-d7 50. ♘f4-e5 ♗c2-e4+ 51. ♘e5-f6 ♗e4-e7+ 52. ♘f6-g6 a4-a3 53. ♜a1-f1 b5-b4 54. ♜f1-f7 ♗e7:f7+ 55. ♘g6:f7 b4-b3 0-1.

Piyada adacıqları. Yanaşı, birləşmiş bir piyada kütləsinin ən yaxşı piyada quruluşu olduğunu yenidən qeyd etməyimizin lazım olmadığını hesab edirəm. Belə bir vəziyyətdə hər piyada, yoldaşının varlığını arxasında hiss edib ondan lazımı dəstəyi və gücü alır. Piyadalar müxtəlif hissələrə bölündüyü zaman bu fərqli bir vəziyyət yaradır.

Belə vəziyyətlərdə kömək imkanı yoxdur. Bu səbəbdən də çox sayda piyada adasına sahib olmaq oyunu itkiyə gətirən ciddi bir qüsurdur.

Diaqramdakı mövqeni qiymətləndirərkən Bronşteyn oyunla bağlı qeyd edir ki, "Ağların vəziyyəti yaxşı görünərsə də, qaraların üstünlüyü daimidir və bunun əsas səbəbi fiqurun fəal olmasından çox, sahib olduğu yaxşı piyada quruluşudur. Konkret olaraq bu şəkildə açıqlaya bilərik:

A) Bütün qara piyadalar bir-birinə bağlıdır, ağlarda isə piyadalar üç parçaya bölündüyündən zəifləyiblər.

B) Qaranın "d" və "f" piyadaları, e4 xanasında ata güclü bir mövqə təmin edir. Əgər ağlar, atları bu xanada dəyişərlərsə, qaralar keçici piyada əldə edər".

C) Əgər qara "a4" piyadasını udarsa, o zaman özünün "a" piyadası manea olmaz bir şəkildə vəzirə çıxmağa doğru irəliləyə bilər. Ağın hal-hazırda keçici "h3" piyadası var, amma digər piyadalar tərəfindən dəstəklənmədiyindən bu piyadanın irəliləməsi mümkün deyil.

Bu mövqenin əsas xüsusiyyətləri, qaralar daim hücumda və ağların isə müdafiədə olmasıdır. Belə şərtlərdə ağın özünü müdafiə etməsi mütləq bir yerdə yarıdır".

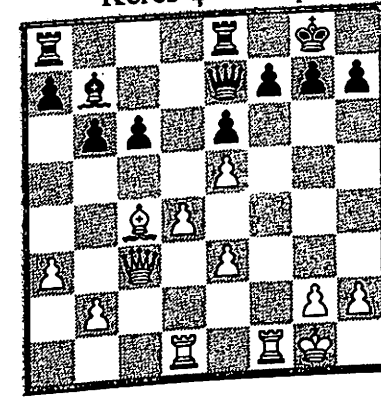
40. ♖h2-g1 ♜c4-b3 41. ♘g3-e2 ♞b3-c2 42. g2-g4

Ümidsizlikdən doğan cəsarət! Əgər qara ♜g6 və ♘e4 oynayarsa, Ağın təslim olacağını təsdiqləmək olar.

42...f5:g4 43. h3:g4 ♜h6-h4 44. ♜a1-c1 ♞c2-h7 45. c3-c4 ♜h4-h3 46. ♞f3-g2 ♞h7-d3 47. c4:d5 ♘d6-e4 48. d5:e6 ♞d3-e3+ 49. ♖g1-f1 ♜h3-f3+ 0-1

Açıq xətlər və diaqonallar. Açıq şaquli xətlərin oyunun gedişatı üzərindəki təsirlərini ətraflı bir şəkildə araşdırmaq o qədər də çox lazımlı deyil. Toplar ilə vəzir açıq xətləri, zəif piyadalara hücum etmək və rəqib cərgələrinə daxil olmaq üçün istifadə edirlər. Bir açıq xəttin nəzarətini ələ keçirmək böyük bir mövqə üstünlüyüdür.

Keres-Ştalberq

Diaqramdakı mövqedə, qaralar toplarını "c" və ya "d" xətlərində, ağlar isə "f" xəttində istifadə etmə imkanı vardır. Oyunda kəskin mübarizəyə şahid oluruq və zamanla "f"

xəttinin, qaraların istifadəsində olacaq digər iki açıq şaquli xətdən daha çox önəm daşdığı ortaya çıxır".

16...c6-c5 17.♖c3-e1 ♙b7-e4 18.♞f1-f4 ♙e4-g6 19.h2-h4 c5:d4 20.e3:d4 ♞a8-c8 21.♖e1-e2 ♞c8-c7 22. ♞d1-f1 h7-h5 23.♞f1-f3 ♞e8-c8 24.Fc4-d3

Fili "f7" xanasını qorumaqdan məhrum edir. Beləliklə, topların təzyiqi daha da təhdid edici bir hal almağa başlayır.

24...♙g6:d3 25.♞f3:d3 g7-g6 26.♞d3-g3 ♙g8-h7 27.♞g3-g5 ♖e7-f8 28.♖e2-e4 ♖h7-h6 29.d4-d5

29.Tf6 şah cinahında ağır fiqurlarla blokada edilməsini təmin etdiyi üçün daha güclü bir gediş idi.

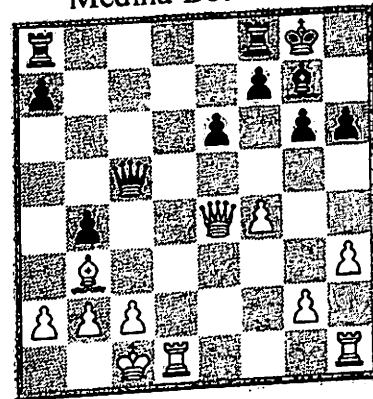
29...e6:d5 30.♖e4:d5 ♖h6-f8 31.e5-e6 ♖f8-c5+ 32.♖d5:c5 b6:c5 33.e6:f7 ♙h7-g7 34.f7-f8♖+ ♞c8:f8 35.♞f4:f8 ♙g7:f8 36.♞g5:g6

Və ağlar qısa müddətdə oyunu qazandı.Son həmlələr belədi:

36...c5-c4 37.♞g6-g5 ♞c7-b7 38.♞g5:h5 ♞b7:b2 39.♞h5-c5 ♞b2-c2 40.♙g1-h2 ♙f8-e7 41.h4-h5 c4-c3 42.♞c5-c6 1-0

Açıq şaquli xətlərlə bağlı deyilənlərin böyük bir hissəsi, açıq dioqanallar üçün də keçərlidir. Mürəkkəb məqamlarda hər iki tərəfin imkanlarının qiymətləndirilməsində bir çox mühüm amil vardır və yalnız tək bir dioqanalın belə oyunu qazanmasına rast gəlinir.

Medina-Botvinnik

Botvinnik bu mövqedə , hər iki tərəfin şanslarını belə qiymətləndirir: "Aydındır ki, topların dəyişilməsi və material bərabərliyində də ağlar məğlub olmuş vəziyyətdədir. Çünki oyunun a1/h8 dioqanallı təzyiqinə qarşı ağların heç bir oyunu yoxdur. Oyunun əsas fikri taktiki bir incəliyə əsaslanırdı, belə ki: 21.♞d1-d7 ♞a8-d8 22.♞h1-d1 (22.♞d7:f7 ♞f8:f7 23.♖e4:e6 ♖c5-f5) 22..♞d8:d7 23.♞d1:d7 ♖c5-g1+ 24.♞d7-d1 ♙g7:b2+ gedişlərindən sonra qaralar maddi üstünlük əldə edir. Rəqibim bu gedişləri görürdü, lakin 40 dəqiqə düşündükdən sonra, heyrətamiz bir şəkildə bu vəziyyəti uyğun bir şəkildə qarşısını ala bilməyəcəyinə qərar verdi. Bu qərarındakı əsas amil, ♖e7-f6 gedişinin qarşısını ala bilməməsi idi."

21.♞d1-d7 ♞a8-d8 22.♞h1-d1 ♞d8:d7 23.♞d1:d7 ♖c5-g1+ 24.♙c1-d2 ♖g1-f2+

24...♙g7:b2 25.♙d2-e2 və 26.♞d7-d1 gedişindən sonra qara yalnız bir piyada artıq qalardı, lakin indi oyunu daha tez bitirir.

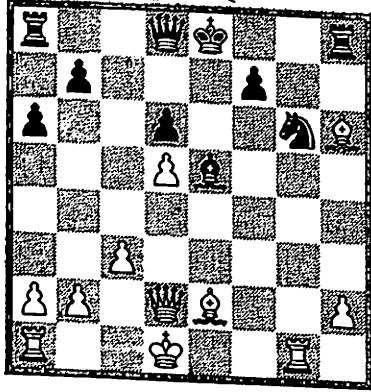
25.♙d2-d3 ♖f2-f1+ 26.♖e4-e2 ♖f1-f4 27.♖e2-f3 ♖f4-e5 28.♖f3-b7 a7-a5 29.♖b7-c6 ♖e5:b2+ 30.♙d3-e2

♖b2-e5+ 31. ♔e2-f1 h6-h5 32. ♜d7-c7 ♜e5-f4+ 33. ♔f1-e2 ♙g7-d4 34. ♜c7-c8 ♜f4-e3 35. ♔e2-d1 ♙d4-c3 36. ♜c8:f8+ ♔g8:f8 0-1

Üfüqi xətlərin əhəmiyyəti, adətən şaquli və dioqanallardan daha azdır. Ancaq yenə də bəzən, bir üfüqi kəskin manevrlərin keçirildiyi hallar ortaya çıxıb bilər.

Diaqramı, yalnız süni bir təhlil deyil, lakin diqqətli bir şəkildə araşdırdığımız zaman görürük ki, ağların mütləq bir üstünlük təmin edən mövqeli elementinin olmasıdır. Bu mövqeyin əsas fikri, ağların üfüqi xətti çox yaxşı istifadə edə bilməsidir.

Karpov-Qort

22. ♜g1-g4! ♜d8-f6 23. h2-h4! ♜f6-f5 24. ♜g4-b4 ♙e5-f6 25. h4-h5 ♘g6-e7 26. ♜b4-f4

“4”-cü üfüqi xətdəki top manevrləri olduqca təsirli və bizə o zamanın gənc çempionunun nə qədər dərin bir anlayışa sahib olduğunu göstərir. Sadə və açıq top həmlələri rəqib fiqurları arasında uyğunsuzluğa səbəb olur və xoşagəlməz bir çox təhdid yaradır.

26... ♜f5-e5 27. ♜f4-f3!

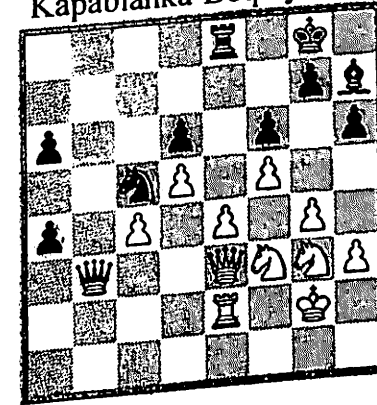
Bu və bundan sonrakı həmlələr indi əsas faktorun “3”-cü üfüqi xətt olduğunu ortaya qoyur.

27... ♘e7:d5 28. ♜f3-d3 ♜h8:h6 29. ♜d3:d5 ♜e5-e4 30. ♜d5-d3 ♜e4-h1+ 31. ♔d1-c2 ♜h1:a1 32. ♜d2:h6 ♙f6-e5 33. ♜h6-g5 1-0

Fiqurların zəif vəziyyəti. Fiqurların aktiv olması, mövqeli mübarizənin ən mühüm və bəlkə də ən qəti nəticəyə çatdıran faktorlarından biridir. Bu səbəblə hər hansı bir mövqeni qiymətləndirərkən, fiqurların vəziyyətini də qiymətləndirmək olduqca həyati əhəmiyyət daşıyır. Bunu edərək yalnız eyni anda bütün fiqurların lövhədəki vəziyyətini müzakirə etmək deyil, lakin hər bir fiquru bir-bir ələ alıb istifadə etmək lazımdır.

İndi diaqramda izləyəcəyimiz nümunədə, tək bir fiqurun necə bütün oyunun taleyini dəyişdiyini görəcəyik.

Kapablanka-Boqolyubov

Kapablanka bu mövqeni belə dəyərləndirir: “Qaralın vəziri, topu və atı hücum edən bir mövqedədir və ağların

fiqurları daha çox hərəkət sahəsinə malikdir. Bütün ağ fiqurlar bir-birini müdafiə etmə mövqeyindədir və “c” ilə “e” piyadaları hədəf mövqesindədir. Hər iki fiquru qorumağın yeganə yolu ♖d2 oynamaqdır, lakin o zaman da qara ♜b4 oynayıb “a” piyadasını heç çəkinmədən irəlilədir.

İndiyə qədər hər şey qaraların xeyrinə göründü. Və bu vəziyyətdə başqa amillər olmasaydı, ağların mövqeyi tamamilə udulmuş olardı. Ancaq ağların xeyrinə olan bir xüsusiyyəti var: h7 xanasında duran filin vəziyyəti. Bu fil bütünlüklə oyundan kənarında deyil, lakin onu oyuna geri qaytarmağın da bir yolu yoxdur. Buna görə də ağlar sanki bir fiqur çoxdur kimi oynayır”.

36. ♖f3-d4 ♜b3:e3 37. ♞e2:e3 ♞e8-b8 38. ♞e3-c3 ♜g8-f7 39. ♜g2-f3 ♞b8-b2 40. ♖g3-e2 ♙h7-g8 41. ♖d4-e6 ♖c5-b3

Atlar e6 xanasında dəyişilərsə, qara filin “h7” və “g8” xanalarından çölə çıxma ümidi heç qalmaz. 41... ♖c5:e4 42. ♜f3:e4 ♞b2:e2+ gedişləri yaxşı deyil, çünki 43. ♜e4-d3 ♞e2-h2 44. ♜d3-d4 h6-h5 45. c4-c5 sonra iki fiqur tərəfindən dəstəklənən piyada vəzirə çıxar; Ağların şah və atına qarşılıq, qara fiqurlar küncə sıxılmış vəziyyətdədir.

42. c4-c5 d6:c5 43. ♖e6:c5 ♖b3-d2+ 44. ♜f3-f2 ♜f7-e7 45. ♜f2-e1 ♖d2-b1 46. ♞c3-d3 a4-a3 47. d5-d6+ ♜e7-d8+ 48. ♖e2-d4 ♞b2-b6 49. ♖d4-e6 ♙g8:e6

Axır ki, fil bir şey etdi, lakin ağlara qarşısı alınmaz piyadalar verdi.

50. f5:e6 ♞b6-b8 51. e6-e7+ ♜d8-e8 52. ♖c5:a6 1-0

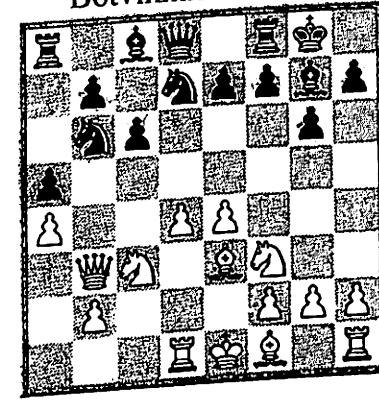
Fiqurların mövqeyindəki uyğunsuzluq. Tək fiqurun pis mövqeyinin bütün oyunun gedişini necə təsir etdiyini gördükdən sonra, növbə bir çox fiqurun pis mövqeyini

öyrənməyə gəldi. Əlbəttə, bu olduqca ciddi bir qüsurdur və belə hallarda oyun itirilir.

İndi diaqramdakı mövqedə maarifləndirici oyuna baxaq:

Açıq görünür ki, qaralar fiqurlarını çox pis yerləşdirib. Fili c8 xanasından hələ tərpnəməmiş vəziyyətdədir və atları da onun inkişafını əngəlləyir. Yalnız qaraxanalı fil yaxşı vəziyyətdədir; Açıq dioqanaldan təhdidlər edir, lakin təkbaşına nə edə bilər? Eyni zamanda ağların fiqurları ecazkar mövqələrindən dolayı fəxr duyurlar, xüsusilə irəliləməyə hər an hazır olan ağ piyadalar içində olduqları mövqedən dolayı çox təkəbbürlüdürlər. Botvinnike, fiqurların üstünlüyünü sübut edib və gözəl bir hücum ilə başa çatdırmağa, sadəcə, bir neçə həmlə etmək yetərli oldu.

Botvinnik-Yudoviç

11... ♜d8-c7 12. ♙f1-e2 ♜c7-d6 13. ♖c3-a2

Veziri b4 xanasına getməyə icazə vermir.

13... e7-e6 14. 0-0 h7-h6 15. ♞d1-c1 f7-f5 16. ♖a2-c3 ♜g8-h7 17. ♞f1-d1 f5:e4

Əks təqdirdə qaralar üst-üstə qalaqlanmış fiqurlarını həll edə bilməzdi, lakin indi də xətlər açıldı və qara şah böyük hücumə məruz qalır.

18. ♖c3:e4 ♔d6-b4 19. ♗b3-c2 ♗b4:a4 20. b2-b3 ♗a4-a3 21. ♕f3-h4! ♗a3-e7 22. ♕h4:g6! ♕h7:g6 23. ♕e2-h5!

Mərkəz. Şahmatda bu elementin əhəmiyyəti o qədər böyükdür ki, kitabın bir bölümünü ayırsaq yenə də az olar.

Yeni başlayan bir oyunçunun beyninə, daha başlanğıc mərhələdə mərkəzi ələ keçirməsi və bütün gücləri ilə əlində tutması öyrədilmişdir. Bu prinsipin debütdən mittelpilə, daha sonra da endspilə qədər həyata keçirilməsi izah edilmişdir.

Daha sonra mərkəzdə yaxşı bir nəzarətə malik olduqda cinahlardan hücum başlanmalı, əks halda rəqib mərkəzdə gözlənməyən hücumə başlayacaq, bu halda da bizim hücumumuzun heç bir əhəmiyyəti olmayacaqdır.

Nəzəriyyəçilər tərəfindən mərkəzi maraqlandıran müxtəlif problemləri eşitmişik; Qədim ustaların necə hər bir mərkəzi yaxşı olaraq qəbul etdiklərini, buna qarşılıq bu əsrin ilk müasirləri də, mərkəzə fiqurlarla təzyiq etməyin, onu piyadalarla ələ keçirib qorumağın, zəifləyəcəyi və müdafiə edilməsi lazım ola biləcəyi üçün daha təsirli olacağını irəli sürüblər.

Mərkəzdə yaranan piyada quruluşu bütün oyunun ümumi xüsusiyyətlərini müəyyən edir.

Nəzəriyyədə beş növ mərkəz var.

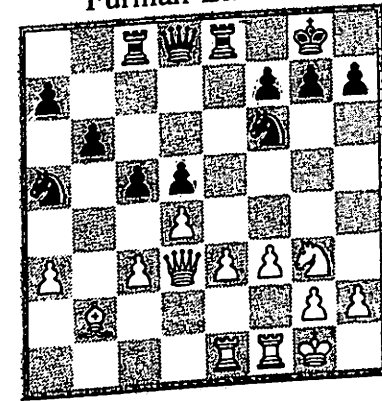
- 1) piyada mərkəzi
- 2) Sabit mərkəz
- 3) Açıq mərkəz
- 4) Qapalı mərkəz
- 5) Gərginlikli mərkəz

Piyada mərkəzi. Mərkəzdə iki və ya daha çox piyadamız olduqda və rəqibin isə mərkəzdə heç piyadası yoxdursa təbii olaraq bu piyadaları inkişaf etdirib rəqibimizin güclü nöqtələrini ələ keçirmək istəyirik. Rəqib də təbii ki, yolumuza maneələr qoyacaq və piyadalarımızı zəiflətmək və ya onları tamamilə ortadan qaldırmaq üçün fiqurları ilə hücum edəcəkdir. Beləliklə, mərkəzə fiqurlarla təzyiq problemi ortaya çıxır.

Bu problemin həlli real qiymətləndirməyə bağlıdır: Mərkəzdəki piyadalar güclü və yaxşı qorunurlarsa, o zaman piyada mərkəzi bizə mövqeli bir üstünlük təmin edir, lakin əgər piyadalar zəifdirsə, ciddi təhlükəli vəziyyət yaradır.

Ağlar mərkəz piyadalarını irəlilədə bilir.

Furman-Liliental

16. e3-e4 ♕a5-c4 17. ♕b2-c1 c5:d4 18. c3:d4 d5:e4
19. f3:e4 ♕c4-e5 20. ♗d3-d2 ♕e5-g6

Ağların mərkəzi olduqca yaxşı qorunur və bu da onun üstün olmasını təmin edir. Syetnitsin ilk qaydasına uyğun bir şəkildə, ağ şah cinahında və mərkəzdə bir hücumə başlayır.

21.e4-e5! ♖f6-d5 22.♗g3-f5 ♜e8-e6 23.♞d2-f2 ♞d8-d7 24.h2-h4!

Tipik bir hücum həmləsi: Bir cinah piyadası rəqib ərazisinə hücum edir və bu vəziyyət rəqibin qüvvələrində qarışıqlığa səbəb olur.

24... f7-f6 25.♞f2-g3 f6:e5 26.d4:e5 ♗d5-e7 27.♗f5-d6 ♜c8:c1 28.♜e1:c1 ♗g6:e5 29.♞g3-f2 h7-h6 30.♞f2-f8+ ♜g8-h7 31. ♗d6-f5 ♗e7:f5 32.♞f8:f5+ g7-g6 33.♞f5-f8 ♜e6-e8 34.♞f8-f4 h6-h5 35.♜c1-c3 ♜e8-e7 36.♜c3-e3 1-0.

Sabit mərkəz. Mərkəzdə hər hansı bir piyada hərəkəti yoxdursa, o zaman hər iki tərəf də fiqurlarını piyadaları tərəfindən qorunan xanalara yerləşdirməyi yoxlayacaq. Bu tərz oyunun əsası, mərkəzləşdirilmiş fiqurlar yaratmağa və daha sonra bu fiqurların çərçivələrini cinalara da yaymağa əsaslanır. Bu oyun tərzü xüsusilə M.Botvinnikin oyunlarında ustalıqla istifadə etdiyi bir üsuldur.

Diaqramda mərkəz piyadaları, “e4” və “e5” xanalarında qarşılıqlı bərkidilmişdir. Əgər hər fiqurun tək-tək vəzifələrini araşdırsaq nəticə, qaraların fiqurlarından sadəcə vəzirin fəal mövqedə olduğunu görürük. Ağlar “d4” xanasını güclü bir şəkildə qoruyarkən, qaralar tək aktiv fiqurunu dəyişmək üçün də tələsir:

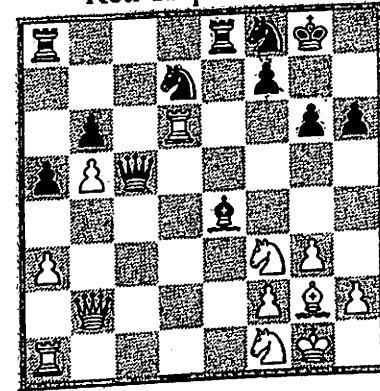
Açıq mərkəz. Bu vəziyyət hər iki tərəfində, “d4”, “d5”, “e4”, “e5” xanalarında piyadası olmadıqda və ya bu ərazidə yalnız bir piyada olduqda baş verir. Bu halda qarşımızda açıq bir ərazi olduğunu nəzərə alsaq, bütün diqqətimizi fiqurların hərəkətləri üzərində artırmağımız lazımdır. Bunu fikrinizdən çıxarın; Belə vəziyyətlərdə piyadalarla cinalardan hücumlar etmək söz mövzusu deyil. Açıq mərkəzdə

rəqibimizin mərkəzdən zərbə etmək ehtimalı o qədər çoxdur ki, cinalardan edilən piyada hərəkəti məğlubiyyətə aparır.

Elə isə fiqurların hərəkətlərini vurğulayan göstərəcəyimiz bir nümunəyə baxaq:

Diaqramda aydın bir mərkəz görürük. Ağlar “d” xəttinə nəzarət edir, qaralarda isə vəzir “c” xəttindədir. İstedadlı usta, bir neçə fəal həmlə ilə fiqurların fəallığını ən üst səviyyəyə çıxarır və qara fiqurları heyrətə salır.

Reti-Kapablanka

24. ♜a1-d1 ♜a8-a7 25. ♗f1-e3 ♞c5-h5
 ♗e3-g4 gedişini əngəlləmək məqsədilə.
 26. ♗f3-d4 ♜e4:g2 27. ♜g1:g2 ♞h5-e5 28. ♗e3-c4
 ♞e5-c5

Vəzir bütün zəifliklərlə tək başına mübarizə aparır. Qaraların topları və atları çox passiv mövqedədir.

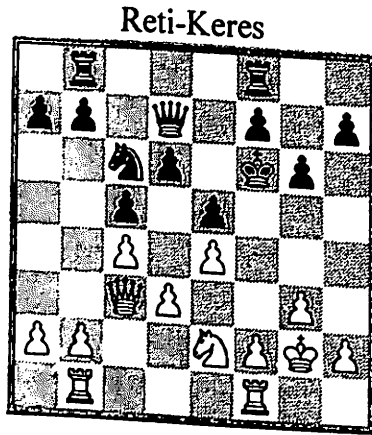
29. ♗d4-c6 ♜a7-c7 30. ♗c4-e3 ♗d7-e5 31. ♜d1-d5! 1-0
 Qaralar tələyə düşdü və bu tələdən yalnız 31... ♗e5-c4 oynayaraq çıxıb bilər, lakin bu halda ağlar belə həmlələrlə material qazanar: 32. ♜d5:c5 ♗c4:b2 33. ♜c5-c2 ♗b2-a4 34. ♗e3-d5 buna görə də qaralar təslim oldu.

Qapalı mərkəz. Qapalı mərkəz, bir-birlərini kilidləyən, şaquli xətləri bağlayan və dioqanalları kəsən piyada kütlələrindən ibarətdir. Qapalı bir piyada mərkəzinin açılma ehtimalı olmayanda, oyunçuların belə bir mərkəzdə, cinahlarda təzyiq edib, manevrlərlə hazırlıq görmələri lazımdır. Mərkəz bağlananda və oradan hər hansı bir qarşı hücum riski qalmayanda, cinah piyadalarının cəsur irəliləyişi daha etibarlı olur.

Diagram bu məsələdə olduqca öyrədici bir nümunə yaradır:

Qapalı bir mərkəz yaranacağını proqnozlaşdırdığından ağlar şah cinahında hücumu ilk başlayan tərəf olur.

20. f2-f4 ♔f6-g7 21. f4-f5 f7-f6 22. ♕c3-d2 g6-g5?

Ciddi bir xəta. Qaralar "b5" piyadası ilə oynamalı idi. Şahın ətrafında aparılan bu piyada irəliləməsi əslində bir zəiflik yaratdı. Qaralar bir çox oyunda da sübut olunan bu qaydanı unutmamalıdır: "Daha zəif olduğunuz ərazidə piyada irəliləməsi etməyin".

23. g3-g4 b7-b5 24. h2-h4! h7-h6 25. ♖f1-h1 b5:c4
26. d3:c4 ♜c6-d4 27. ♞e2-c3 ♞f8-h8 28. ♞h1-h3 ♞b8-g8
29. ♞b1-h1

Ağların "h" xəttində ağır fiqurlarının hücumunun qarşısı alınmazdır.

29... ♜d7-d8 30. ♞c3-d5 g5:hg 31. ♞h3:h4 ♔g7-f7
32. ♔g2-f2 ♜d8-f8 33. ♞h4:h6 ♞h8:h6 34. ♞h1:h6 ♜f8-g7
35. ♜d2-a5! 1-0.

Oyunu bitirən gediş! Bir daha cinahdan hücum, lakin bu dəfə digərindən, vəzir cinahından.

Gərginlikli mərkəz. Bəzən gərginlikli bir mərkəzə "axıcı mərkəz" də deyilir: Gərginlik hər an həll oluna bilər. Əgər hər iki tərəfdə mərkəz piyadalarını dəyişərsə o zaman açıq mərkəz ortaya çıxır, lakin çox nadir olaraq hərəkətli mərkəz yaranır.

Oyunçuların gərginlikli mərkəz vəziyyətlərindəki planı, öz üstünlüklərinə yol açma biləcəyini ümid edəndə gərginlikli mərkəzdən, digər dörd mərkəz növündən birinə çevirmək üçün uyğun vaxtı gözləyib, manevrlər etməkdir.

ŞAHMAT YARIŞLARI. YARIŞ FƏALİYYƏTİ

Şahmatçıların yarış fəaliyyəti

Şübhəsiz, yaxşı təşkil olunmuş yarış – şahmatçının tərbiyə, inkişaf ə təkmilləşməsinin ən yaxşı vasitələrindən biridir. Yalnız ciddi yarışda öz oyun ustalığını qaldırmaq və lazımı təcrübə əldə etmək olar. Ayrı-ayrı mövqelərin, məşq partiyalarının və turnirlərin oynanılması və nəhayət, əsas yarışda çıxış mübarizədə (xüsusilə, taktikada) istiqamətlənməni, şahmat yaddaşını, dözümlülüyü və iradi keyfiyyətləri tam və hərtərəfli inkişaf etdirir.

A.Alexinin sözlərinə görə, o, şahmatın köməyi ilə öz xarakterini inkişaf etdirmişdir. Bəli, şahmat mübarizəsində qələbə, xüsusilə də, güclü rəqiblə, təkcə istedad və bilik tələb etmir, eyni zamanda əla iradi keyfiyyətlər də tələb edir.

Şəxsiyyətin iradi keyfiyyətləri həyat təcrübəsi və tərbiyə prosesində, çətinlikləri və maneələri dəf etməklə bağlı hərəkətlərdə formalaşır. Lakin bu keyfiyyətlər artıq gənc yaşlarında formalaşır. M.Botvinnik və digər istedadlı şahmatçılar, hələ məktəbli ikən, yaş dövrlərinə uyğun olmayan qeyri-adi iradə, inadçılıq, cəsarət, daxili intizam düşüncəsinə malik idilər.

Hələ onların bu keyfiyyətlərinin şahmat yarışlarında, gələcək qrosmeysterlərin və SSRİ çempionlarının xarakterlərinin formalaşmasında oynadıqları müsbət roldan bəhs etmirik.

Gənclərlə çalışan məşqçilər gənc şahmatçıların tərbiyəsində bu mühüm tərəfi unutmamalıdırlar.

Yarış, hər şeydən əvvəl, müxtəlif fərdi xüsusiyyətli və xarakterli iki şəxsiyyət arasında mübarizədir. Rəqib isə -

gərgin və mürəkkəb şahmat mübarizəsində ən yaxşı imtahançıdır və o, hər zaman sizin fikirlərinizi təkzib etməyə çalışır. Demək olar ki, istənilən yarış və onun nəticəsini “normativ” kimi nəzərdən keçirmək olar, bunun da nəticəsində, şahmatçının müsbət və mənfi tərəfləri üzə çıxır. Nəhayət, ən əhəmiyyətli isə ondan ibarətdir ki, xüsusi hazırlığın planlaşdırılmasında birinci dərəcəli əhəmiyyətə malik olan idman və yaradıcı inkişaf dinamikasını müəyyən etməyə imkan verir.

Bu səbəbdən, təsadüfi deyil ki, idmanda təlim-tərbiyə işində, eləcə də şahmatda, hazırlığın yarış metodu (dərstdə yerinə yetirilən çalışmalardan böyük turnirlərdə) əsas metod qəbul edilir.

Məşqdə müvəffəqiyyət daha çox yarışların sayından və yükündən asılıdır. Burada, analitik iş də mühüm rol oynayacaq.

İnkişaf üçün daha əhəmiyyətli olanı - öz idman və yaradıcılıq çatışmazlıqlarının vaxtında aşkar edilməsidir.

Yüksək dərəcəli şahmatçıların ən xarakterik nöqsanları (pedaqoji müşahidələrin əsasında)

Yüksək dərəcəli şahmatçıların (xüsusilə, birinci dərəcəli) hazırlıq və yaradıcılığında ən çox rast edilən səhvlər və bu səhvlərin kifayət qədər olmayan ümumi və xüsusi hazırlıqla əlaqəsi analiz edilmişdir:

1. Debütdə, mittelspildə və endşpildə oyun səviyyəsinin uyğunsuzluğu;

2. Mövqedə əsas olanı konkret müəyyən etmək, strateji plan seçmək bacarığının olmaması ilə izah olunan zəif

qiymətləndirmə qabiliyyəti həddindən artıq çox səy və vaxt sərfinə gətirib çıxarır;

3. Mövqeni sona qədər analiz etməyə cəhd göstərmək, bu da praktiki olaraq, variant hesabı ilə müqayisəyə gəlmir (bu da, bir qayda olaraq, seytnota gətirib çıxarır). Və əksinə, “həddindən artıq ümumi xarakterli mühakimələr”ə, konkret variant hesabının mümkün olduğu və lazım olduğu mövqelərdə rast gəlmək olar;

4. Hazırlığın debüt tərəfi ilə maraqlanma (debüt variantlarının əzbərlənməsi) və ümumi yaradıcı hazırlığın qiymətləndirilməməsi;

5. Debütdən mittelspilə keçid mərhələsinin düşünülmüş hazırlığının olmaması ilə həddindən artıq geniş (lakin dərin deyil) və ya əksinə, çox dar debüt repertuarı;

6. Şahmat yaddaşının kifayət qədər iti olmaması nəticəsində variantlar, kombinasiyalar hesabında səhvə yol vermələr, mövqenin sonuncu variantının və ya kombinasiyasının aydın təsəvvür edilməsi və qiymətləndirilməsi bacarığının olmaması;

7. Hücümün və müdafiənin aparılması ustalığı ilə çətin vəziyyətlərdə inamın itirilməsi arasında uyğunluğun olmaması;

8. Blis-partiya və turnirlərlə xətərli aludə olma, bu da diqqətin və dözümlülüyün zəifləməsinə, oyunda tələsikliyə, düşüncə intizamının aşağı düşməsinə gətirib çıxarır;

9. Məşq partiyaların rolunun qiymətləndirilməməsi (xüsusilə, tapşırıq mövzusunda və ya qısaldılmış vaxt nəzarəti ilə);

10. Məşqin hazırlıq dövründə və yarış zamanı idman rejiminin pozulması;

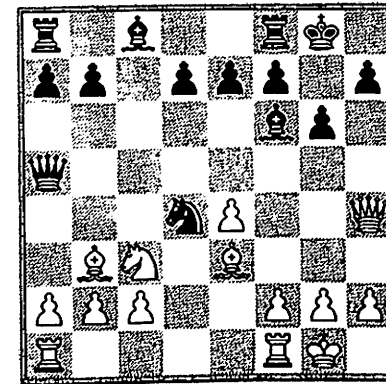
11. Hazırlığın işlənilib hazırlanmış fərdi planların olmaması (bir il müddətinə və ya daha uzun müddətə).

İdman nəticələrinə təsir göstərən şahmat nəzəriyyəsi sahəsindəki biliklər

Şahmatçının ümumi hazırlığında bu bölmə əksər hallarda kifayət qədər qiymətləndirilmir. Nəticədə, hətta ustalar arasında erudisiyanın, şahmatın ümumi nəzəriyyə məsələlər hazırlığının kifayət qədər olmadığını aydın görə bilirik.

Bununla belə, ümumi nəzəriyyənin problemlərinin öyrənilməsi şahmatçıda iş zamanı müstəqilliyi inkişaf etdirir, ona ən mürəkkəb vəziyyətlərdə daha inamla hərəkət etməyə, debüt sistemlərini tənqidi nəzərdən keçirməyə, qələbə əldə etmək üçün yeni orijinal yolların açılmasına imkan verir.

Bu münasibətlə, Nejmətdinov-Çernikov (RSFSR-in komanda birinciliyində, 1962) arasındakı effektiv partiya ibrət alınacaq partiyadır.

Bu məşhur variantda “əjdaha” mövqelərini, bir qayda olaraq, 12. ♖h4-h6 12... ♜f6-g7 13. ♖h6-h4 ♜g7-f6 və s. ilə heç-heçə hesabına tez razılaşaraq oynayırdılar. Lakin,

ağlar ferzi (vəziri) iki yüngül fiqura qurban verərək, 12. ♖h4:f6 –ya nail ola bilərdilər.

Partiyada mübarizənin neçə inkişaf etdiyini göstərək: ♟d4-e2+ 13. ♟c3:e2 e7:f6 14. ♟e2-c3 ♞f8-e8 15. ♟c3-d5 ♟g8-g7 16. ♟e3-d4 ♞e8-e6 17. ♞a1-d1 d7-d6 18. ♞d1-d3 ♟c8-d7 19. ♟d4-c3 ♞a5-d8 20. ♞d3-f3 ♟d7-b5 21. ♟d5:f6 ♟b5-e2 22. ♟f6:h7+ ♟g7-g8 23. ♞f3-h3 ♞e6-e5 24. f2-f4 ♟e2:f1 25. ♟g1:f1 ♞a8-c8 26. ♟c3-d4 b7-b5 27. ♟h7-g5 ♞c8-c7 (Qaraların ağır fiqurları tamamilə köməksizdir (zəifdir) 28. ♟b3:f7+ ♞c7:f7 29. ♞h3-h8+ ♟g8:h8 30. ♟g5:f7+ ♟h8-g8 31. ♟f7:d8 ♞e5:e4 32. ♟d8-c6 Qaralar təslim oldular.

Dünya çempionu A.Alexin yazırdı: “Təşəbbüs – az maddi qənimətdən qiymətlidir”. Bu partiya haqqında deyə bilərik ki, ağların uzun müddət göstərdiyi təşəbbüs (sonradan şah üzərinə birbaşa hücumla keçən) böyük maddi qənimətdən qiymətli olmuşdur”.

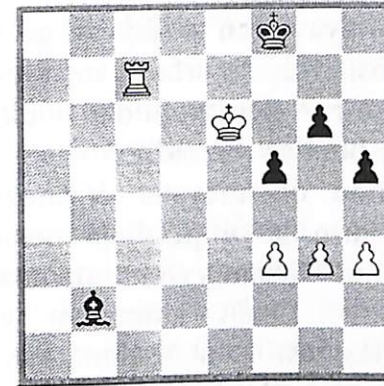
Moskvanın “Burevestnik” çempionatında çıxış edərək, mən qarşımda belə bir vəzifə qoydum: son illər üzərində işlədiyim nəzəriyyənin ümumi məsələləri üzrə biliklərin yarışda rolunu təcrübədə yoxlamaq. Mənə elə gəlir ki, şahmat partiyasında debüt variantlarının xeyli rolunun olmasına baxmayaraq, xüsusi xarakter daşıyır. Bu məsələnin necə tətqiq olunduğunu, zənnimcə, ümumi nəzəriyyəyə kifayət qədər əhəmiyyət verməyən ustalarla keçirilən aşağıdakı üç prinsipial görüş göstərir.

M.Bonç-Osmolovski (ağlar) - 1. e2-e4 e7-e5 2. ♟g1-f3 ♟b8-c6 3. d2-d4 e5:d4 4. ♟f1-c4 ♞d8-e7 5. 0-0 ♞e7-c5 6. ♞d1-d3 ♟g7-g6 7. c2-c3 ♟f8-g7 8. c3:d4 ♟c6:d4 9. ♟f3:d4 ♞c5:d4 10. ♞d3-b3 ♟g8-h6 11. ♟c1:h6 ♟g7:h6 12. ♟c4:f7+ ♟e8-f8 (Qaralar bu mövqeyə can atırdılar. Növbəti plan – qara sahələr üzrə

oyun) 13. ♟b1-c3 ♟f8-g7 14. ♟f7-c4 c7-c6 15. ♞a1-d1 ♞d4-e5 16. ♞b3-b4 ♞h8-f8 17. g2-g3 a7-a5 18. ♞b4-b6 g6-g5 19. ♞d1-d3 ♟g7-h8 20. ♞f1-d1 ♟h6-g7 21. a2-a4 ♞e5-e7 22. ♞b6-e3 ♟g7-e5 23. h2-h4 g5:h4 24. f2-f4 ♟e5-g7 25. ♟g1-g2 h4-h3+ 26. ♟g2-h2 ♞e7-b4 27. b2-b3 d7-d5 28. e4:d5 ♟c8-g4 29. ♞d1-e1 ♟g4-f5 30. ♟c3-a2 ♞b4-a3 31. ♞d3-d2 ♟g7-f6 32. d5:c6 b7:c6 33. ♟a2-c3 ♞a8-d8 34. ♞d2:d8 ♞f8:d8 35. ♟c3-e2 ♞a3-b2 36. ♞e1-f1 ♟f6-d4 37. ♞e3-e7 ♟d4-f6 38. ♞e7-f7 ♟f5-g6 39. ♞f7-c7 ♞d8-e8 40. ♟h2:h3 ♞e8:e2 Ağlar təslim oldular. Ağların 14, 16 və 23-cü gedişləri göstərir ki, onlar qaraların planını kifayət qədər qiymətləndirməmişlər.

Digər misal üzərində (və digər buna oxşar mövqələrdə) ağların qalibiyyət planını izah etmək vacibdir.

V.Smısllov-V.Korçnoy (KİC komanda birinciliyi, 1962).

“Ağlar maddi və mövqe üstünlüyünə malikdirlər, lakin qalib olmaq üçün yeganə yol – piyadanı g2-yə salmaq” (bülleten “Şahmat Moskva”, № 1, 1962).

Niyə ağlar, 7-ci horizontala sahib olduğu halda, sahə üstünlüyündən imtina edib, piyadanı “g” xəttinə keçirməlidir? Məgər bunun nəzəri şərhı və aydın izahı olmamalıdır? Bununla belə, nəzərdən keçirilən mövqe böyük nəzəri əhəmiyyətə malikdir.

Ağlar maddi üstünlüyü həyata keçirə bilmir, ağ və qara sahələr üzrə etibarlı müdafiəni təmin edən qaraların şahı və fili arasındakı qarşılıqlı əlaqəyə görə 8-ci horizontala sıxışdırılmış rəqib şahının hərəkətini məhdudlaşdırmaqla qalibyyətə nail ola bilmirlər. Yaranmış vəziyyətdə ağlar bu qarşılıqlı əlaqəni pozmaq, şaha mat etmək və ya öz şahını g6 piyadaya yaxınlaşdırmaq iqtidarında deyillər.

O zaman ağlar şahın topla və ya topla piyadanın g6 piyadası üzərinə birgə hücumunu necə təşkil etməlidirlər? Yalnız topun “g” xətti, məsələn, g2 üzərinə keçirərək, bundan sonra g4 piyadasının irəli hərəkətini partiyanı həll edəcək.

Mövqedə ağlarla ortaya çıxan ziddiyyət, g6 punktunun hücumunda özünü göstərmiş fiqurların məntiqi qarşılıqlı əlaqəsi ilə həll edilmişdir. Ağlar tərəfindən udulmuş planın ideya mahiyyəti məhz bundan ibarətdir.

Dünya eks-çempionu qrosmeyster V.Smislov yazır: “Fiqurların və piyadaların qarşılıqlı əlaqə metodu şahmat düşüncəsi texnikasının əhəmiyyətli dərəcəli biruzə erməsinə imkan verir. Onun strategiya və taktika qanunlarının formalaşması və şahmat yaradıcılığı proseslərinin izahı üçün böyük idrak əhəmiyyəti vardır”.

Şahmat praktikasından götürülən konkret misallar göstərir ki, indiki zamanda təkə debütdə şahmat partiyasının ziddiyyətini aşkar edən amil kimi “fiqurların məntiqi qarşılıqlı əlaqəsi”nin qəbul edilməsi deyil, həmçinin daha vacib nəzəri vəziyyətə analitik münasibət də

göz qabağındadır. Şahmat terminologiyası üçün də qiymətli olan bu vəziyyət özünə müasir şahmat ədəbiyyatında da yer tapmışdır. Görünür, şahmat nəzəriyyəsinə olan yeni baxışlar haqqında açıq danışmağın, ustaların və metodistlərin birqə söyləri ilə fiqurların məntiqi qarşılıqlı əlaqə problemini tamamilə həll etməyin və əsaslandırılmasının və təlim-tərbiyə prosesi üçün lazımı tövsiyələrin işlənilib hazırlanmasının artıq zamanı gəlmişdir.

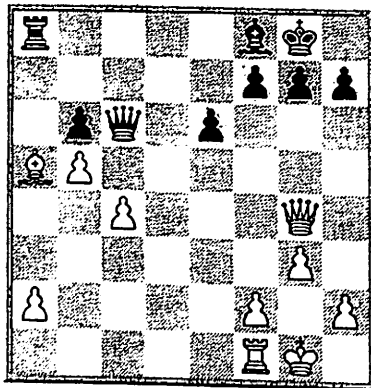
Hazırlıq səviyyəsinin idman nəticələrinə təsiri

Şahmatçının hazırlığının yarışda əhəmiyyəti haqqında məsələ - ən aktual məsələlərdən biridir. Biz, çox az analiz edirik, məsələn, hazırlıq səviyyəsinin idman nəticələrinə təsirini. Bu məsələnin tədqiqi üçün mənə, praktiki oyunda səkkiz illik fasilədən sonra, yarışda iştirak etmək lazım gəldi. Yuxarıda adı çəkilən “Burevestnik” çempionatında bu sınaq həyata keçirildi və mən də öz təcrübəmi sizinlə bölüşə bilərəm.

Təcrübənin olmaması, oyunun hansı tərəflərində özünü göstərirdi?

Mənim bir çox görüşlərim yaradıcı prosesdə oriyentirimin xeyli zəiflədiyini göstərdi. Hətta ən elementar taktiki hərəkətlərdə belə “korluq” özünü biruzə verirdi. Yorgunluq hissi çox tez (mübarizənin dördüncü saatında), mən hələ böyük gərginliyə hazır olmamış başladım.

Bunun yaradıcılığımıza necə təsir göstərmiş olduğunu, A.Nikitin (ağlar) ilə partiyam, 5-ci turdan sonra, əyani olaraq göstərir.

Bu, kifayət qədər sadə mövqedə qaralar, bir saat artıq vaxtla, səhv olaraq 24... ♖c6-c5 oynadılar mı? (Ağ filin e3-ə keçidini görmədən. Düzgün olan 24... ♖c6-c7 idi) 25. ♙a5-d2 ♜a8:a2 26. ♙d2-e3 ♖c5-c7 27. ♗g4-e4 g7-g6 28. ♗e4-c6 ♖c7:c6 29. b5:c6 ♜a2-c2? (Qaralar ağların sadə gedişini qabaqcadan bilə bilmədilər – 31. ♜f1-c1) 30. c6-c7 ♜c2:c4 31. ♜f1-c1. Qaralar uduzdular.

Hazırlığın yarışın gedişinə müsbət təsiri qrafikdə verilmişdir (səh.).

Biz, qrafik olaraq demək olar ki, düz, aramsız yuxarı gedən xətt görürük. Bu xətt, turnirdə ləyaqətlə birinci yeri tutan A.Nikitinin idman nəticələrini göstərən xətdir. Bu xəttin yanında digər bir xətt, gah yuxarı, gah da aşağı aydın görünən qırılmalarla olan, “maneərlə sıçramalar”ı xatırladan ikiqat xətt təsvir edilmişdir ki, bu da Nikitinin idman nəticələrini göstərir. O, praktiki oyunda uzun fasilənin olması ilə izah olunur və yarışa xüsusi hazırlığın minuslarını göstərir.

Yarışlarda yolverilməz reqlament

Məntiqi cəhətdən hazırlanmış yarış reqlamentindən (tur günləri, oyunun başa çatdırılması və istirahət), hər şeydən çox, şahmatçının müvəffəqiyyəti, bütün yarış boyu onun funksional imkanlarının effektivliyindən asılıdır.

Turun keçirildiyi günlər və oyunların başa çatdırılan günlərdə yorucu gərginlik, iştirakçıların öz güclərini kifayət qədər tam bərpa edə bilmələri üçün, tez-tez istirahət günləri ilə əvəz edilməlidir. Bu məsələdə əsas söz fizioloqlara aiddir: onlar, birinci növbədə, belə bir suala cavab verməlidirlər: oynanılmış bir partiyadan sonra gücün tam bərpası üçün nə qədər vaxt lazımdır. Əlbəttə, yarışın xarakterini və iştirakçıların yaşlarını nəzərə almaq lazımdır. Bunları bilmədikdə və reqlamentin tərtib edilməsində bunu nəzərə almadıqda, o zaman yarışın ən məsuliyyətli fazasında – finişə yaxın, iştirakçılarda həddindən artıq yorğunluq baş verir ki, bu da hər bir şahmatçının tamamilə əldən düşməsinə gətirib çıxara bilər. Bu məsələ daha çox yaşlı nəsə aiddir (parlaq misal – 1962-ci ildə Kyurasoda keçirilən turnirdə P.Keres turnirin 4-cü dövründə bir partiya belə udmadı).

Bu problem özünü, fiziki cəhətdən möhkəmlənməmiş gənc şahmatçıların yarışlarında daha qabarıq şəkildə göstərir.

Təəssüf olsun ki, şahmat yarışları dövründə yorğunluq və gücün bərpası problemi nəinki hələ həll edilməmiş, hətta bu problemlə ciddi məşğul da olunmamışdır. Ən yaxşı məşqçilərin təcrübəsinə əsaslanaraq, belə bir reqlament tövsiyyə etmək olar: dörd tur, oyunun başa çatdırılması günü, istirahət günü və s. Lakin ən yaxşısı, iki turdan sonra oyunu başa çatdırmanı keçirmək, dördüncü günü oyundan

sərbəst gün keçirmək, bu halda isə idmanda ümumi qəbul edilmiş prinsipə, yarışa tədricən daxil olmaq prinsipinə riayət etmək lazımdır.

Bizə elə gəlir ki, əsəb-kəllənin gərgin işindən sonra beş gün dalbadal, oyunun başa çatdırılma gününü də nəzərə almaqla, sərf edilmiş gücün bərpa edilməsi üçün fasilə (istirahət günü) lazımdır. Bu məsələni ətraflı öyrənmək lazımdır.

Turnir partiyası zamanı şahmat analizinin məhsuldar aparılması üçün yaxşı şahmat yaddaşının və məkanın təsəvvür edilməsi bacarığının böyük əhəmiyyəti vardır. Buna görə də, hazırlıq dövrünün məşq prosesində perspektiv şahmatçının bu vacib keyfiyyətlərin daha effektiv inkişafı üçün saatlarla, məşqçinin nəzarəti altında məlum olmayan, kombinasiya elementlərindən ibarət daha yaxşı mövqelərin fikrən oynanılması faydalıdır. Oynayanların qarşısında həmişə çıxış vəziyyəti durur, sonrakı gedişlər açıqca blanka yazılır, fiqurlar isə hərəkət etmir. Vaxt nəzarəti – 10 gediş üçün 50 dəqiqə. Artıq bir neçə gedişdən sonra rəqiblər müxtəlif variantlı yeni mövqeləri fikrən təsəvvür etməli olacaqlar. Beləliklə, bu, oyunun sonuna qədər davam edir.

Yarış metodunun bu növünü müntəzəm olaraq tətbiq etməklə, məntiqi və əyani şahmat yaddaşını və məkanı təsəvvür etmə bacarığını artırmaq olar (məşqin təklif olunan bu növü 1961-ci ildə Pyatiqorsk şəhərində RSFSR-in təlim-məşq toplanışında, Mərkəzi şahmat klubunda və 1962-ci ildə Dnepropetrovskdə məşqçilər məktəbində müvəffəqiyyətlə tədqiq edilmişdir).

Mərkəzi şahmat klubunda məşğul olan birinci dərəcəli iki şahmatçıya bizim tərəfimizdən oyun üçün maraqlı mövqe təklif edilmişdir.

Ağların gedişi. Ağlarla 15 yaşlı Qulko (Moskvanın gənclər çempionu, 1962), qaralarla isə - 17 yaşlı Xariton oynayırdı. Birinci hücumu, ikinci isə - müdafiəyə meyilli idi.

Verilmiş tapşırıq orta çətinlikli idi. Hər iki tərəfin yaxşı oyununda ağların hücumu təəssüratlı idi. Qələbəyə aparan: 1. ♖f5!, güclü olan həm də - 1. ♗c3. Yaranmış vəziyyətdə ağlar üçün hücum yollarının tapılması, qaraların müdafiə üçün olduğundan xeyli asan idi. 10 gedişin sonunda iştirakçılar sonuncu mövqe haqqında yazılı surətdə qiymətlərini verməli idilər.

Eksperiment, oynayanların şahmat yaddaşı və məkan təsəvvürü xüsusiyyətlərinin— onların fikrən variantları hesaba alma və mövqeləri qiymətləndirmə bacarıqlarının müəyyən edilməsi məqsədilə aparılmışdır. Oyun zamanı ortaya çıxan çətinliklərin, səhvlərin, yanlışlıqların, eləcə də düzgün həllərin xarakterinə görə, gedişlər üzərində düşünmə vaxtının paylaşdırılmasına, yarış zamanı iştirakçıların davranışı üzərində müşahidələrə, görüşdən sonra yarışanlarla söhbətə görə tək-cə şahmat yaddaşı haqqında deyil, diqqət, iradi keyfiyyətlər, düzgün oriyentirin itirilməsi və nəhayət, idman keyfiyyətləri haqqında mühakimə aparmaq olar.

Eksperimentin xarakteri və mövqenin özü iştirakçılarda mübahisəsiz maraq yaratdı. Saatlar işə salındırdan sonra, hər iki rəqib gərgin düşüncəyə qapıldılar. Aparılan müşahidələrdən aşağıdakı nəticəni çıxarmaq olar: ağlar hesab edirdilər ki, mövqe xüsusi əmək sərf etmədən qazanılacaq, lakin qaralar isə - ağır müdafiə olacağını gözləyirdilər.

1. ♖f5! (17).

17 dəqiqə düşünmədən sonra tapılan ən yaxşı davam. (Burada və sonradan dəqiqələr mötərizədə gedişdən sonra göstərilmişdir). Ağlar tapılmış yolun düzgünlüyünə əmin idi (qaralar daha çox 1. ♖c3 gedişindən qorxurdular). 1. ♖:g7+ qurbanını ağlar rədd edirdi, bunu səhv hesab edirdilər.

1.... ♖d8 (26)

2. Psixoloji cəhətdən desək, oyun müddətində Qulko tez-tez mövqedən yayınır, ayağa qalxır və otaqda gəzişir, bu zaman onun rəqibi isə, əksinə, diqqətini daha çox oyun üzərində cəmləşdirirdi.

2. ♙ : d7 (09) ♙ : c4 (03)

Bu, yeganə mümkün davam olsa da, qaralar ona üç dəqiqə vaxt sərf etmişlər.

3. ♙c3 (01)

Bu gedişi və növbəti gedişləri ağlar, demək olar ki, ani həll edirlər. Bu fakt onu göstərir ki, ağlar öz sonrakı hərəkətlərini qabaqcadan düşünmüşlər. Bununla belə, məhz özünə əminliyin həddindən artıq olması, ağların kombinasiyada yanılaraq, səhvə yol verməsinə və məğlub olmasına gətirib çıxardı.

3.... ♜b6 (11)

Qaralar bu gedişi, öz sözləri ilə desək, partiyada ən çətin gedişi tapdılar. Sonradan qaralar zəifləməyən diqqətlə düşünməyə davam edir, bu halda ağlar, sonrakı qurbanın udacağını düşünərək, demək olar ki, oyunun gedişini izləmirlər.

4. ♜ : g7 + (02) ♜ : g7 (01) 5. ♖g4 + (00)

İştirakçıların gördüyü qədər ağlar artıq bir qədər əsəbləşirdi.

5. ... ♜h8 (01)

6. ♖h4? (00)

Cəld, lakin bu dəfə pis oynanıldı. 6. ♜d1 və sonrakı ♖h4 ilə daha güclü idi. Məsələn, 6 ...h6! 7. ♖h4 ♜g7 8. g4 ♜h8 9. ♙e5! ♙e6 10. ♙a4 daha sonra g5.

6. ♜ : d6! (02) 7. ♙f5 (00)

Bu gedişi etməklə, ağlar əmin idilər ki, qaralara mat artıq qaçılmazdır, onlar əvəlki hesabın düzgünlüyünə şübhə etmirdilər. Lakin əgər Qulko diqqətini yenidən mövqə üzərində saxlasa idi, o zaman “d” xəttinin qaralar üçün açıq olduğunu, perspektivdə şahla topun d1-də olduğunu və a1-h8 diaqonalının ♞d4 gedişi ilə tutulduğunu görmüş olardı. Rəqibin bütün bu imkanları ağlar tərəfindən nəzərə alınmamışdı.

İndi ağlar üçün gözlənilməz bir sonluq yaranır.

7. ... ♜d1 + (04) 8. ♜f2 (03) ♜d2 + (02) 9. ♜g1 (01) ♜d1 + (05)

Qaralar gedişləri vaxt qazanmaq üçün təkrar edirlər.

10. ♜f2 (00) ♜d4! (03)

Gedişlərin hamısı edilmişdir. Ağlar üçün saatda 17 dəqiqə, qaralar üçün isə - cəmi 2 dəqiqə qalırdı. Yarışanlardan hər ikisinin yazılı surətdə təqdim etdikləri rəy uyğun gəlirdi – ağların mövqeyi uğursuzdur. Onların hücumu tamamilə dəf edilmişdir.

Beləliklə, partiyayı Xaritan uddu, ona üzərinə çətin mövqeni qorumaq düşdü.

Oyunun lap əvvəlindən hər iki iştirakçı düzgün plan seçmişdi. Fikrən hesablamalar xüsusi çətinliklərə və ya həddindən artıq gərginlik və yorğunluğa səbəb olmurdu. Mübarizənin təbii gedişi ağların 6-cı gedişdəki səhvi ilə pozuldu.

Bu səhvin səbəbi – meydana çıxan yeni mövqenin aydın təsəvvür edilməməsi oldu. Bu, ağlarla oynayan Qulkonun mövqeni ətraflı anlaya bilməməsindən deyil, kifayət qədər diqqətli olmaması (diqqəti cəmləşdirilməmişdir), iradi keyfiyyətlərinin zəifləməsi (həddindən artıq özünə inamın olması, özünə nəzarətin olmaması, rəqibin lazımınca qiymətləndirilməməsi) ilə bağlı səhvlər üzündən baş vermişdir.

Şübhəsiz, qaraların “yaradıcı əhval-ruhiyyəsi”, müəyyən dərəcədə mövqenin çətinliyindən irəli gələn ehtiyatlı diqqəti ona üstünlük qazandırdı. Belə nəticə çıxarmaq olar ki, Xariton bu partiyada əla idman keyfiyyətlərini nümayiş etdirdi, çətin mövqedə oriyentirini heç itirmədi.

MƏŞQ PROSESİNDƏ PEDAQOJİ NƏZARƏTİN METODLARI

Yüksək dərəcəli şahmatçılar üçün normativlər

Şahmatçılarla təlim-məşq işində pedaqoji nəzarət və normativ tələblər haqqında məsələsi hələ də açıq qalır. Bununla belə, inkişaf dinamikasını müəyyən etmək üçün, məsələn birinci dərəcəli şahmatçılar üçün, onun idman və yaradıcılıq keyfiyyətlərini təkcə hər bir təlim-məşq ilinin əvvəlində və sonunda deyil, həmçinin məşq və yarışlar mərhələsində də müntəzəm olaraq üzə çıxarmaq lazımdır. Məşqçi, bu keyfiyyətlərin şahmatçının mövcud ixtisasına uyğun gəlib-gəlmədiyini və onların il ərzində necə inkişaf etdiyini aydın təsəvvür etməlidir.

Bu məqsədlə, praktikaya elə yoxlama normativlərinin daxil edilməsi məsləhət görülür ki, onlar, birinci növbədə, aşağıdakı birinci dərəcəli üçün keyfiyyət göstəricilərini müəyyən etməyə imkan versin:

- 1) təhlil ustalığı (mövqelərin qiymətləndirilməəsi);
- 2) kombinasiya qabiliyyəti (variantların hesabı);
- 3) xüsusi yaddaş (məntiqi və əyani);
- 4) diqqət və iradi keyfiyyətlər.

Aşağıda, birinci dərəcəli şahmatçılara (15-17 yaş), məktəbli komanda üzvlərinə təklif edilmiş yoxlama normativ tələblərin bir neçə eksperimental məlumatları verilir.

Bu tələblərin əsasına daxil edilmişdir: müvafiq çətinlikli tapşırıq məzmunu və onların həllinə ayrılmış məhdud vaxt (birinci dərəcəli şahmatçılara istiqamətlənmişdir). Əlbəttə, təklif olunan metodiki tövsiyələrlə yoxlama normativləri barədə yeni və böyük mövzu həll olunmur.

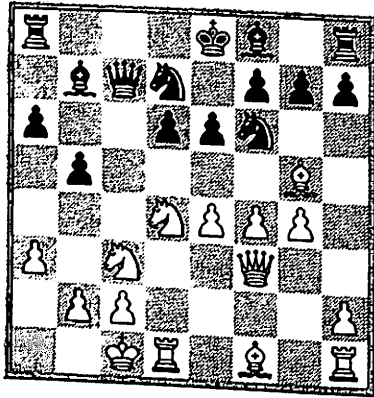
Yazılı yoxlama işi

Toplantı iştirakçıları ilə tanış olmaq, onların qabiliyyət və gücünün müəyyən edilməsi üçün, yazılı yoxlama işi (müəyyən vaxt ərzində mövqelərin təhlili və qiymətləndirilməsi) təklif edilmişdir ki, bu da üç misaldan ibarətdir: 1) mürəkkəb mövqenin təhlili (40 dəqiqə); 2) kombinasiya mövqenin təhlili (15 dəqiqə); 3) endşpilin təhlili (25 dəqiqə).

Verilmiş vaxt ərzində müstəqil olaraq təhlil etmək və həlli yazılı surətdə təqdim etmək tələb olunurdu.

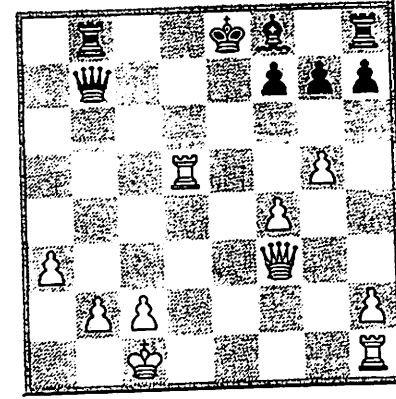
Birinci tapşırıq:

Qaraların qalaqurma olunmayan şahı üzərinə hücum. 11. ... d5 (?) gedişi mümkündürmü?

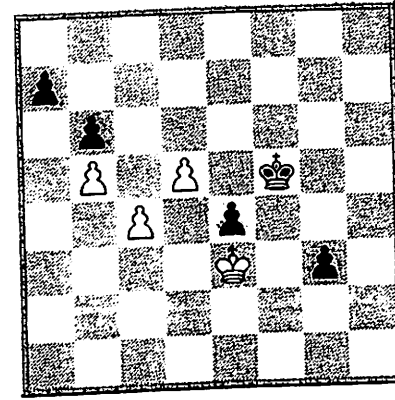
İkinci tapşırıq:

Ağlar üçün udulan mövqeni tapın. Ağların gedişi.

Üçüncü tapşırıq:

Qələbə əldə etmək üçün iki üsul tapın. Qaraların gedişi. İştirakçıların əksəriyyəti, normativ tələblərin düzgün seçimini göstərən ətraflı təhlil təqdim etdi.

Pedaqoji müşahidələrin bəzi məlumatları

Təhlil ustalığı və kombinasiya qabiliyyəti.

1. Toplanmanın əksər iştirakçıları təhlilin yalnız yanaşmasını aşkar etmişlər. Mövqelər üzərində qabaqcadan dərin düşünmək əvəzinə, ümumi qiymətləndirmə

məqsədilə və daha əhəmiyyətli real davamların aşkar olunması üçün, eləcə də təhlildən ikinci dərəcəli variantların çıxarılması üçün, qızlar və oğlanlar, mümkün ideya və ayrı-ayrı gedişləri empirik yolla aşkar etmək üçün söylə fiqurları hərəkət etdirməyə başladılar. Əlbəttə, bu cür yanaşma misalların həllinə, xüsusilə də, birinci misalın həllinə, mənfi təsir göstərdi və artıq vaxtın sərf edilməsinə gətirib çıxardı. Nəticədə, birinci misalda oğlanların orta hesabla vaxtı müəyyən edilmiş normadan 27 dəqiqə artıq, qızlarda isə - 36,6 dəqiqə oldu.

2. İştirakçılar öz vaxtını yaxşı müəyyən edə bilməsələr də, bütün üç misalın yaradıcı məzmunu kifayət qədər inandırıcı açılmışdır.

Gənc şahmatçılar ən yaxşı qabiliyyətlərini, gözləndiyi kimi, kombinasiya mübarizəsində nümayiş etdirdilər.

İkinci misalın həlli aşağıdakı kimidir:

1. ♖e1! + ♙e7 2. ♚ : e7 +! ♜ : e7 3. ♞e4 + ♜f8
4. ♚d8 +! ♚ : d8 5. ♞ : b7 və s.

3. Birinci misalda gediş 11. ... d5? sonrakı hücum davamı üzündən səhv olaraq qəbul edildi: 1...d6-d5 2.e4:d5 ♜f6:d5 3. ♜c3:d5 ♙b7:d5 4. ♜d4:b5 a6:b5 5. ♚d1:d5 e6:d5 6. ♞f3-e3+ ♜d7-e5 7. ♙f1:b5+

4. Təhlildə uşaqlar böyük müstəqillik nümayiş etdirdilər və göstərdilər ki, 11. ... ♙e7? eləcə də qaraların mövqeyini bərabərləşdirmir. Onların fikricə, ən yaxşısı 11. ... ♚c8! oynamaqdır.

5. Bir çətinlik olmadan, üçüncü misalda qələbə əldə etmək üçün iki üsul tapılmışdır:

1) Qara şah b7-yə köçürülür və a6 gedişi ilə piyadalar dəyişdirilir. Daha sonra şah d6 sahəsini tutur, b5 köməyi ilə ikinci piyada dəyişdirilir, bundan sonra qaraların qələbəsi asandır.

2) 1. ... ♜g4! 2. d6 g2 3. ♜f2 ♜h3 4. d7 e3 +! və s.

Xüsusi yaddaş

Birinci dərəcəlilərin hamısında eyni yüksək xüsusi yaddaş müşahidə olunmurdu. Fiqurları hərəkət etdirmədən, heç kəs misalların təhlilinə keçə bilmirdi. Görünür, ideya və plana istiqamətlənmə kifayət deyil. Müntəzəm olaraq, yeni, fasiləsiz ortaya çıxan (partiyanın inkişafının gedişi ilə) mövqelərin əyani olaraq dərk edilməsindən istifadə etmək də vacibdir. Məlumdur ki, məsələnin mahiyyəti təkcə məntiqi nəticələrdə deyil, əyaniliyindədir. Lakin partiya uğrunda şahmat mübarizəsi fiqurların hərəkətləri ilə "təxmini hesablama"lara yol verilmir və şahmatçıdan yüksək yaddaş tələb edir. Bununla hesablaşmaq lazımdır, təkmilləşmə prosesində məlum yaddaş məşqindən istifadə etmək vacibdir.

Toplanmada aşağıda göstərilən yaddaş inkişaf vasitələri məsləhət görülmüşdür:

1) şahmat lövhəsinin tamamilə öyrənilməsi;

2) mövqeləri, lövhədə fiqurları və piyadaları hərəkət etdirmədən, həll etmək (endşpillər, etüdlər, kombinasiyalar);

3) kitabın şahmat mətninin lövhəsiz oxunmasına özünü öyrətmə;

4) məşq turnirində oynanılmış partiyaları və s. fikirdən qeyd edilməsi. Yaddaşın müəyyən edilməsi üçün yoxlama normativlərindən biri kimi hər hansı bir mərhələdə, bir lövhədən çox olmamaq şərti ilə, "lövhəyə baxmadan oyun"un tətbiqinə icazə verilirdi, bu da müəffəqiyyətlə tətbiq edilirdi.

Diqqət və iradi keyfiyyətlər

Şahmatçının diqqətinin inkişafında praktikada yoxlanılmış vasitələrindən biri – partiyanın növbəti gedişinin, lövhədə təsvir etməzdən əvvəl, blank üzərində tam notasiya ilə qeyd etmək və qeyddən sonra yaranmış mövqeni bir daha diqqətlə düşünməkdir. Qeyd etmək lazımdır ki, iştirakçıların əksəriyyəti, təəssüf ki, bu qaydadan istifadə etmirdilər. Nadir hallarda, gedişlər əl ilə pis, diqqətsiz qeyd edilirdi ki, bu da onun yaradıcılığına ziyan verir və şahmat kollektivlərində gənclərlə tərbiyə işinin kifayət qədər aparılmamasını göstərir.

Şahmatçının diqqətinin cəmləşdirilməsini təhlil edərkən, məşqçi tək-cə onun nə qədər güclü, geniş və müddətli olmasını deyil, diqqətin hansı istiqamətdə yönəldiyini də bilməlidir. Bəzi şahmatçılar bütün partiyayı (5 saat) diqqətlə oynayır, digərləri (hətta güclüləri) kobud səhvlərə yol verirdilər. Bəzən şahmatçı, öz ideyası ilə aludə olmaqla, rəqibin sadə təhlükələrini görmürdü. Düşüncənini zəif intizamı da müşahidə olunurdu, həddindən artıq fantaziya, əsas məsələdən yayınmalar və konkret davamların lazımı qədər qiymətləndirilməməsi.

Materialın izahı və təhlili zamanı sınıqların müstəqil düşüncələri hər cəhətdən fəallaşdırılmışdır.

Bu səbəbdən, bu və ya digər şahmat misalının izahı bir çox hallarda bitməmiş verilirdi.

İştirakçıların əksəriyyəti, göstərdiklər inad nəticəsində, çətinliklərin öhdəsindən müvəffəqiyyətlə gəlmiş və tapşırıqları müstəqil həll etmişlər.

Əldə edilmiş normativ göstəriciləri güclü birinci dərəcəlilərin dövrü şahmat ədəbiyyatı ilə lazımı qədər tanışlığının olmamasını müəyyən etməyə imkan verdi.

İkinci və üçüncü misalların Yans-Zaxarov (Beynəlxalq turnir, Lvov şəhəri,) arasındakı məşhur partiyadan götürüldüyünə, bülleten № 8-də nəşr olunduğuna (“Şahmat Moskvası”) baxmayaraq, yalnız bir iştirakçının, Strokatenkonun bu barədə xəbəri oldu və birinci və ikinci misalları 39 və 8 dəqiqəyə müvafiq olaraq cəld həll etdi.

Pedaqoji təhlil əsasında əldə edilmiş məlumatlar, toplanmada yerinə yetirilmiş yoxlama normativ tələbləri aşağıdakı nəticələri çıxarmağa imkan verir:

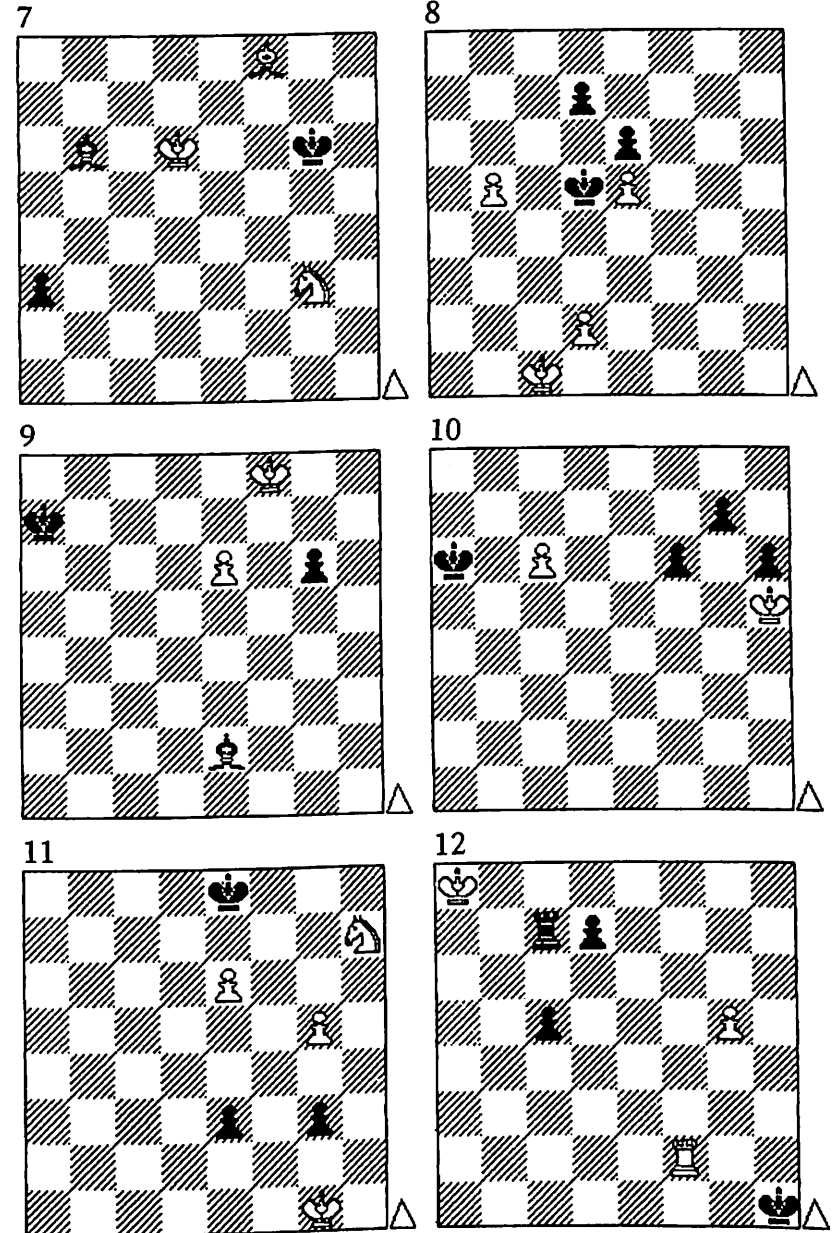
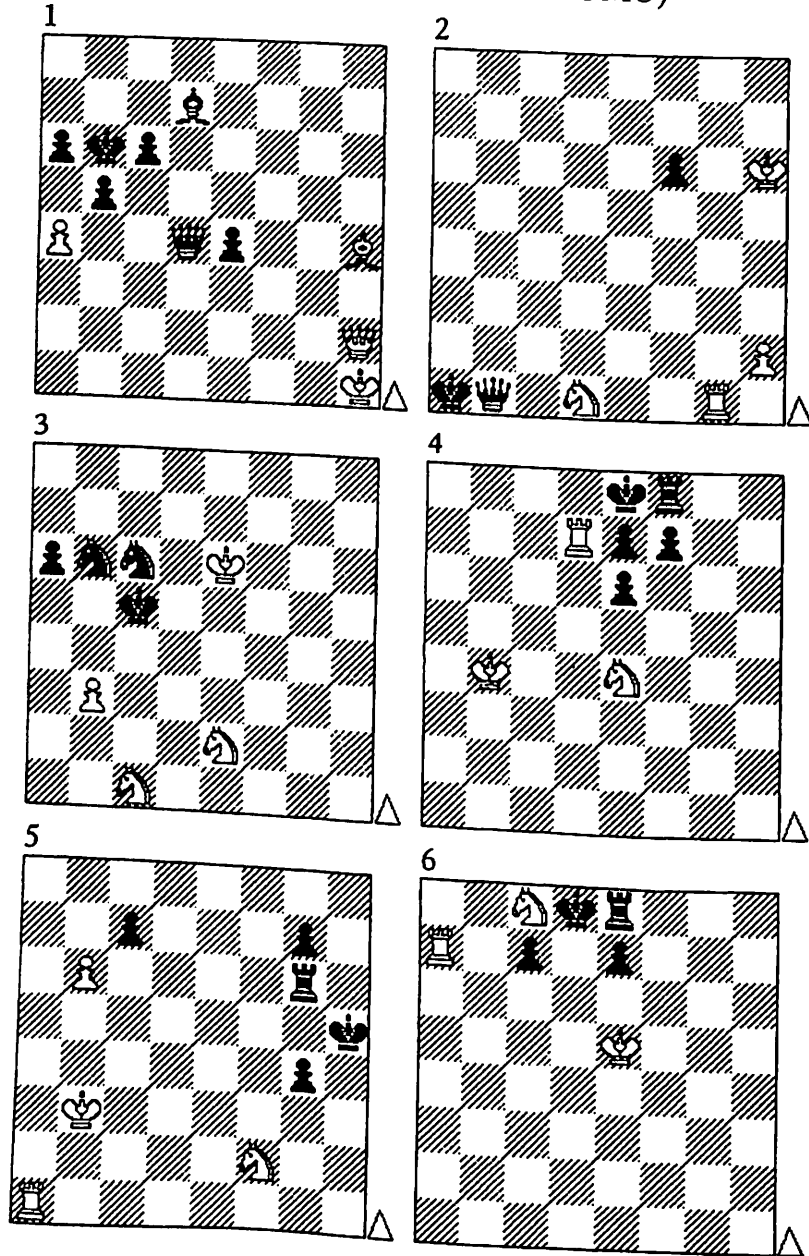
1. İkinci və üçüncü tapşırıqlar orta vaxtla, verilmiş zamana xeyli yaxın vaxtda – 15 və 25 dəqiqəyə yerinə yetirilmişdir (cədvəl 3-ə bax). Buna görə də, kombinasiya və endşpil üçün göstərilmiş nümunələri sözsüz, 1-ci dərəcəli şahmatçılar (oğlanlar və qızlar) üçün artıq yoxlanılmış eksperimental yoxlama normativlərini qəbul etmək olar.

2. 1-ci tapşırıq ləngimə ilə yerinə yetirilmişdir: müəyyən edilmiş 40 dəqiqə əvəzinə oğlanlar – 67 dəqiqəyə, qızlar – 76,6 dəqiqəyə yerinə yetirmişlər.

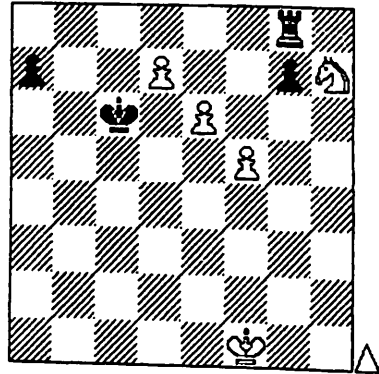
Səbəbləri aydın idi:

- 1) mövqenin təhlilinə yanlış yanaşma;
- 2) dövrü şahmat ədəbiyyatı ilə zəif tanışlıq;
- 3) iştirak edən birinci dərəcəlilərdən hamısı gücünə uyğun oynamır, xüsusilə bu, qızlara aiddir.

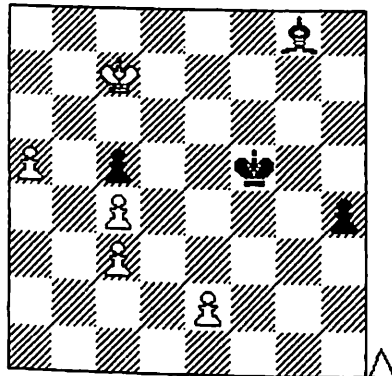
ETÜD (KOMBINASIYA GÖRÜMÜ)

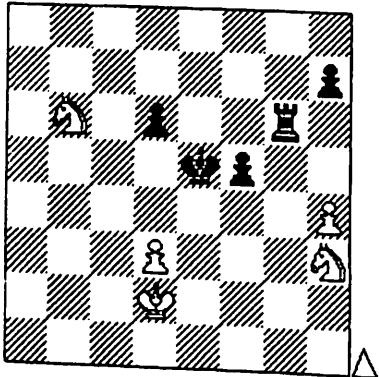
13

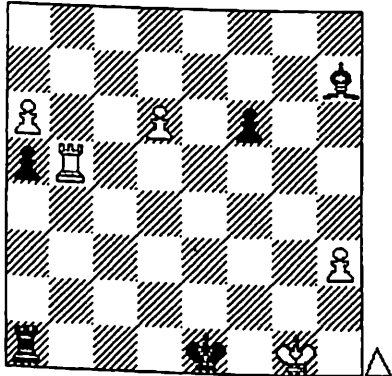
14

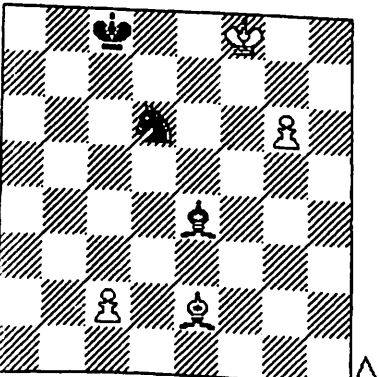
15

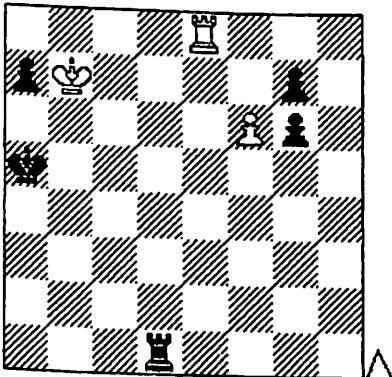
16

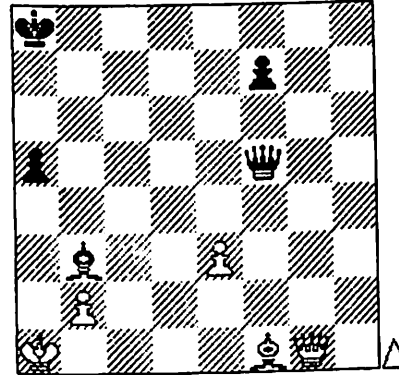
17

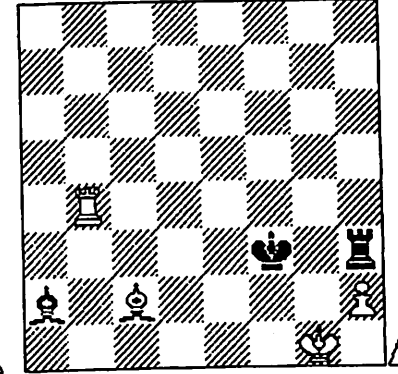
18

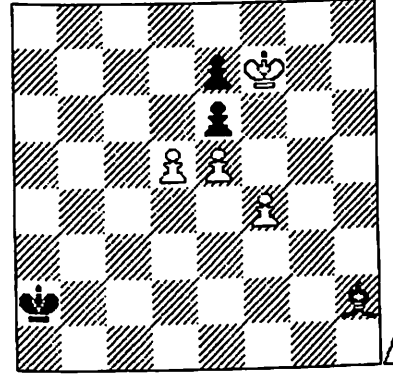
19

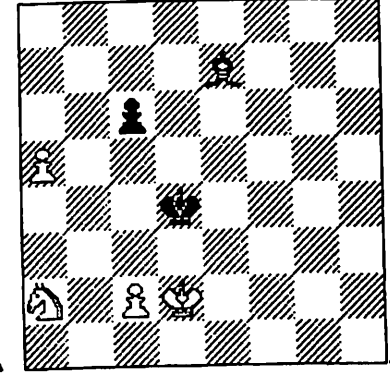
20

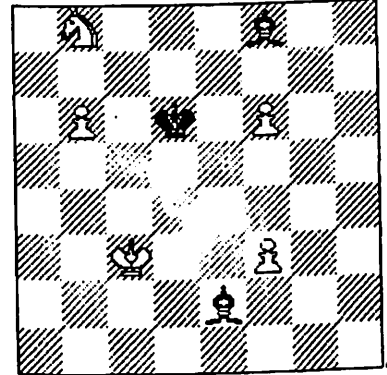
21

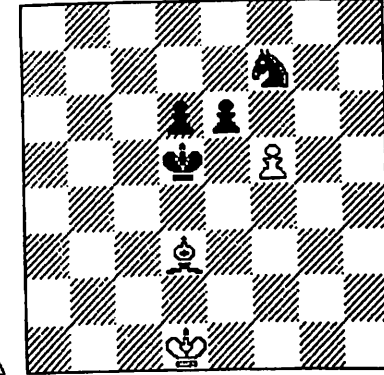
22

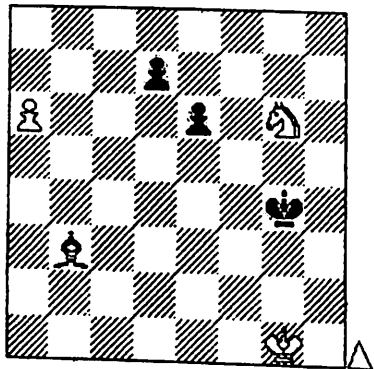
23

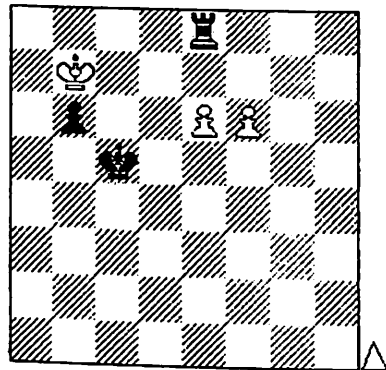
24

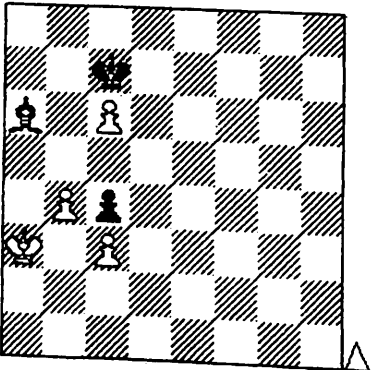
25

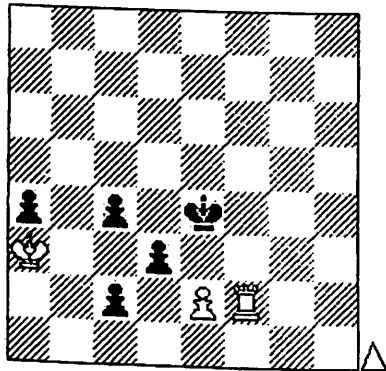
26

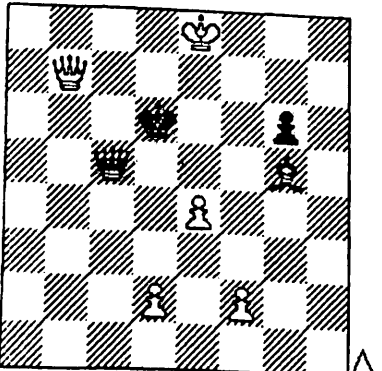
27

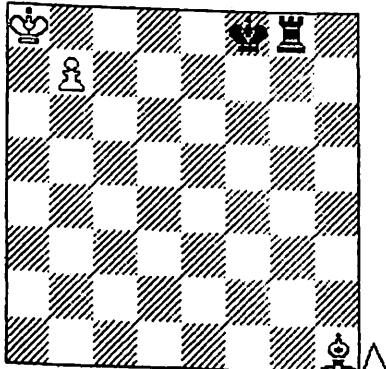
28

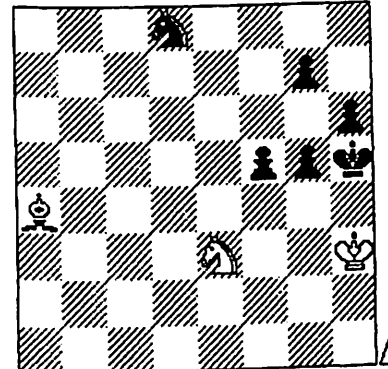
29

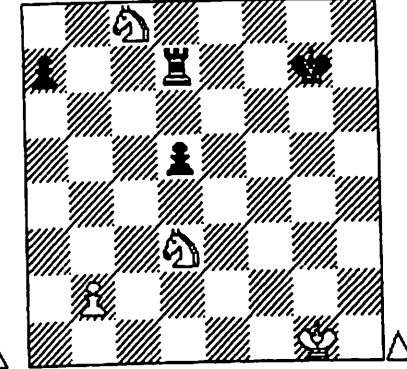
30

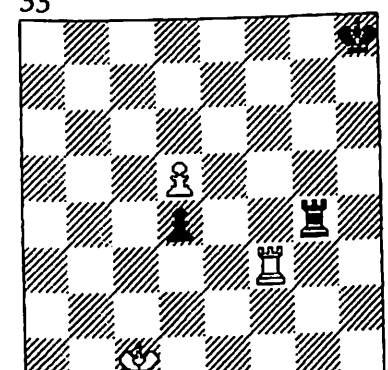
31

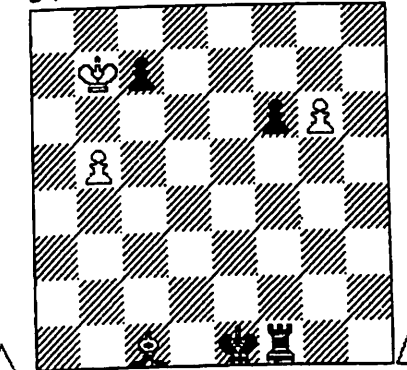
32

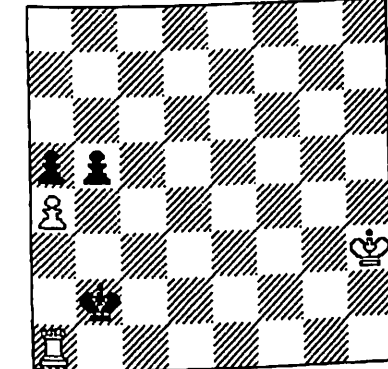
33

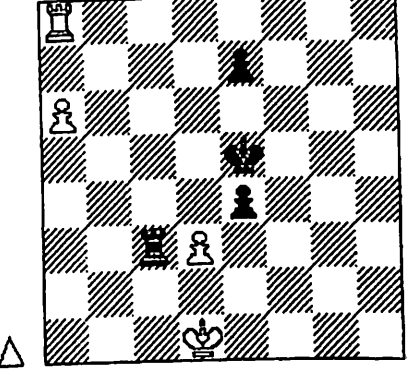
34

35

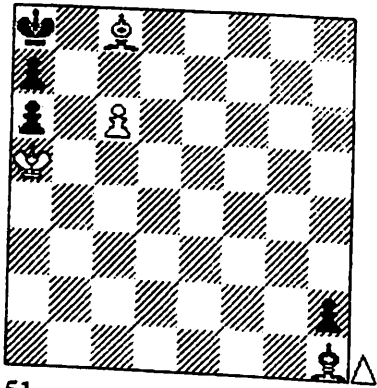
36

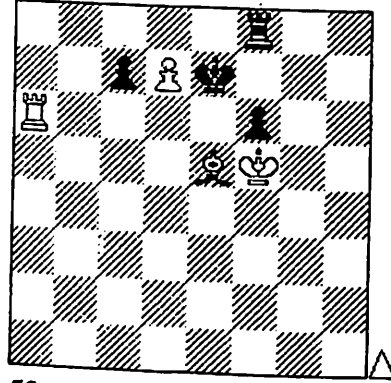

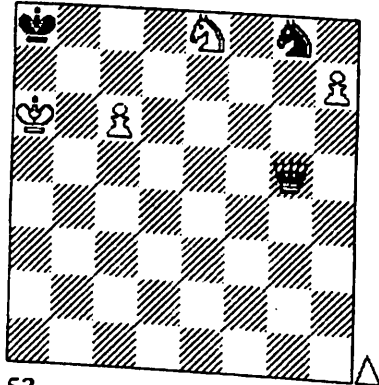
49

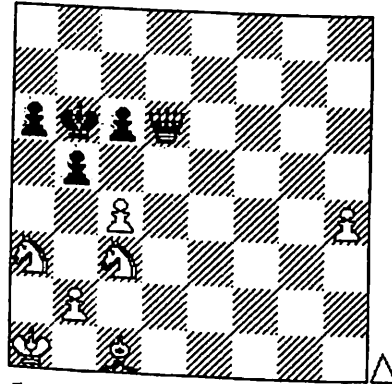
50

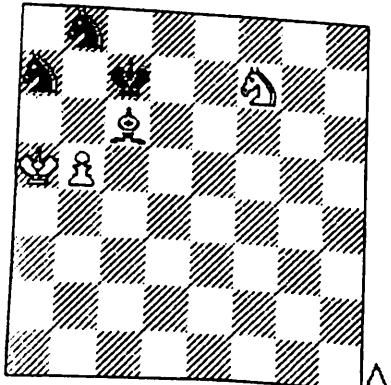
51

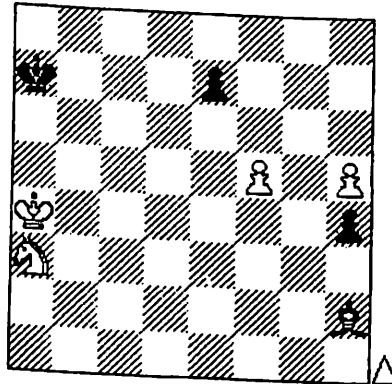
52

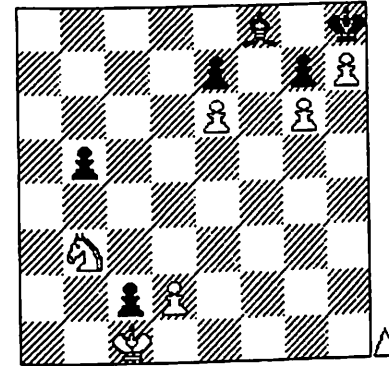
53

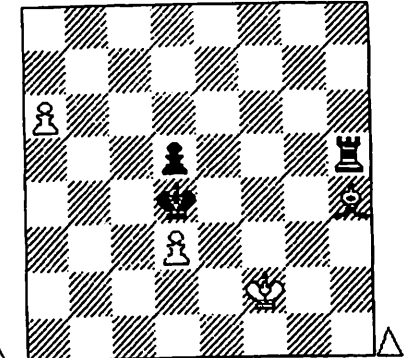
54

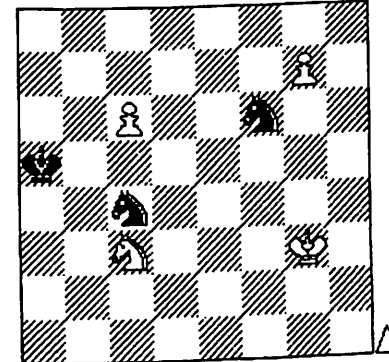
55

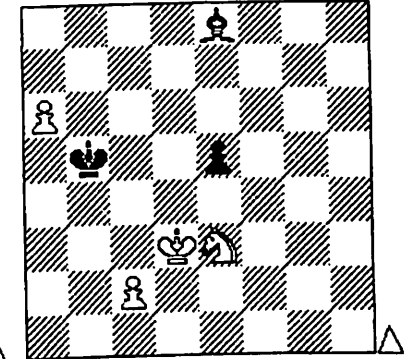
56

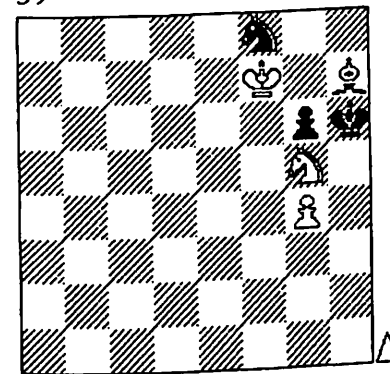
57

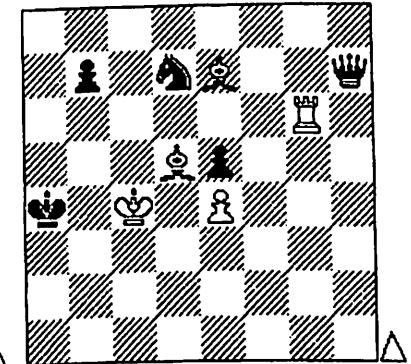
58

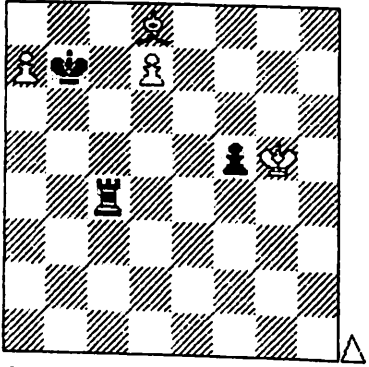
59

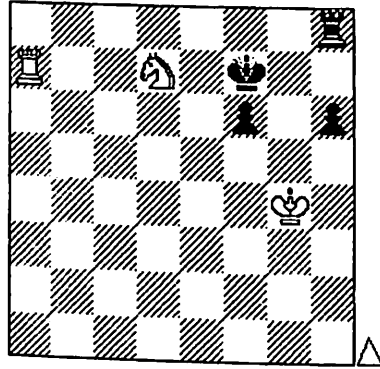
60

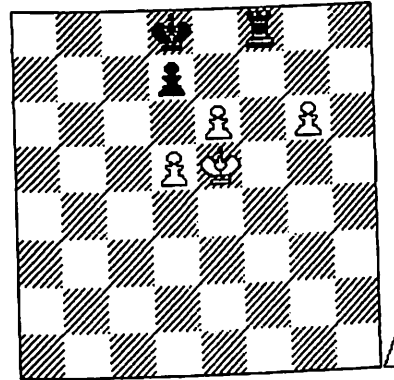
61

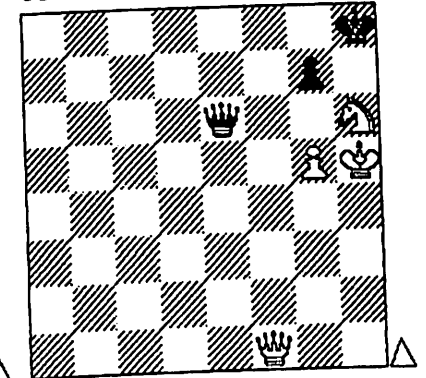
62

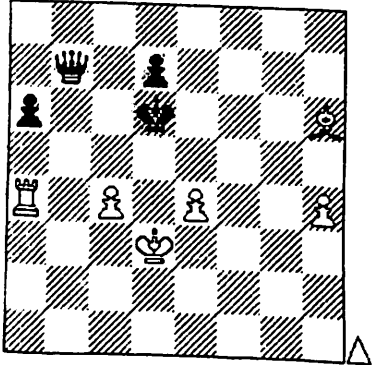
67

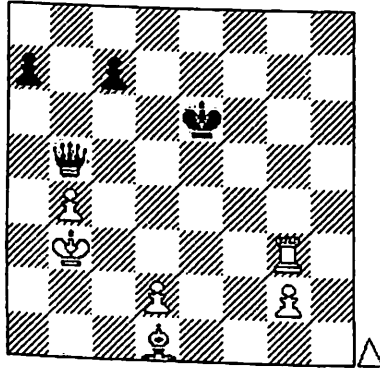
68

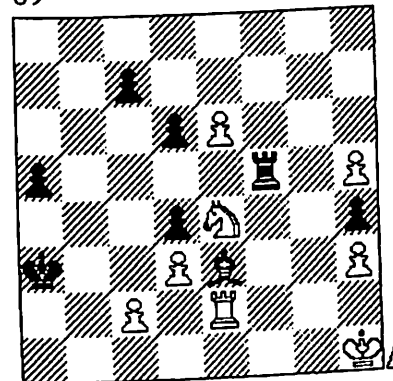
63

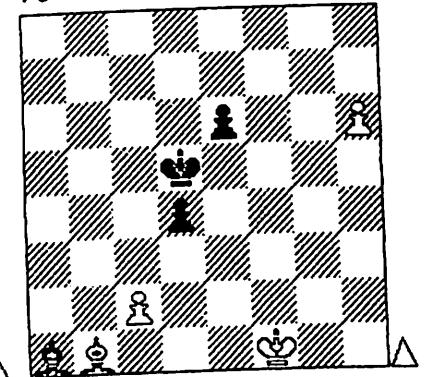
64

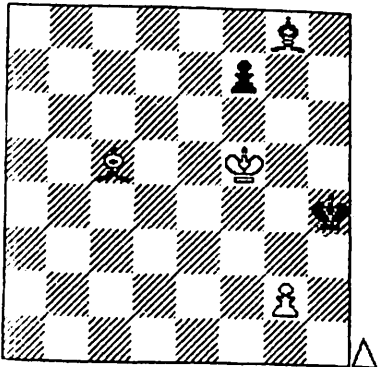
69

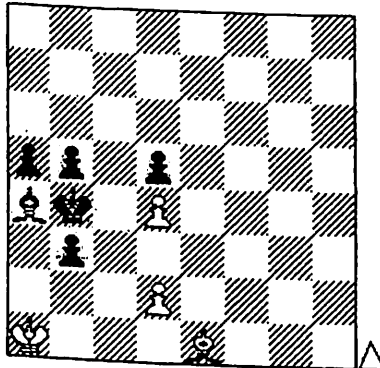
70

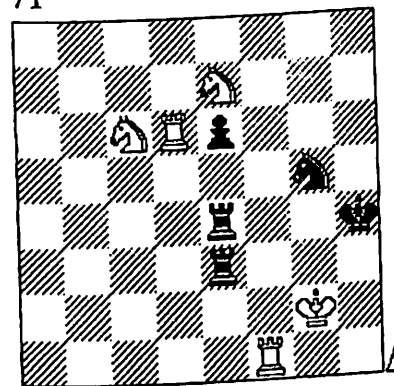
65

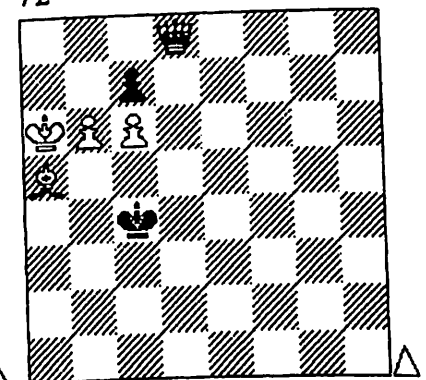
66

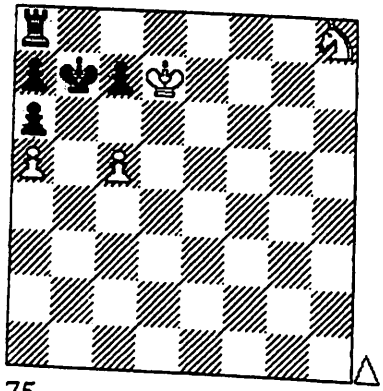
71

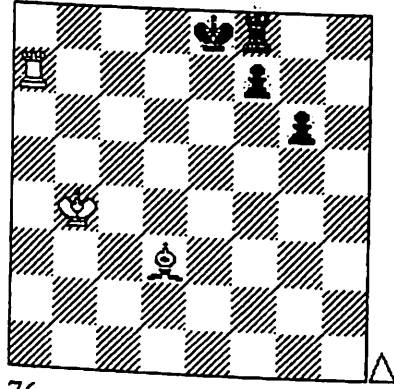
72

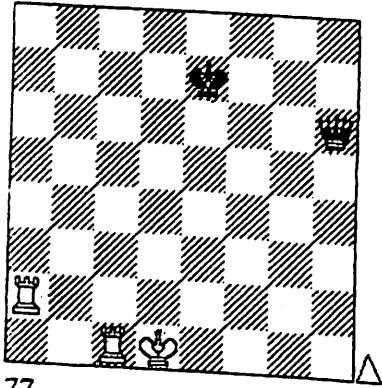
73

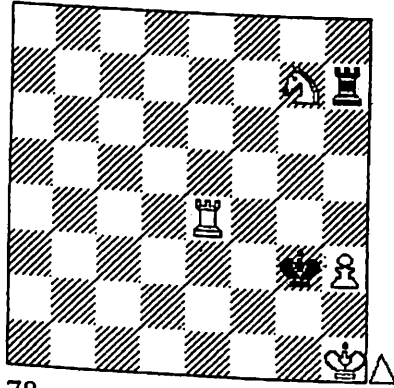
74

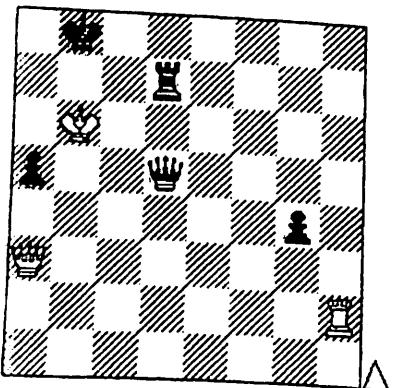
75

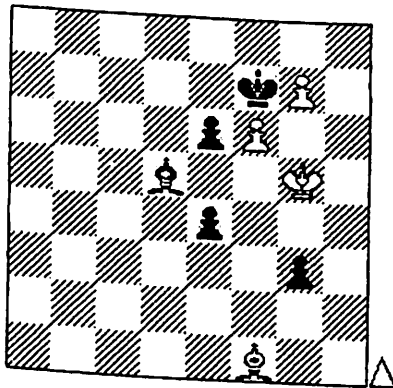
76

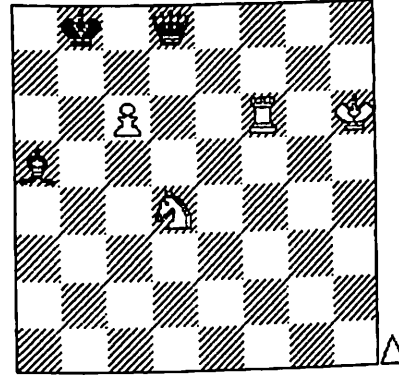
77

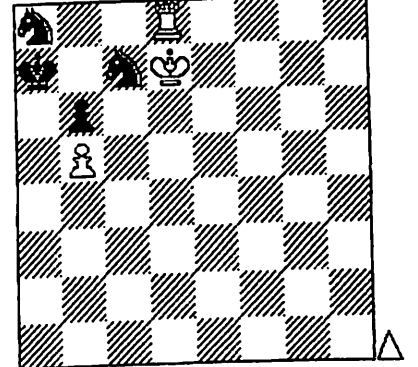
78

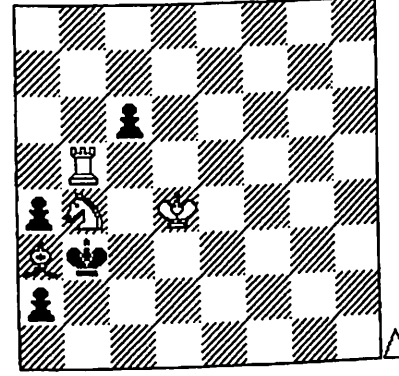
79

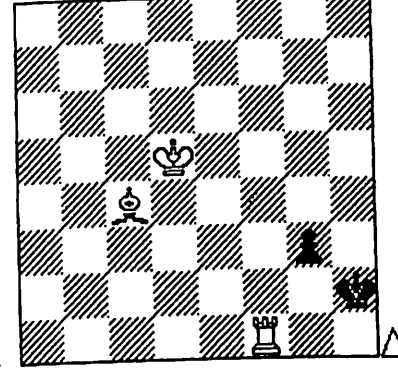
80

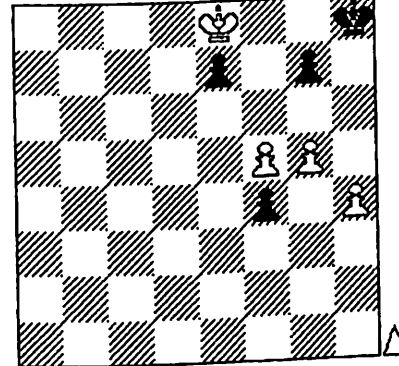
81

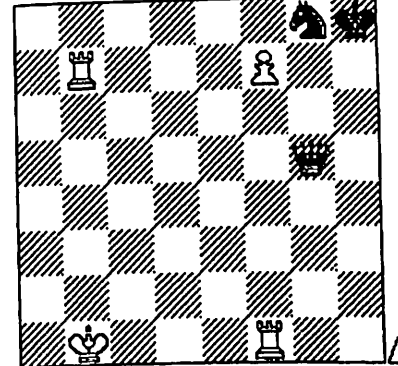
82

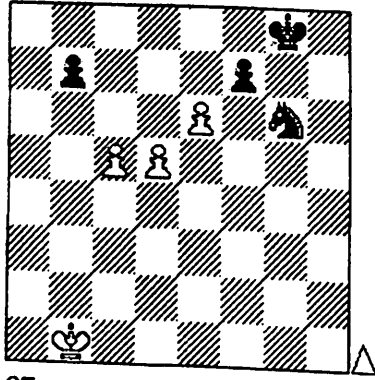
83

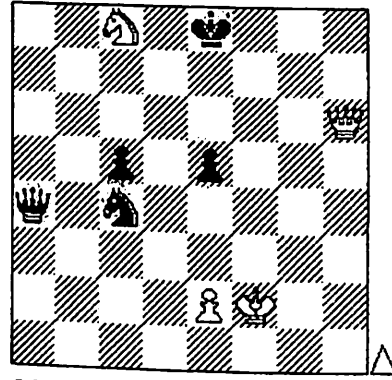
84

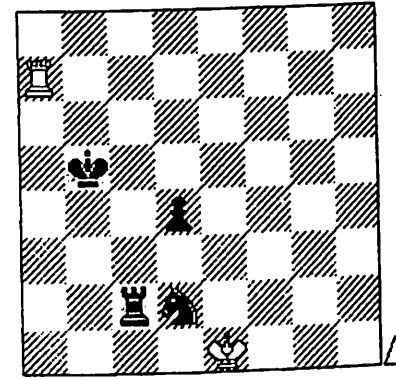
85

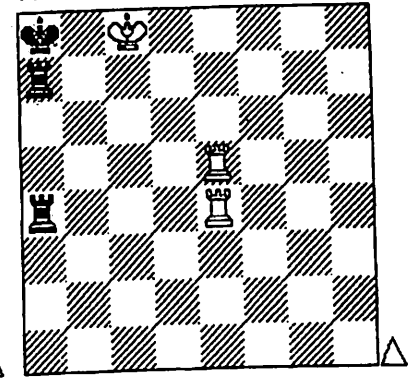
86

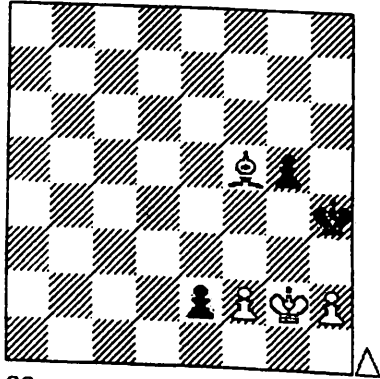
91

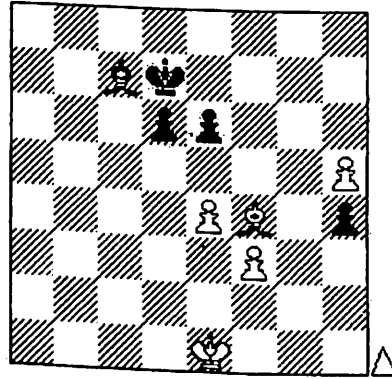
92

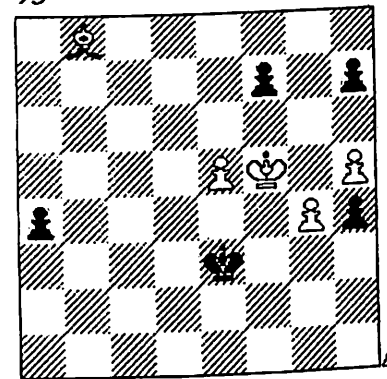
87

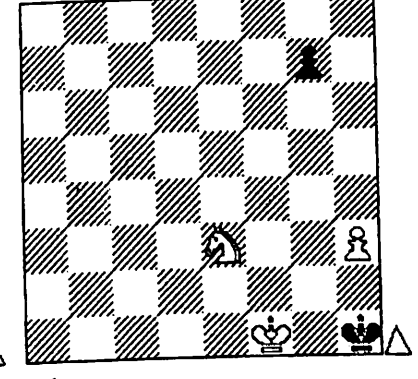
88

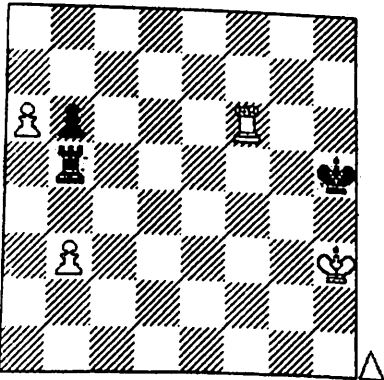
93

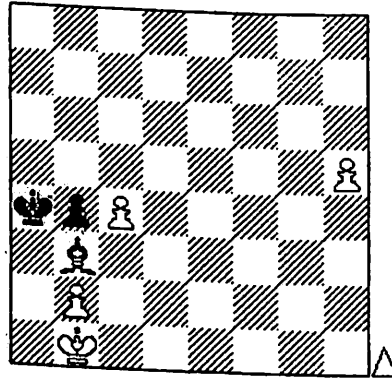
94

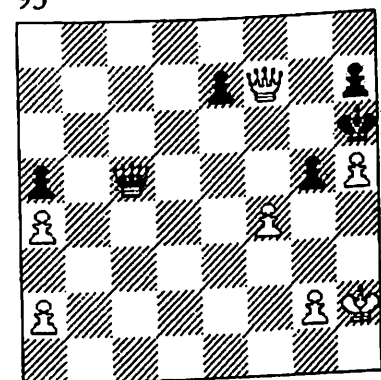
89

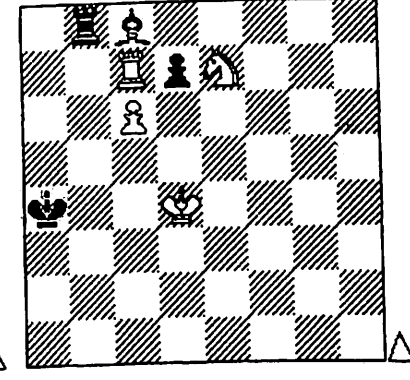
90

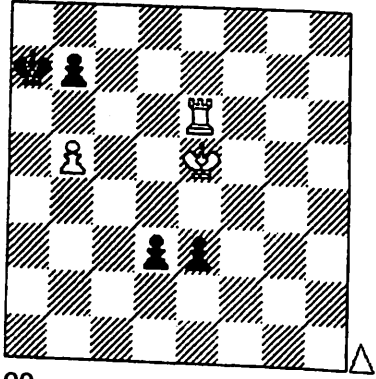
95

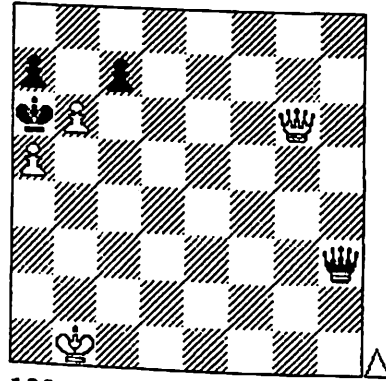
96

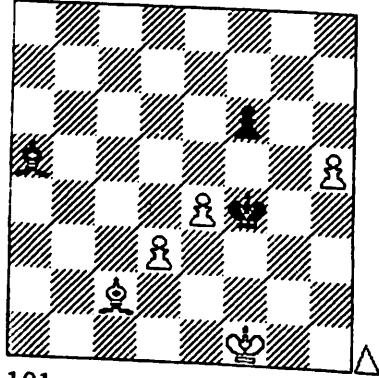
97

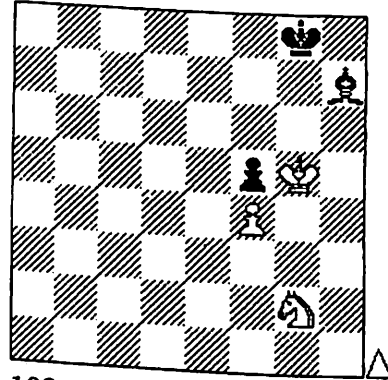
98

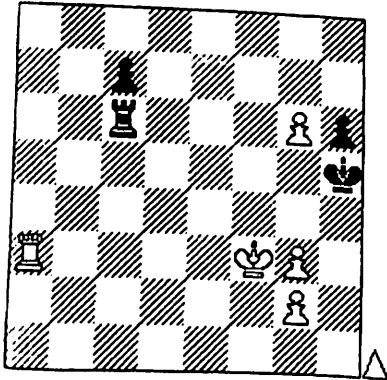
99

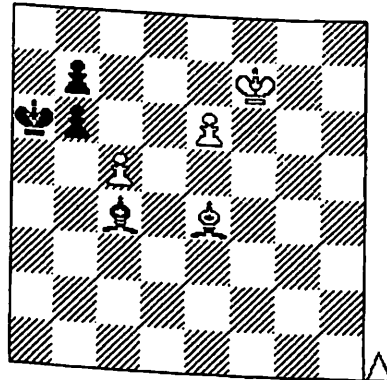
100

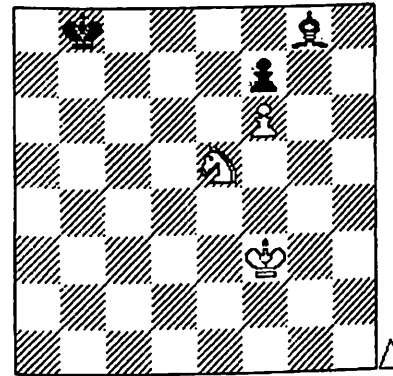
101

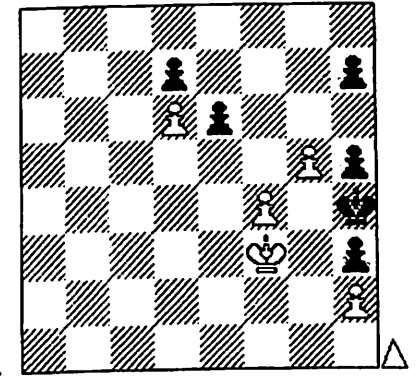
102

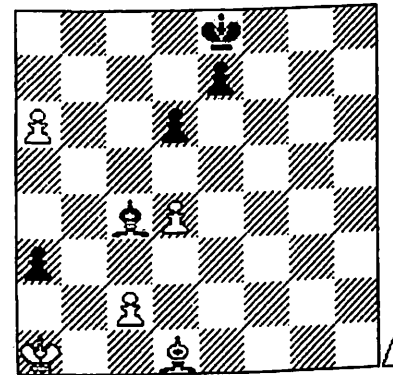
103

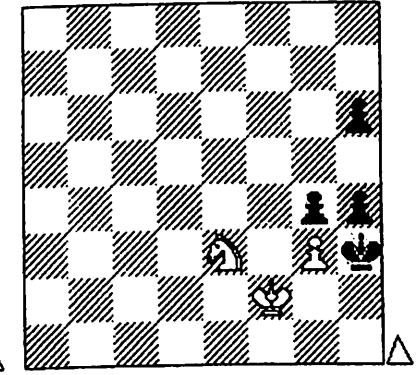
104

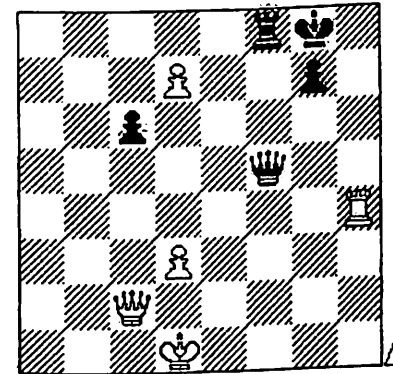
105

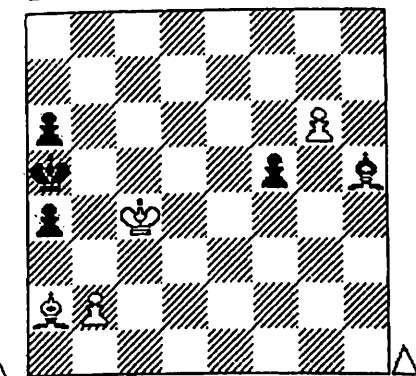
106

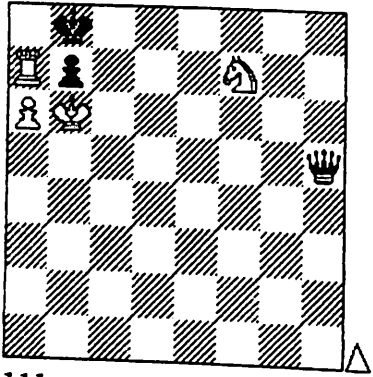
107

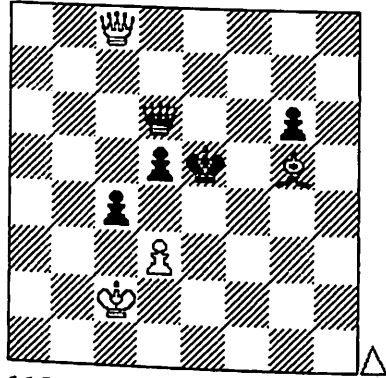
108

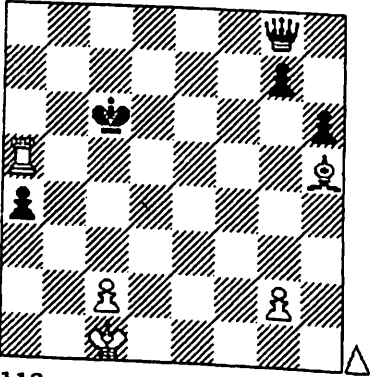
109

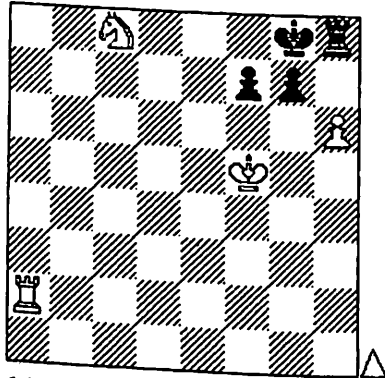
110

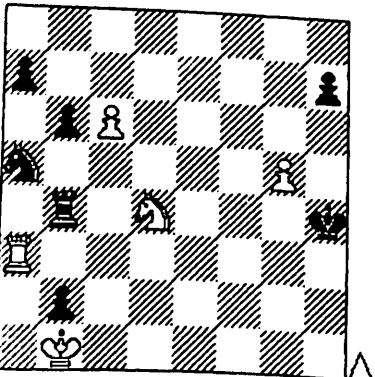
111

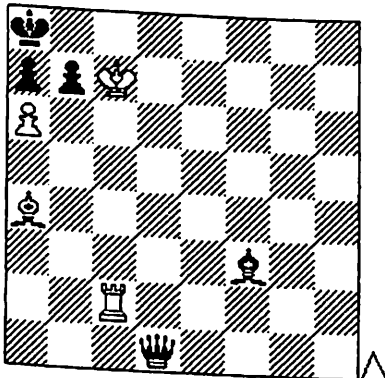
112

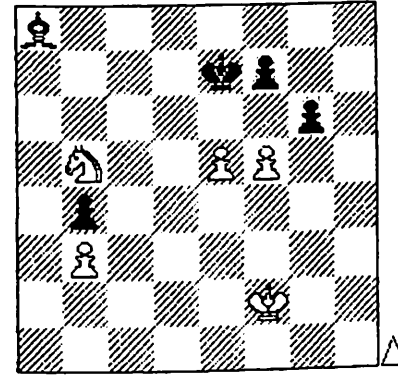
113

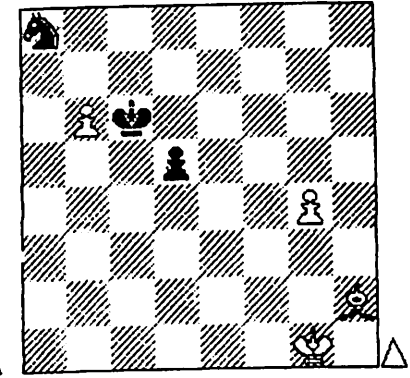
114

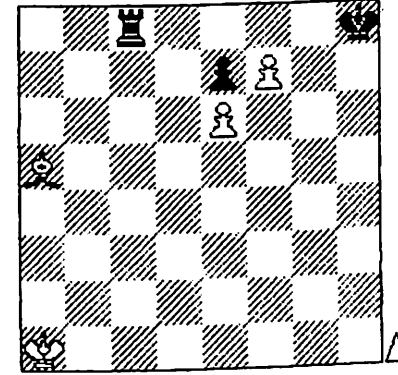
115

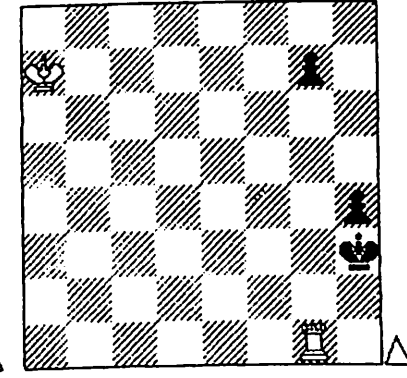
116

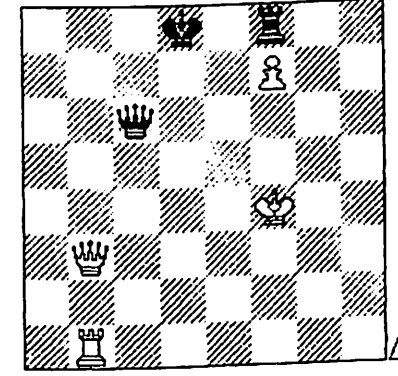
117

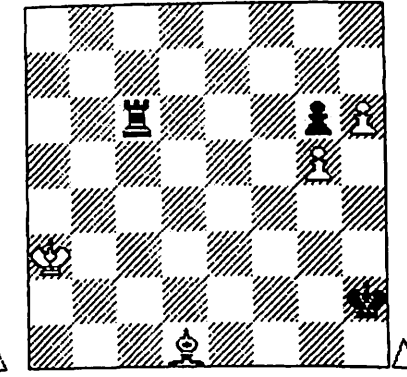
118

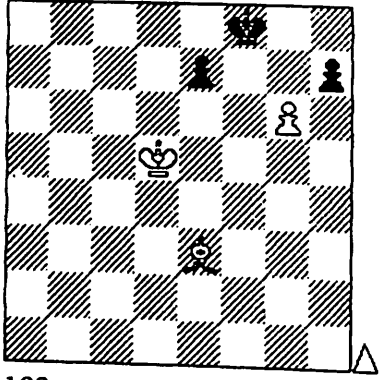
119

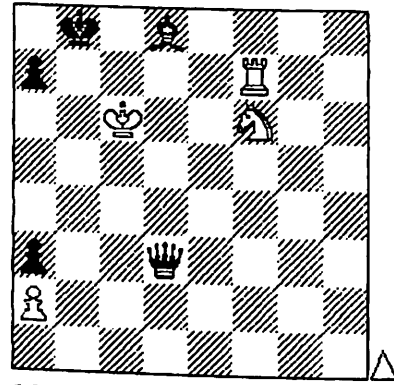
120

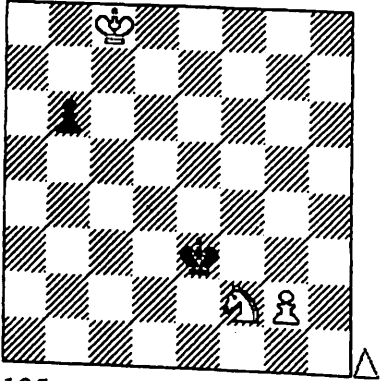
121

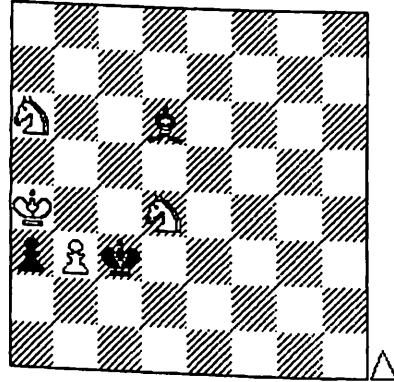
122

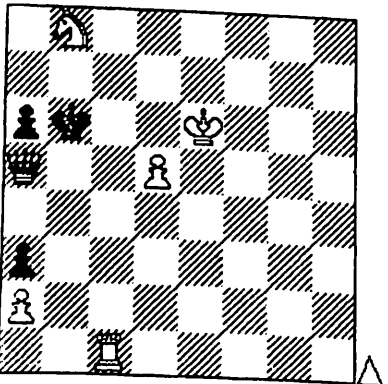
123

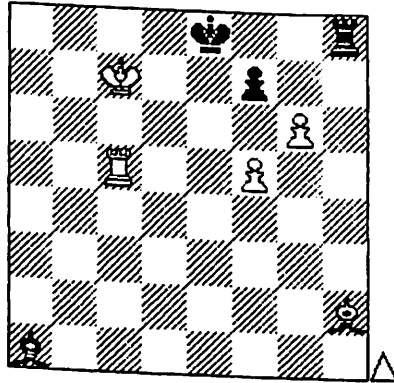
124

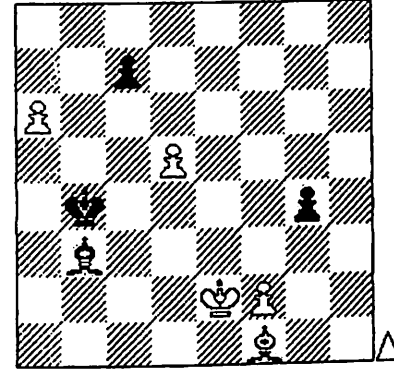
125

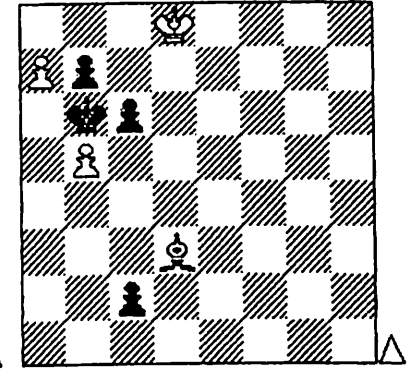
126

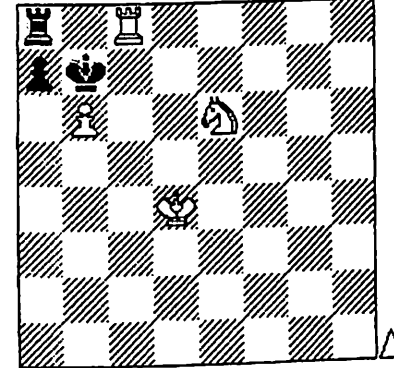
127

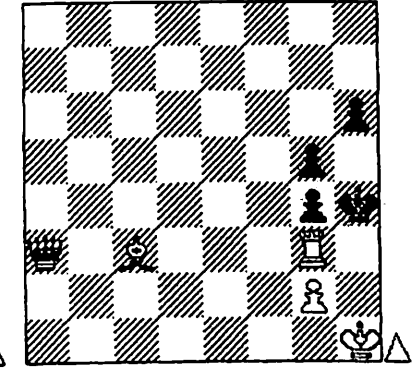
128

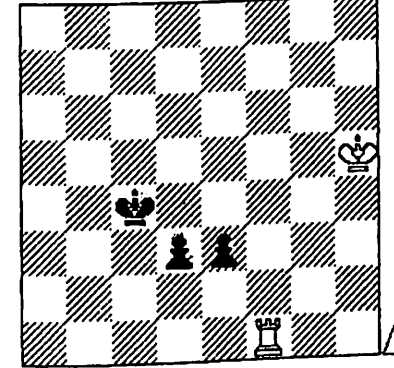
129

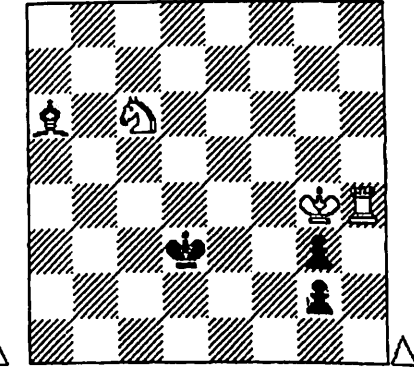
130

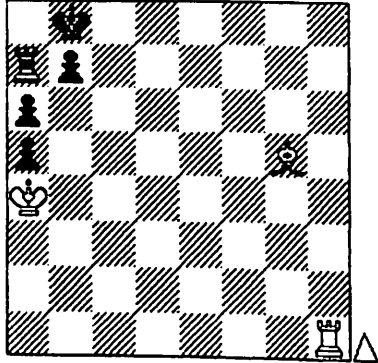
131

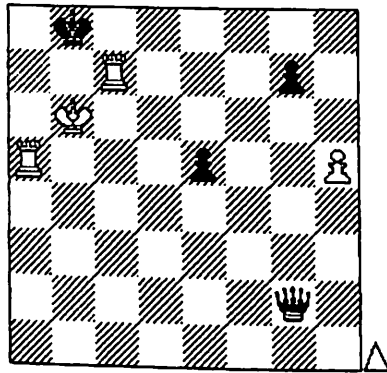
132

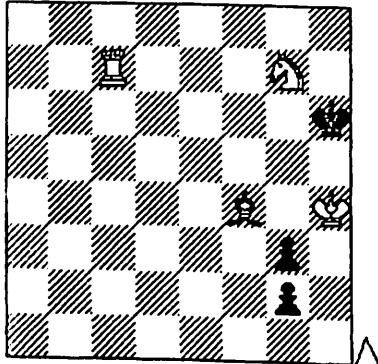
133

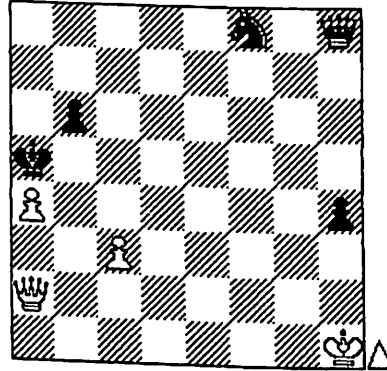
134

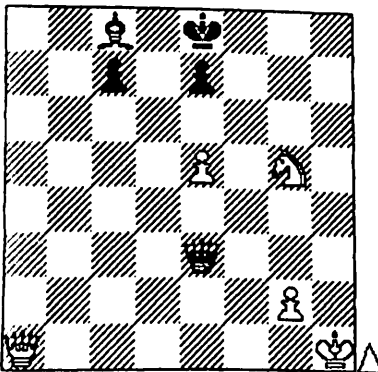
135

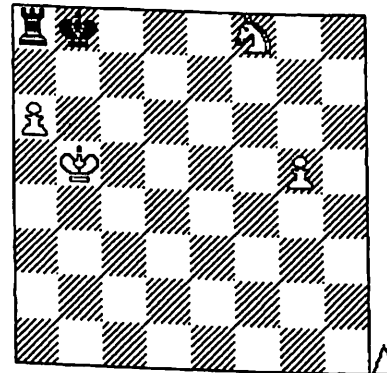
136

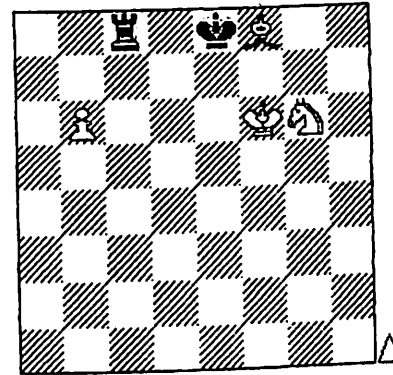
137

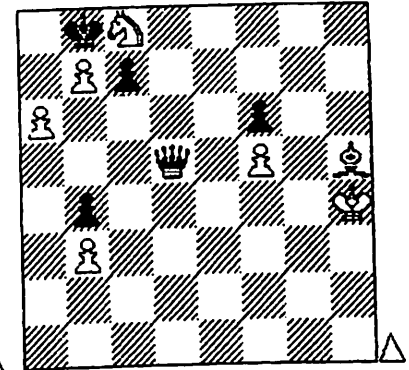
138

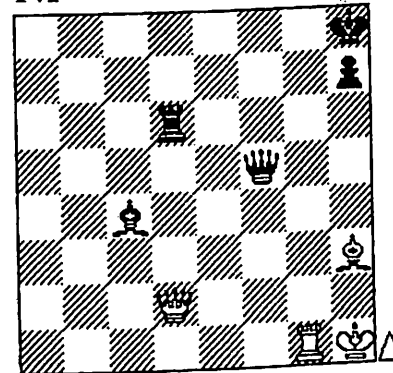
139

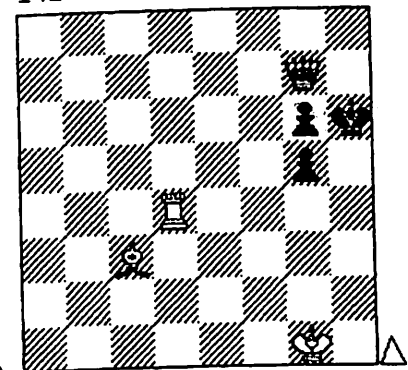
140

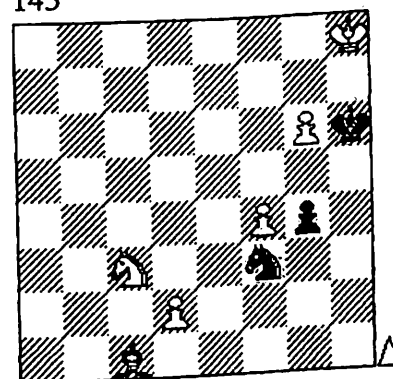
141

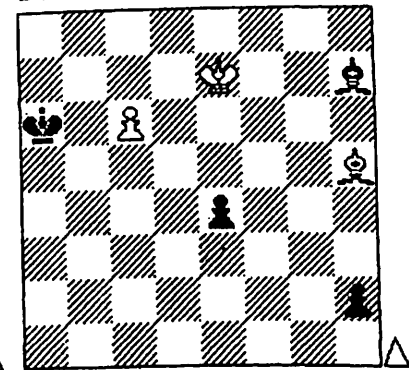
142

143

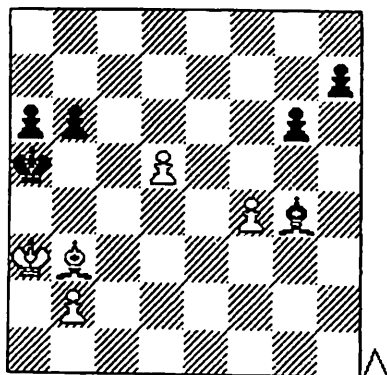

144

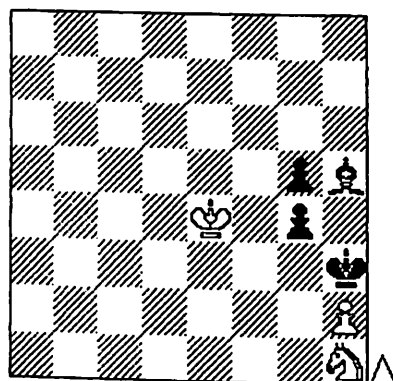

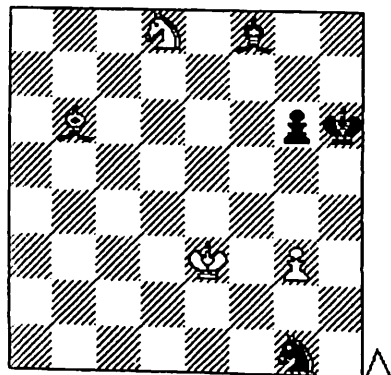
145

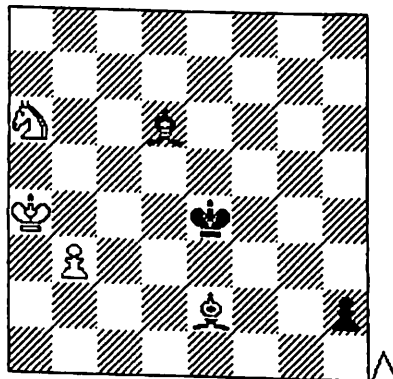
146

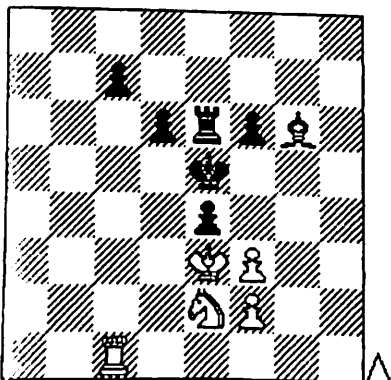
147

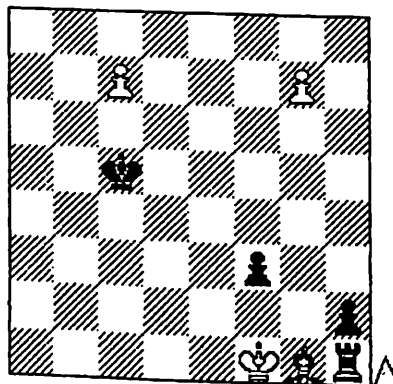
148

149

150

CAVABLAR

№1 1. $\text{d}f2$ e3 2. $\text{d}xe3$ $\text{c}xe3$ 3. $\text{c}f2$ $\text{c}xf2$ 4. a5 $\text{c}xa5$
Ponziani D.

№2 1. $\text{d}e1!$ [1. $\text{d}f1?$ $\text{c}b5$] 1... $\text{c}c1$ 2. $\text{d}e3$ $\text{c}xe1$ 3. $\text{d}c2$
+— Gurgenidze N., 1970.

№3 1. $\text{d}d3$ $\text{c}b5$ 2. $\text{d}c3$ $\text{c}a5$ 3. b4 $\text{d}xb4$ 4. $\text{d}e5$ ○ +—
Kalinin A., 1930

№4 1. $\text{d}f6!$ exf6 2. $\text{d}a7$ f5 3. $\text{c}c5$ f6 4. $\text{c}d6$ $\text{d}f7$ [4... $\text{d}g8$
5. $\text{c}xe6$ $\text{c}f8$ 6. $\text{c}xf6$ +—] 5. $\text{d}a8$ #

№5 1. $\text{d}h1$ $\text{c}g5$ 2. $\text{d}e4$ $\text{c}f4$ 3. bxc7 $\text{d}c6$ [3... $\text{d}b6$
4. $\text{c}c4$ $\text{d}c6$ 5. $\text{c}d4$ $\text{d}xc7$ 6. $\text{d}f1$ #] 4. $\text{d}c1$ $\text{d}xc1$ 5. $\text{d}c3$
+— Coster C., 1881

№6 1. $\text{d}b6$ cxb6 [1... e6 2. $\text{c}f6$ cxb6 (2... $\text{d}f8$ 3. $\text{c}xe6$
 $\text{d}e8$ 4. $\text{c}f7$ +—) 3. $\text{c}f7$ +—] 2. $\text{c}e6$ +— Gruber S., 1928

№7 1. $\text{d}f5$ a2 [1... $\text{c}xf5$ 2. $\text{c}d5$ a2 3. $\text{d}g7$ =] 2. $\text{d}g7$ $\text{c}xf5$
3. $\text{c}d5$ [3. $\text{d}a1?$ $\text{c}e4$ 4. $\text{c}c6$ $\text{d}d4$ +—] 3... $\text{d}d8$ 4. $\text{d}a1$
 $\text{d}f6$ 5. $\text{c}c4$ $\text{d}xa1$ 6. $\text{c}b3$ = Kubbel L., 1934

№8 1. d4 d6 2. b6! [2. exd6? $\text{c}xd6$ 3. $\text{c}c2$ e5 4. dxe5
 $\text{c}xe5$ 5. $\text{c}b3$ $\text{c}d6$ 6. $\text{c}a4$ $\text{c}c7$ =] 2... $\text{c}c6$ 3. d5 $\text{c}xb6$ [3...
exd5 4. e6 +—] 4. dxe6 $\text{c}c7$ 5. e7 $\text{c}d7$ 6. exd6 +— Prokes
L.

№9 1. $\text{c}e7!$ g5 2. $\text{c}d6$ g4 3. e7 $\text{d}b5$ 4. $\text{c}c5$ $\text{d}e8$ 5. $\text{c}d4$
g3 6. $\text{c}e3$ = Reti R., 1928

№10 1. $\text{c}g6$ $\text{c}b6$ [1... h5 2. $\text{c}xg7$ h4 3. $\text{c}xf6$ =; 1... f5
2. $\text{c}xg7$ f4 3. $\text{c}f6$ f3 4. $\text{c}e7$ =] 2. $\text{c}xg7$ h5 [2... f5 3. $\text{c}f6$ f4
4. $\text{c}e5$ f3 5. $\text{c}d6$ =] 3. $\text{c}xf6$ h4 4. $\text{c}e5$ $\text{c}xc6$ 5. $\text{c}f4$ = Reti
R., 1928.

№11 1. $\text{c}f1$ $\text{c}e7$ 2. $\text{d}f8$ $\text{c}xf8$ 3. g6 +— Svoboda R.,
1938

№12 1. $\text{c}b8$ $\text{d}c6$ 2. $\text{d}f6$ c4 3. $\text{d}h6!$ $\text{c}g2$ 4. $\text{d}xc6$ dxc6
5. g6 +— VlK L., 1917

№13 1.f6! [1.♘g5? a5! 2.♘f7 a4 3. d8=♙ ♔xd8 4.♘xd8 ♘c7 5.♘b7 a3 6.♘a5 a2 7.♘b3 ♘d6 8.♘f2 g6=] 1...♙xf6 2.♘f8! ♔xf8 3. e7+- Prokes L., 1936

№14 1.a6 ♘xc4 2.e4! ♘xe4 3. a7 ♘d5 4.c4! ♘a8 5.♘b8 ♘c6 6.♘c7= Birnov S., 1928

№15 1.♘d7 ♘d4 2.♘f4 ♔h6 [2...♙g4 3.♘e2 ♘d5 4.♘f6+-; 2...♙g8 3.♘e2 ♘d5 4.♘f6+-] 3.h5 d5 4.♘e2# Rinck H., 1909

№16 1.d7 [1.♙d5 ♘e2 2.♘h2 ♘f3 3.♙d2 ♘e4 4.d7 ♘f4 5.♙f2 ♘f3 6.♙xf3 ♘xf3 7.d8=♙ ♔a2=; 1.a7 ♘e4 2.d7 ♘e2 3.♘h2 ♔h1 4.♘g3 ♔d1=] 1...♙d1 2.a7 ♘e2 [2...♘e4 3.♔b1 ♔xb1 (3...♘xb1 4.a8=♙ ♔xd7 5.♙e8+-) 4.d8=♙ ♘e2 5.♘h2+-] 3.♘h2 ♘e4 4.♙d5 ♔xd5 [4...♘d5 5.d8=♙+-] 5.a8=♙+- Rinck H., 1915

№17 1.g7 ♘d5 2.c4 ♘xc4 3.♘f3 ♘e6 4.♘g4 ♘xg4 5.g8=♙+- Rinck H., 1907

№18 1.♙e5 ♘b4 2.fxg7 ♔d7 3.♘a6 ♔xg7 4.♙e7 ♔g8 5.♙g7 ♔xg7 Rinck H., 1913

№19 1.♘g2 ♘d5 [1...♘a7 2.e4+-; 1...♘b8 2.♙h2 ♘c8 (2...♘a7 3.♙c7+-) 3.♘h3+-] 2.e4 ♘xe4 3.♙b1!+- Prokes L.

№20 1.♘d1 ♘e3 2.♘b3 ♘b1 [2...♘xb3 3.♔xb3+-] 3.♘e6 ♔h6 4.♔xb1 ♔xe6 5.♔e1+- Kaminer S., 1927

№21 1.d6! [1.f5? exd5=; 1.♘xe7? exd5=] 1...exd6 2.f5 exf5 [2...dxe5 3.fxe6+-] 3.e6+- Prokes L., 1947

№22 1.a6 ♘c5 2.♘b4! ♘xb4 3.c3 ♘xc3 4.♘c2+- Moberg K., 1929

№23 1.b7 ♘c7 [1...♘xf3 2.♘c6+-] 2.♘d7 ♘xb7 3.♘xf8 ♘xf3 4.f7 ♘d5 [4...♘h5 5.♘g6+-] 5.♘e6+- Ericsson A., 1964

№24 1.♘c4 ♘c6 [1...♘xc4 2.fxe6+-] 2.fxe6 ♘d8 3.♘b5 ♘xb5 4.e7+- Klonka V., 1946

№25 1.♘e7 ♘c2 [1...♘d1 2.♘c6 ♘f3 3.♘e5+-] 2.♘d5 ♘e4 3.♘f6+- Kubbel L., 1910

№26 1.f7 ♔f8 2.e7 ♔xf7 3.♘a6 ♔xe7 Kubbel L., 1910

№27 1.b5 ♘xb5 2.♘b4 ♘xc6 3.♘a5 ♘c5 Kubbel L., 1917

№28 1.exd3 cxd3 [1...♘xd3 2.♘b2+-] 2.♔xc2 [2.♘b2? a3 3.♘c1 a2+-]

2...dxc2 3.♘b2 ♘d3 4.♘c1 = Horwitz B., 1880

№29 1.f4 ♘xf4 2.♙d7 ♘e5 3.d4 ♙xd4 4.♙e7# Prokes L., 1946

№30 1.♘d5 ♔h8 2.♘e6 ♘e7 3.♘c8 ♔h1 4.b8=♙ ♔a1 5.♘a6 ♔xa6 6.♘b7+-

Zachodjakin G., 1974

№31 1.♘e8 g6 2.♘g4! fxg4 3.♘g3 ♘f7 [3...♘e6 4.♘d7+-] 4.♘d7 ♘e5 5.♘e6 [5.♘c8? ♘d7! 6.♘d7=] 5...♘d3 6.♘xg4# Samilio V., 1976

№32 1.♘c5 ♔f7 2.♘d6 ♔f3 3.♘g2+- Troitzky A., 1916

№33 1.d6 ♔g7 2. ♔h3 [2. ♔f8? ♘h7 3. ♔d8 ♔g5 4. ♘d2 ♘g7=] 2...♘g8 3.♔g3 ♔xg3 4.d7+- Troitzky A., 1910

№34 1.♘e3 [1.♘g5? ♔g1=] 1...♔f3 2.♘g5 fxg5 [2...♔g3 3.♘h4+-] 3.g7+-

Rinck H., 1906

№35 1.♔a3 [1.axb5? ♘xa1 2.b6 a4 3.b7 a3 4.b8=♙ a2=; 1.♔e1 bxa4=] 1...♘xa3 [1...b4 2.♔g3 b3 3.♔g5 ♘a3 4.♔xa5+-] 2.axb5 ♘a2 3.b6 a4 4.b7 a3 5.b8=♙+- Grinfeld M., 1903

№36 1.d4 ♘e6 2.d5 ♘e5 3.a7 ♔c7 4.d6 ♔d7 5.♔e8 ♔xa7 6.♔xe7+- Holm E., 1916

№37 1.e7 ♘xe7 [1...♘d7 2.♘f8 ♘g5 3.e8=♙=] 2.♘g7 ♘f5 3.h4 ♘b1 4.♘h6 ♘f6 5.h5 g5 Kubbel L., 1904

№38 1.a7 ♘e4 2.d7 ♔d2 [2...♘g6 3.♘g8 ♔d2 4.♘c2+-] 3.♘d5+- Rinck H., 1908

№39 1.♔a8 ♘e7 2.♘d6 ♘xd6 3.♘f5 exf5 4.♔a6+-

Rinck H., 1929

№40 1.d6 cxd6 2.dxc5 ♘xc3 3.c6 ♘a5 4.b4 ♘c7 5.a5 d5 6.b5 axb5 7.a6+- Prokes L., 1951

№41 1.c8=♖ ♘xc8 2.♚c7 ♘c7 3.g7+- Kuznetsov A., 1955

№42 1.a3 ♘b2 2.a4 bxa4 3.b5 a3 4.b6 a2 5.b7 a1=♖ 6.b8=♖+- Zinar M., 1987

№43 1.a6 d3 2.♘c6 d2 3.♘d5 d1=♖ 4.♘xd1 ♘xd1 5.♘e4 ♘c2 6.♘e3+- Morvec J., 1951

№44 1.♘a5 ♘b3 2.♘c3!+- Reti R., 1925

№45 1.♘c5 ♘xc5 2.b6 [2.d7? ♘xd7 3.c7 ♘b6--+] 2... axb6 3.d7! ♘xd7 4.c7+-

Hasek J., 1929

№46 1.♘b4 ♘c4 2.♘a6! ♘xa6 3.♘f3 ♘e2 4.♘xb7#

№47 1.♚d5 ♘f6 2.♚xf5 ♘xf5 3.e4 ♘e5 4.d4 ♘xd4 [4...♘f6 5.♘d5+-] 5.♘e6+-

Kolodjakni D., 1927

№48 1.d7 ♚e6 2.♘d4 ♚d6 3.♘c5 ♚xd7 4.♘c6 ♚d8 5.♘c7 ♚b8 6.♚f8 ♚xf8 7.b7#

Ivanov A., 1978

№49 1.c7 ♘b7 [1...♘c6 2.♘e6 ♘b7 3.♘d5+-] 2.♘f5 h1=♖ 3.c8=♖ ♘xc8 4.♘e4 ♖xe4 пат [4...♘b7 5.♘xh1 ♘xh1 6.♘xa6=] Kubbel L., 1914

№50 1.d8=♖ ♘xd8 [1...♚xd8 2.♘xf6+-] 2.♚a8 ♘e7 3.♘d6 cxd6 4.♚a7 ♘d8 5.♘e6 ♚e8 6.♘xd6+- Farago P., 1944

№51 1.♘f6 ♘xf6 2.c7 ♖g4 3.h8=♖ ♘g8 4.♖h1+-

№52 1.c5 ♖xc5 [1...♘xc5 2.♘e4+-] 2.♘a4 bxa4 3.♘e3 ♘a5 4.b4 ♖xb4 5.♘d2 ♖xd2 6.♘c4 ♘b4 7.♘xd2 +- Bron V., 1939

№53 1.b6 ♘c8 [1...♘xc6 2.♘d8+-] 2.♘b7 ♘xb7

3.♘d6 [3.♘d8? ♘c8 4.bxa7 ♘c6 5.♘xc6 ♘b7=] 3...♘a8 [3...♘c6 4.bxa7+-] 4.b7# Zachodjakin G., 1979

№54 1.f6 exf6 2.h6 ♘e5 [2...f5 3.♘c4 ♘g1 4.♘e5 ♘d4 5.♘c6+-] 3.♘c4 ♘a1 4.♘b3 ♘d4 5.♘d6 ♘e5 6.♘f5+- Troitzky A., 1917

№55 1.d4 b4 2.♘d2 c1=♖ 3.♘xc1 b3 4.♘d3 b2 5.♘e5 b1=♖ 6.♘f7# Munsch J.

№56 1.a7 ♚f5 [1...♚h8 2.♘f6+-] 2.♘e2 ♚e5 [2...♚f8 3.♘f6 ♘c5 4.♘e7+-] 3.♘d2 ♚e8 4.♘f2 ♘e5 5.♘g3 ♘f5 6.♘b8+- Kubbel L., 1909

№57 1.c7 ♘d6 [1...♘b6 2.♘d5+-] 2.♘e4 ♘fxe4 3.♘f4 ♘f6 4.♘e5+- Sackmann F., 1909

№58 1.a7 [1.♘d5 ♘g6=] 1...♘c6 [1...♘g6 2.♘f5! ♘xf5 3.♘e3+-] 2.♘d5! [2.♘c4? ♘a6 3.♘xe5 ♘b5 4.c4 ♘xc4=] 2...♘xd5 [2...♘a6 3.♘b4+-; 2...♘b7 3.♘c7 ♘b4 4.a8=♖ ♘xa8 5.♘xa8 e4 6.♘d2 e3 7.♘d3+-; 2...e4 3.♘d4 e3 4.♘c7 ♘b4 5.♘d3+-] 3.c4 ♘xc4 [3...♘b6 4.cxd5 ♘xa7 5.♘e4+-] 4.♘e4 ♘f1 5.♘f3+- Marwitz J., 1986

№59 1.♘e4 ♘xh7 [1...♘d7 2.g5 ♘xh7 3.♘f6+-] 2.♘g8 ♘g5 [2...g5 3.♘f7+-] 3.♘d6 ♘e6 4.♘f7#

№60 1.♚a6 bxa6 2.♘c6 ♘a5 3.♘d8 ♘b6 4.♘c5 ♖a7 5.♘c7 ♖xc7= Sochniev A., 1980

№61 1.a8=♖ ♘xa8 2.♘b6 ♚g4 3.♘h6! ♚g8 4.♘h7 ♚f8 5.♘g7 ♚b8 6.♘c7+- Prokes L., 1944

№62 1.♘f8 ♘xf8 [1...♘e8 2.♘f5 h5 3.♘xf6 ♚xf8 4.♘e6+-] 2.♘f5 h5 3.♘g6! ♚g8 4.♘xf6+- Guljajev A., 1926

№63 1.♚b4 ♖c8 [1...♖a7 2.♘e3 ♖a8 3.♚b8 ♖xb8 4.♘f4+-] 2.♚b8 ♖c6 3.♚b6 ♖xb6 4.c5 ♖xc5 [4...♘xc5 5.♘e3+-] 5.♘f8+- Sehwers J., 1911

№64 1.♘e2 ♖b8 2.♚g8 ♖b7 3.♘a6 ♖xa6 4.♚g6+- Rinck H., 1916

№40 1.d6 cxd6 2.dxc5 ♗xc3 3.c6 ♗a5 4.b4 ♗c7 5.a5
d5 6.b5 axb5 7.a6+- Prokes L.,

1951

№41 1.c8=♖ ♗xc8 2.♚c7 ♗xc7 3.g7+- Kuznetsov A.,
1955

№42 1.a3 ♗b2 2.a4 bxa4 3.b5 a3 4.b6 a2 5.b7 a1=♖
6.b8=♖+- Zinar M., 1987

№43 1.a6 d3 2.♗c6 d2 3.♗d5 d1=♖ 4.♗xd1 ♗xd1
5.♗e4 ♗c2 6.♗e3+- Morvec J., 1951

№44 1.♗a5 ♗b3 2.♗c3!+- Reti R., 1925

№45 1.♗c5 ♗xc5 2.b6 [2.d7? ♗xd7 3.c7 ♗b6+-] 2...
axb6 3.d7! ♗xd7 4.c7+-

Hasek J., 1929

№46 1.♗b4 ♗c4 2.♗a6! ♗xa6 3.♗f3 ♗e2 4.♗xb7#

№47 1.♚d5 ♗f6 2.♚xf5 ♗xf5 3.e4 ♗e5 4.d4 ♗xd4
[4... ♗f6 5.♗d5+-] 5.♗e6+-

Kolodjakni D., 1927

№48 1.d7 ♚e6 2.♗d4 ♚d6 3.♗c5 ♚xd7 4.♗c6 ♚d8
5.♗c7 ♚b8 6.♚f8 ♚xf8 7.b7#

Ivanov A., 1978

№49 1.c7 ♗b7 [1... ♗c6 2.♗e6 ♗b7 3.♗d5+-] 2.♗f5
h1=♖ 3.c8=♖ ♗xc8 4.♗e4 ♖xe4 [4... ♗b7 5.♗xh1
♗xh1 6.♗xa6=] Kubbel L., 1914

№50 1.d8=♖ ♗xd8 [1... ♚xd8 2.♗xf6+-] 2.♚a8 ♗e7
3.♗d6 cxd6 4.♚a7 ♗d8 5.♗e6 ♚e8 6.♗xd6+- Farago
P., 1944

№51 1.♗f6 ♗xf6 2.c7 ♖g4 3.h8=♖ ♗g8 4.♖h1+-

№52 1.c5 ♖xc5 [1... ♗xc5 2.♗e4+-] 2.♗a4 bxa4
3.♗e3 ♗a5 4.b4 ♖xb4 5.♗d2 ♖xd2 6.♗c4 ♗b4 7.♗xd2
+- Bron V., 1939

№53 1.b6 ♗c8 [1... ♗xc6 2.♗d8+-] 2.♗b7 ♗xb7

3.♗d6 [3.♗d8? ♗c8 4.bxa7 ♗c6 5.♗xc6 ♗b7=] 3... ♗a8
[3... ♗c6 4.bxa7+-] 4.b7# Zachodjakin G., 1979

№54 1.f6 exf6 2.h6 ♗e5 [2... f5 3.♗c4 ♗g1 4.♗e5 ♗d4
5.♗c6+-] 3.♗c4 ♗a1 4.♗b3 ♗d4 5.♗d6 ♗e5 6.♗f5+-
Troitzky A., 1917

№55 1.d4 b4 2.♗d2 c1=♖ 3.♗xc1 b3 4.♗d3 b2 5.♗e5
b1=♖ 6.♗f7# Munsch J.

№56 1.a7 ♚f5 [1... ♚h8 2.♗f6+-] 2.♗e2 ♚e5 [2... ♚f8
3.♗f6 ♗c5 4.♗e7+-] 3.♗d2 ♚e8 4.♗f2 ♗e5 5.♗g3
♗f5 6.♗b8+- Kubbel L., 1909

№57 1.c7 ♗d6 [1... ♗b6 2.♗d5+-] 2.♗e4 ♗fxe4
3.♗f4 ♗f6 4.♗e5+- Sackmann F., 1909

№58 1.a7 [1.♗d5 ♗g6=] 1... ♗c6 [1... ♗g6 2.♗f5!
♗xf5 3.♗e3+-] 2.♗d5! [2.♗c4? ♗a6 3.♗xe5 ♗b5 4.c4
♗xc4=] 2... ♗xd5 [2... ♗a6 3.♗b4+-; 2... ♗b7 3.♗c7
♗b4 4.a8=♖ ♗xa8 5.♗xa8 e4 6.♗d2 e3 7.♗d3+-; 2...
e4 3.♗d4 e3 4.♗c7 ♗b4 5.♗d3+-] 3.c4 ♗xc4 [3... ♗b6
4.cxd5 ♗xa7 5.♗e4+-] 4.♗e4 ♗f1 5.♗f3+- Marwitz J.,
1986

№59 1.♗e4 ♗xh7 [1... ♗d7 2.g5 ♗xh7 3.♗f6+-] 2.♗g8
♗g5 [2... g5 3.♗f7+-] 3.♗d6 ♗e6 4.♗f7#

№60 1.♚a6 bxa6 2.♗c6 ♗a5 3.♗d8 ♗b6 4.♗c5 ♖a7
5.♗c7 ♖xc7= Sochniev A., 1980

№61 1.a8=♖ ♗xa8 2.♗b6 ♚g4 3.♗h6! ♚g8 4.♗h7
♚f8 5.♗g7 ♚b8 6.♗c7+- Prokes L., 1944

№62 1.♗f8 ♗xf8 [1... ♗e8 2.♗f5 h5 3.♗xf6 ♚xf8
4.♗e6+-] 2.♗f5 h5 3.♗g6! ♚g8 4.♗xf6+- Guljajev A.,
1926

№63 1.♚b4 ♖c8 [1... ♖a7 2.♗e3 ♖a8 3.♚b8 ♖xb8
4.♗f4+-] 2.♚b8 ♖c6 3.♚b6 ♖xb6 4.c5 ♖xc5 [4... ♗xc5
5.♗e3+-] 5.♗f8+- Sehwers J., 1911

№64 1.♗e2 ♖b8 2.♚g8 ♖b7 3.♗a6 ♖xa6 4.♚g6+-
Rinck H., 1916

№65 1. $\text{f2} \text{c} \text{h} 5$ 2. $\text{g4} \text{c} \text{h} 6$ 3. $\text{c} \text{f} 6 \text{c} \text{h} 7$ 4. $\text{g5} \text{c} \text{h} 8$ 5. $\text{d4} \text{c} \text{h} 7$ 6. $\text{a1} \text{c} \text{h} 8$ 7. $\text{g6} \text{f} \text{g} 6$ 8. $\text{c} \text{x} \text{g} 6 \#$ Horwitz B., 1884

№66 1. $\text{d3} \text{c} \text{a} 3$ 2. $\text{b4}!$ [2. $\text{c3}?$ b2 3. $\text{b2} \text{c} \text{b} 3$ -+] 2... $\text{a} \text{b} 4$ [2... $\text{c} \text{b} 4$ 3. $\text{c} \text{b} 2 \text{nat}$] 3. $\text{c} \text{b} 1 \text{b} 2 \text{nat}$ Liburkin M., 1939

№67 1. $\text{e7} \text{c} \text{x} \text{e} 7$ 2. $\text{d6} \text{c} \text{e} 8$ 3. $\text{g7} \text{g} 8$ 4. $\text{c} \text{f} 6$ 5. $\text{f8} 5$ 6. $\text{g5} \text{g} 8$ 6. $\text{c} \text{g} 6$ -+ Prokes L., 1942

№68 1. $\text{f8} \text{c} \text{h} 7$ 2. $\text{g8}!$ 3. $\text{g6} \text{c} \text{h} 8$ 4. $\text{f7} \text{f} 7$ 5. $\text{g} 7 \text{g} 6$ 6. $\text{c} \text{h} 6$ 7. $\text{f8} = \#$

Kalinin A., 1967

№69 1. $\text{h6} \text{c} \text{h} 6$ 2. $\text{e7} \text{e} 5$ 3. $\text{d} 6 \text{d} 6$ 4. $\text{e} 4$ -+ Herland S., 1913

№70 1. $\text{c4} \text{c} \text{x} \text{c} 4$ [1... $\text{c} \text{e} 5$ 2. $\text{h} 7$ -+; 1... $\text{c} \text{d} 6$ 2. $\text{d} 3$ -+; 1... $\text{d} \text{c} 3$ 2. $\text{c} 2$ -+] 2. $\text{d} 3 \text{c} \text{d} 3$ 3. $\text{h} 7$ -+ Rinck H., 1928

№71 1. $\text{f5} \text{e} \text{f} 5$ 2. $\text{h6} \text{c} \text{g} 4$ 3. $\text{e} 5 \text{e} 5$ 4. $\text{f4} \text{c} \text{f} 4$ 5. $\text{h4} \#$ Kajev L., 1932

№72 1. $\text{b7} \text{b} 8$ 2. $\text{b6} \text{c} \text{b} 6$ 3. $\text{c7} \text{c} 7$ 4. $\text{b8} = \#$ Prokes L., 1941

№73 1. $\text{c6} \text{c} \text{b} 8$ 2. $\text{e8} \text{c} 8$ 3. $\text{d} 6 \text{c} \text{b} 8$ 4. $\text{h4} \text{c} 8$ 5. $\text{f5} \text{c} \text{b} 8$ 6. $\text{e} 3 \text{c} 8$ 7. $\text{d} 5 \text{c} \text{b} 8$ 8. $\text{b4} \text{c} 8$ 9. $\text{a6} \text{b} 8$ 10. $\text{b} 8 \text{c} \text{b} 8$ 11. $\text{d} 8$ -+ Bondarenko F., 1961

№74 1. $\text{f5} \text{g} 5$ 2. $\text{c} 5 \text{f} 6$ 3. $\text{d} 6 \text{g} 8$ 4. $\text{e} 6 \text{c} \text{f} 8$ 5. $\text{c} \text{f} 6$ -+ Hasek J. -1929

№75 1. $\text{c7} \text{d} 8$ 2. $\text{h7} \text{h} 7$ [2... $\text{c} 6$ 3. $\text{a8} \text{a} 8$ 4. $\text{h} 8$ -+] 3. $\text{a8} \text{c} 7$ 4. $\text{a} 7$ -+ Dall Ava A., 1960

№76 1. $\text{g4} \text{c} \text{h} 3$ 2. $\text{g2} \text{h} 4$ 3. $\text{f5} \text{g} 4$ [3... $\text{h} 5$ 4. $\text{g} 3 \#$] 4. $\text{h} 2 \#$

№77 1. $\text{h8} \text{d} 8$ 2. $\text{g3} \text{a} 8$ 3. $\text{g} 2$ -+ Rinck H. 1926.

№78 1. $\text{e2} \text{g} 2$ 2. $\text{h5} \text{g} 8$ 3. $\text{c} \text{h} 6 \text{e} 5$ 4. $\text{g6} \text{g} 1 = \#$ 5. $\text{f7} \text{c} \text{f} 7$ 6. $\text{h} 7 \#$ Prokes L., 1946

№79 1. $\text{c7} \text{c} 7$ 2. $\text{c6} \text{a} 8$ 3. $\text{f8} \text{b} 7$ 4. $\text{f7} \text{f} 7$ 5. $\text{d} 8 \text{d} 8$ Rinck H., 1903

№80 1. $\text{a8} \text{a} 8$ 2. $\text{c} 8 \text{c} 7$ 3. $\text{c} 7 \text{a} 8$ 4. $\text{b} 6$ -+

Lasker E. 1913.

3. $\text{c} \text{h} 1 \text{h} 4$ 4. $\text{f4} \#$ Troitzky A., 1906

№81 1. $\text{c} 2 \text{c} \text{b} 5$ 2. $\text{a1} \text{a} 3$ 3. $\text{c} 3 \text{b} 4$ 4. $\text{c} 2 \text{b} 3$ 5. $\text{c} 3 \text{b} 2$ 6. $\text{c} 2 \#$ Travasoni M., 1979

№82 1. $\text{f3}! \text{g} 2$ 2. $\text{f1} \text{g} 1 = \#$ 3. $\text{h3} \#$ Reti R., 1925

№83 1. $\text{f8} \text{f} 3$ 2. $\text{f6} \text{e} \text{f} 6$ 3. $\text{g6} \text{f} 2$ 4. $\text{h5} \text{f} 1 = \#$ 5. $\text{h6} \text{h} 3$ [5... $\text{g} \text{h} 6$ 6. $\text{g} 7 \text{c} \text{h} 7$ 7. $\text{g} 8 = \#$] 6. $\text{h} \text{g} 7 \#$ Mitrofanov L., 1971

№84 1. h1 [1. $\text{f8} = \#$ 2. $\text{a2} \text{a} 1$ 3. $\text{a} 1 =$] 1... $\text{c} \text{g} 7$ 2. $\text{h} 7 \text{c} \text{h} 7$ 3. $\text{f8} = \text{c} \text{h} 8$ [3... $\text{c} \text{h} 6$ 4. $\text{h} 7 \#$] 4. $\text{h} 7 \#$

№85 1. $\text{c6} \text{b} \text{c} 6$ 2. $\text{e7} \text{e} 7$ 3. $\text{d6} \text{c} \text{f} 8$ 4. $\text{d} 7$ -+ Gunst J., 1923

№86 1. $\text{h4} \text{d} 7$ [1... $\text{c} \text{d} 7$ 2. $\text{c} 4 \text{c} 6$ 3. $\text{a4} \text{a} 4$ 4. $\text{b} 6$ -+; 1... $\text{c} \text{f} 7$ 2. $\text{c} 4 \text{c} 4$ 3. $\text{d} 6$ -+; 1... $\text{c} \text{f} 8$ 2. $\text{f6} \text{g} 8$ 3. $\text{e} 7$ -+] 2. $\text{h8} \text{f} 7$ 3. $\text{h} 7 \text{e} 6$ 4. $\text{h} 3$ -+ Rinck H., 1905

№87 1. $\text{g4}!$ $\text{e} 1 = \#$ [1... $\text{c} \text{x} \text{g} 4$ 2. $\text{f3} \text{c} \text{f} 4$ 3. $\text{c} \text{f} 2 \text{e} 1 = \#$ 4. $\text{c} \text{x} \text{e} 1 =$] 2. $\text{h3} =$ Tsjechover V.

№88 1. $\text{h6} \text{a} 5$ 2. $\text{d} 1 \text{c} 3$ 3. $\text{e} 5 \text{d} \text{e} 5$ 4. $\text{c} 2 \text{a} 1$ 5. $\text{b} 1 \text{c} 3$ 6. $\text{d} 2 \text{d} 4$ 7. $\text{e} 3 \text{c} 3$ 8. $\text{c} 2 \text{a} 1$ 9. $\text{d} 4 \text{e} \text{d} 4$ [9... $\text{d} 4$ 10. $\text{c} \text{d} 3 \text{a} 1$ 11. $\text{e} 4$ -+] 10. $\text{c} \text{d} 3$ -+ Tjavlovski V., 1959

№89 1. $\text{b4} \text{b} 4$ 2. $\text{f5} \text{g} 6$ 3. $\text{a5} \text{b} \text{a} 5$ 4. $\text{a} 7$ -+ Prokes L., 1941

№90 1. $\text{h6} \text{c} 4$ 2. $\text{b3} \text{b} 3$ 3. $\text{h7} \text{d} 3$ 4. $\text{a1} \text{c} \text{h} 7$ Prokes L. 1945.

№91 1. $\text{c} \text{d} 1 \text{d} 3$ 2. $\text{d} 7 \text{c} 4$ 3. $\text{c} 7 \text{b} 3$ 4. $\text{c} 2 \text{d} \text{c} 2$ 5. $\text{c} 1 =$ Troitzky A., 1923

№92 1. $\text{b5}!$ 2. $\text{a} 5$ 2. $\text{e} \text{b} 4$ -+ Prokes L., 1940

№93 1. $\text{g5} \text{a} 3$ 2. $\text{e6} \text{f} \text{e} 6$ 3. $\text{g} 4 \text{e} 4$ 4. $\text{g6} \text{h} \text{g} 6$ 5. $\text{h6} \text{a} 2$ 6. $\text{e} 5 \text{c} \text{x} \text{e} 5$ 7. $\text{h7} \text{a} 1 = \#$ 8. $\text{h8} = \#$ -+ Laisaari M., 1932

№94 1. $\text{d} 4 \text{g} 5$ 2. $\text{h4} \text{g} \text{h} 4$ 3. $\text{c} \text{f} 2 \text{h} 3$ 4. $\text{c} \text{f} 1 \text{h} 2$ 5. $\text{d} 2 \#$

№95 1.♖f8 ♘h5 2.♗e8 ♘h6 [2...♙g4 3.♗b5 ♗f5
4.♗e2 ♘xf4 5.g3#] 3.♗b5+-

Kubbel L., 1956

№96 1.♖a7 ♘b5 [1...♘b4 2. c7+-] 2.c7 ♖b7 3.♗xc8
♘c6 4.♗d6 ♖xc7 5.♖a6#

№97 1.♗d6 d2 2.♘c7 d1=♗ [2...b6 3.♖xb6 d1=♗
4.♖a6#] 3.♖a6 bxa6 4.b6 ♘a8 5.b7 ♘a7 6.b8=♗#
Richter., 1939

№98 1.b7 ♘b7 2.a6 ♘b8 3.♗e8 ♗c8 4.♗b5 ♘a8
5.♗c6 ♘b8 6.♘c1+- Prokes L.

№99 1.h6 ♗c3 2.d4 ♗d4 3.e5 ♗xe5 [3...fxe5 4.
♗e4+-] 4.♗f5 ♘xf5 5.h7+-

Rusenescu E., 1951

№100 1.♘h6 ♘h8 2.♗h4 ♘g8 3.♗f3 ♘h8 4.♗e5 ♘g8
5.♗c6 ♘h8 6.♗e7 ♗g8 7.♗g6# Troitzky A., 1924

№101 1.g7 ♖f6 2.♘e4 ♖g6 3.♘f5 ♖xg7 4.g4 ♖xg4
5.♖h3 ♖h4 6.g4# Prokes L., 1951

№102 1.♗d3 ♗xd3 2.c6 bxc6 3.e7 ♗e2 4.♘g6+-
Prokes L. 1950.

№103 1.♗d7 ♘c7 2.♗f8 ♘d8 3.♘f4 ♘e8 4.♘g5 ♘xf8
5.♘h6+- Kozlowski S., 1931

№104 1.f5 exf5 2.g6 hxg6 3.♘f4 g5 4.♘xf5 g4 5.♘f4
g3 6.hxg3# Fabricius_Lauritzen
K., 1909

№105 1.a7 ♗d5 2.c4 ♗b7 3.♗f3 ♗xf3 4.d5+- Karstedt
M., 1916

№106 1.♗g2 hxg3 [1...♘h2 2.♗xh4 ♘h3 3.♗f5 h5
4.♘g1 h4 5.gxh4+-] 2.♘g1 h5

№107 1.♗c4 ♗d5 [1...♗f7 2.♗xf7 ♘xf7 3.♖f4+-]
2.d8=♗ ♖xd8 [2...♗xc4 3.♗xf8+-] 3.♖d4 ♗xc4
4.♖xd8+- Prokes L.

№108 1.g7 ♗f7 2.♘c5 ♗xa2 3.b4 axb3 4.g8=♗+-

Dawson T., 1925

№109 1.♖a8! ♘xa8 2.axb7 ♘b8 3.♗d8 ♗g6 4.♗c6
♗xc6 5.♘xc6+- Sonntag H., 1968

№110 1.d4 ♘xd4 [1...♘e4 2.♗g4] 2.♗h3 ♘e5 [2...
♘c5 3.♗e7+-; 2...♗e5 3.♗f6 +-; 2...c3 3.♗h4+-; 2...
♘e4 3.♗g4+-] 3.♗f4 ♘xf4 4.♗h2+- Kubbel L., 1911

№111 1.♖a8 ♗a2 2.♖xa4 ♗g8 3.♖a8 ♗h7 4.♗g6+-
Rinck H., 1903

№112 1.h7 ♖xh7 [1...♘xh7 2.♖h2 ♘g8 3.♗e7+-]
2.♗e7 ♘f8 [2...♘h8 3.♖a8#] 3.♗g6! fxg6 [3...♘g8
4.♖a8#; 3...♘e8 4.♖a8 ♘d7 5.♗f8+-] 4. ♘e6+- Kajev
L., 1932

№113 1.g6 hxg6 [1...♖xd4 2.gxh7 ♖d8 3.c7 ♖h8
4.♖c3 ♖c8 5.♖d3 ♗c6 6.♖d8+-] 2.c7 ♖c4 3.♗f3 ♘h5
4.♖a4 ♖xc7 [4...♖xa4 5.c8=♗+-] 5.♖h4# Genttner J.,
1936

№114 1.♗c6 ♗xc6 2.♖d2 ♗xd2 3.axb7 ♗xb7
Rinck H., 1903

№115 1.♗c7 ♗h1 2.♘g1 ♗b7 [2...♗e4 3.f6 ♘d7 4.e6
fxe6 5.f7 ♘e7 6.♗xe6 ♘xf7 7.♗g5+-] 3.f6 ♘d7 4.e6
fxe6 5.f7 ♘e7 6.♗xe6 ♘xf7 7.♗d8+- Post E., 1939

№116 1.b7 ♘b7 2.g5 ♗b6 3.g6 ♗c8 [3...♗d7 4.♗e5
♗xe5 5.g7+-] 4.♗d6 ♗xd6
5.g7+- Prokes L., 1943

№117 1.♗c3 [1.♗b4? ♖c1 2.♘b2 ♖f1 3.♗xe7 ♘g7=]
1...♘h7 2.♗f6 ♘g6 3.♗xe7
♘f5 4.♗d8 ♖xd8 5.e7+- Prokes L., 1941

№118 1.♖g5! [1.♖xg7 ♘h2 2.♘b6 h3 3.♘c5 ♘h1
4.♘d4 h2=; 1.♘b6? g5 2.♘c5 ♘h2 3.♖a1 g4 4.♘d4
g3 5.♘e3 g2 6.♘f2 h3 7.♖d1 g1=♗ 8.♖xg1=; 1.♖g6?
♘h2 2.♘b6 h3 3.♘c5 ♘h1 4.♘d4 h2 5.♖g3 g5 6.♘e3
g4=] 1..♘h2 2.♘b6 h3 3.♘c5 ♘h1 4.♘d4 h2 5.♘e3 g6
6.♖g3! g5 7.♘f2 g4 8.♖a3 g3 9.♘xg3+- Nadareishvili
G., 1961

№119 1. ♖b8 ♜e7 2. ♖b7 ♜f6 3. ♖e5 ♜g6 4. ♖g5 ♜h7
5. ♖g8 ♖xg8 6. f8=♜ ♜h8

[6... ♜h6 7. ♖h7#] 7. ♖h7#

№120 1. ♙h5! ♜g3 [1... gxf5 2. h7 ♖c8 3. g6+-] 2. ♙xg6
♜f4 [2... ♖xg6 3. h7 ♖a6 4. ♜b4 ♖a8 5. g6+-] 3. h7 ♖c8
[3... ♖c3 4. ♜b4 ♖h3 5. ♙h5! ♖xh5 6. g6+-] 4. ♙e8 ♖xe8
5. g6+- Neustadtl H. -1897

№121 1. ♙h6 ♜g8 2. g7 ♜f7 [2... e6 3. ♜d6 ♜f7 4. ♜e5
♜g8 5. ♜f6+-; 2... e5 3. ♜e6 e4 4. ♜f6+-] 3. g8=♖! ♜xg8
4. ♜e6 ♜h8 5. ♜f7 e5 6. ♙g7# Troitzky A., 1895

№122 1. ♖b7 ♜c8 2. ♖b8 ♜xb8 3. ♜d7 ♜c8 4. ♜b6
♙xb6 nat Kubbel L., 1911

№123 1. g4 ♜f4 2. ♜d7 b5 3. ♜e6 b4 4. ♜f6 ♜f3 5. ♜f5
♜xf2 6. ♜e4+- Mitrofanov L.,
1976

№124 1. ♜b5 ♜b2 2. ♜xa3 ♙xa3 3. ♜b4!+- Havasi
A, 1922

№125 1. ♖b1 ♜c5 [1... ♜c7 2. d6 ♜c8 3. d7 ♜c7 4.
d8=♖ ♜xd8 5. ♜c6+-] 2. ♖b4

♖d8 [2... ♜xb4 3. ♜c6+-; 2... ♖xb4 3. ♜xa6+-]
3. ♜xa6# Kok T., 1991

№126 1. ♙e5 ♙xe5 2. ♖xe5 ♜f8 3. ♖e8 ♜xe8 4. g7
♖g8 5. f6+- Krutchkov S., 1926

№127 1. d6 cxd6 2. a7 ♙d5 3. ♙g2 ♙xg2 4. f4 gxf3
5. ♜f2+- Bordeniuk M., 1960

№128 1. a8=♜ [1. a8=♖? c1=♖=] 1... ♜a7 2. b6 ♜xa8
3. ♜c8 c1=♖ 4. ♙a6 bxa6 5. b7

♜a7 6. b8=♖# Radchenko S., 1990

№129 1. ♜d8 ♜xc8 2. b7 ♜b8 3. ♜c5 a5 4. ♜b6 a4
5. ♜c6# Pogosjants E., 1978

№130 1. ♙e1 ♖xg3 2. ♙f2 ♖xf2 [2... h5 3. ♜g1 ♖xf2
4. ♜xf2 g3 5. ♜f3 g4 6. ♜f4=] 3. g3 ♖xg3 [3... ♜xg3
nat; 3... ♜h5 nat; 3... ♜h3 nat] Neidze V., 1964

№131 1. ♜g4 e2 [1... d2 2. ♜f3 ♜d3 3. ♖a1 e2 4. ♖a3
♜c2 5. ♖a2 ♜c1 6. ♖a1 ♜b2 7. ♜xe2=] 2. ♖c1 ♜d4 [2...
♜b3 3. ♜f3 d2 4. ♖b1 ♜c2 5. ♜xe2=; 2... ♜d5 3. ♜f3 d2
4. ♖c5 ♜xc5 5. ♜xe2=] 3. ♜f3 d2 4. ♖c4 ♜d3 5. ♖d4
♜xd4 6. ♜xe2 ♜c3 7. ♜d1 ♜d3 Prokes L., 1939

№132 1. ♜e5 [1. ♖h3? ♙c8 2. ♜h4 ♙xh3+-] 1... ♜e3
2. ♜f3 ♙e2 3. ♜xg3 ♙xf3 4. ♜h2

[4. ♖h1? gxf1=♜+-] 4... ♜f2 5. ♖g4 ♙xg4 Kubbel
L., 1940

№133 1. ♖h8 [1. ♙f4? ♜c8 2. ♖h8 ♜d7 3. ♙b8 ♖a8!
4. ♜xa5 ♜c6 5. ♖c8 ♜d7 6. ♖c7 ♜d8 7. ♖xb7 ♜c8 8. ♖c7
♜d8=] 1... ♜c7 2. ♙d8 [2. ♙e3? b6 3. ♖h7 ♜b8 4. ♙f4
♜a8=] 2... ♜c6 3. ♙b6 ♜xb6 4. ♖c8 ♖a8 5. ♖xa8+-
Gorgiev T., 1928

№134 1. h6 gxf6 [1... ♖f2 2. ♖ac5 ♖b2 3. ♖b5 ♖f2
4. ♜c6+-] 2. ♖a8! ♖xa8 [2... ♜xa8 3. ♖c8#] 3. ♖h7+-
Cohn H., 1929

№135 1. ♜f5 ♜g6 2. ♖g7 ♜xf5 3. ♖xg3 ♙xg3 4. ♜h3
g1=♖ nat Kubbel L., 1911

№136 1. ♖e2 ♜xa4 2. ♖b2 ♜a5 3. ♖a1 ♜b5 4. c4+-
Kubbel L., 1928

№137 1. e6 ♙xe6 [1... ♖f4 2. ♖h8 ♖f8 3. ♖h5 ♜d8
4. ♜f7 ♜e8 5. ♜e5+-] 2. ♖a4

♜d8 [2... ♜f8 3. ♖f4 ♖xf4 4. ♜xe6+-; 2... c6 3. ♖xc6
♜f8 4. ♜xe6 ♜f7 5. ♖f3 ♖xf3 6. ♜g5+-; 2... ♙d7 3. ♖a8
♙c8 4. ♖xc8#] 3. ♖d4 ♖xd4 4. ♜xe6+- Kubbel L.,
1925

№138 1. g6 ♖a7 2. ♜e6 ♖e7 3. g7 ♖e8 4. ♜f8 ♖e5
5. ♜b6 ♖g5 6. ♜e6 [6. a7? ♜a8 7. ♜e6 ♖xg7 8. ♜xg7=]
6... ♖g6 7. a7 ♜a8 8. g8=♖ ♖xg8 9. ♜c7#

№139 1. ♜e5 [1. ♜e7 ♖b8=; 1. ♙d6? ♖c6=] 1... ♜xf8
[1... ♖b8 2. ♙c5+-] 2. b7 ♖d8
[2... ♖e8 3. ♜g6 ♜g8 4. ♜e7 ♜f8 5. ♜c8+-] 3. ♜d7

♖e8 [3...♗g8 4.♖e7+-] 4.♖e6+- Prokes L., 1949

№140 1.a7 ♗xb7 2.a8=♞ ♗xa8 3.♘b6 cxb6 4.♙f3
♞xf3 Bowly F., 1868

№141 1.♞b2 ♞f6 2.♙e6 ♙d5 3.♙xd5 h5 4.♞b8 ♚d8
5.♚g8 ♚xg8 6.♞xg8#

№142 1.♚d3 ♞a7 2.♙d4 ♞d7 3.♙g7 ♞xg7 4.♚h3#
Krikheli I., 1986

№143 1.g7 ♙xd2 2.♘e2 ♘h4 3.f5 ♙g5 4.g8=♘ ♗h5
5.♘g3# Gurgenidze D., 1975

№144 1.c7 ♗b7 [1...♙f5 2.♙g6 h1=♞ 3.♙xf5 ♞h4
4.♗d7=] 2.♗d8 ♙f5 3.♙g6 h1=♞ 4.c8=♞ ♙xc8 5.♙xe4
♞xe4

№145 1.♙d1! ♙xd1 [1...h5 2.♙xg4 hxg4 3.d6 g3 4.d7
g2 5.d8=♞+-] 2.f5 gxf5 3.d6

♙a4 4.b4 ♗b5 5.d7+- Prokes L., 1950

№146 1.♗e3 ♗xh2 2.♗f2 ♗xh1 3.♗g3 ♗g1 Kubbel
L., 1926

№147 1.♗f2 ♘h3 2.♗g2 ♘g5 3.♙e3 ♙e7 4.♘f7 ♗h5
5.♙xg5 ♙xg5 6.♗h3 ♙d8 7.g4# Gurvitch A., 1959

№148 1.♙b5 ♗d5 2.♘b4 ♙xb4 3.♙a6 ♗c6 4.♙d3
h1=♞ 5.♙e4 ♞xe4 Platov V.,
1907

№149 1.f4 [1.♘f4 exf3 2.♘xe6 ♗xe6 3.♚xc7 ♙h5=]
1...♗d5 [1...♗f5 2.♘d4+-]

2.f5 ♙xf5 3.♘f4 ♗e5 4.♚d1 c6 5.♚d5 cxd5 6.♘d3
exd3 7.f4# Kakovin A., 1936

№150 1.c8=♞ ♗b4 2.♞c4 ♗xc4 3.g8=♞ ♗b4 4.♞g2!
fxg2 5.♗xg2= Koranyi A., 1979

ƏDƏBİYYAT

1. Карпов А.Е. «Шахматы. Энциклопедический словарь», Москва, «Советская энциклопедия», 1990
2. Злотник Б.А. «Шахматы. Наука, опыт, мастерство», Москва, «Высшая школа», 1990
3. Эстрин Я.Б. «Теория и практика шахматной игры», Москва, «Высшая школа», 1992
4. Алаторцев В.А. «Вопросы методики тренировки шахматистов старших разрядов», Москва, «Высшая школа», 1992
5. Осачук А.П. «Шаблонное мышление шахматиста. Как от него избавиться», Анапа, 1995
6. Дворецкий М. «Школа высшего мастерства» (в четырех книгах), Харьков, «Фолио», 1998
7. Гончаров В.И. «Как стать тренером по шахматам», Набережные Челны, 2004
8. Симкин Ю.Е. «Современный шахматный тренинг», Киев, «Олимпийская литература», 2007
9. Котов А. «Как стать гроссмейстером», Москва, «Шахматный университет», 2007
10. Михайлова И. «Стратегия чемпионов. Мышление схемами», Москва, «Шахматный университет», 2008
11. Нанн Дж. «Секреты практических шахмат», Москва, Russian CHESS House, 2009
12. Чехов В., Комляков В. «Программа подготовки шахматистов I разряда – Кандидата мастера спорта», Москва, 2009

13. Симкин Ю.Е., Бондарчук А.Н., Штатнов В.В. «64 рецепта успеха» (практикум по психофизиологии шахмат), Киев, «Купола», 2010

14. Бейм В. «Шахматная тактика. Техника расчета», Москва, Russian CHESS House, 2012

M Ü N D Ə R İ C A T

Giriş	3
Şahmatçının hazırlıq sisteminin ümumi xarakteristikası.....	4
<i>Şahmatçının hazırlıq sisteminin strukturu və onun məzmunu.</i>	4
<i>İdman məşqi və onun vəzifələri.</i>	7
<i>Məşq prosesində idmançı hazırlığının bölmələri.</i>	9
<i>Məşqin çoxsaylı tsikllərinin strukturu</i>	12
<i>Şahmatçının idman məşqinin vasitə və metodları.</i>	13
Yüksək dərəcəli şahmatçıların məşq sisteminin xüsusiyyətləri	21
<i>Hazırlıq metodikasının əsas müddəaları.</i>	21
<i>Hazırlıq prinsipləri.</i>	23
<i>Ümumi və xüsusi hazırlıq.</i>	26
<i>Məşğələnin hazırlıq dövründə ümumi və xüsusi hazırlığın tövsiyə olunan vasitə və metodları.</i>	28
<i>Şahmatçının idman ustalığını təyin etmə metodikası.</i> ..	31
Yüksək dərəcəli şahmatçıların psixoloji hazırlığı	35
<i>İdmançının psixoloji hazırlığı.</i>	35
<i>Şahmatda psixologiyanın əhəmiyyəti.</i>	38
<i>Şahmatda psixoloji hazırlığın inkişaf tarixi.</i>	43
<i>Yüksək dərəcəli şahmatçıların psixoloji hazırlığının əsas prinsipləri.</i>	49
<i>Yüksək dərəcəli şahmatçıların fəaliyyətində psixi funksiyaların rolu.</i>	56
Yüksək dərəcəli şahmatçıların fiziki hazırlığı	69
<i>İdmançının intellektual hazırlığı.</i>	69
<i>Zehni işgüzarlıq.</i>	72
<i>Şahmatçının fiziki hazırlığı.</i>	75

Şahmatçının tənəffüs gimnastikası.....	79
Tənəffüs çalıřmalarının kompleksi.....	80
Yüksək dərəcəli şahmatçıların nəzəri hazırlığı.....	83
Variantların hesablanma texnikası.....	97
Kombinasiya görünümü və variantların hesablanması texnikasının inkişaf etdirilməsi üçün mövqelərin seçilməsi prinsipi.....	99
Keyfiyyət qurbanı texniki fəndi nümunəsində şahmat taktikasının fəndlərinin öyrənilməsinin metodikası.....	103
Mövqelərin qiymətləndirilməsində diqqət yetirilən strateji elementlər.....	115
Şahmat yarışları. Yarış fəaliyyəti.....	144
Şahmatçıların yarış fəaliyyəti.....	144
Yüksək dərəcəli şahmatçıların ən xarakterik nöqsanları (pedaqoji müşahidələrin əsasında).....	145
İdman nəticələrinə təsir göstərən şahmat nəzəriyyəsi sahəsindəki biliklər.....	147
Hazırlıq səviyyəsinin idman nəticələrinə təsiri.....	151
Yarıřlarda yolverilməz reqlament.....	153
Məşq prosesində pedaqoji nəzarətin metodları.....	159
Yüksək dərəcəli şahmatçılar üçün normativlər.....	159
Yazılı yoxlama işi.....	160
Pedaqoji müşahidələrin bəzi məlumatları.....	162
Xüsusi yaddaş.....	163
Diqqət və iradi keyfiyyətlər.....	164
Etüd (kombinasiya görünümü).....	166
Cavablar.....	191
Ədəbiyyat.....	205

Rüstəmov Bəxtiyar Əyyub oğlu -

Riyaziyyat elmləri doktoru, professor, Azərbaycan Respublikası Əməkdar məşqçisi, beynəlxalq dərəcəli hakim, FİDE ustası.

Əzizova Şəfəq Aslan qızı -

Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyasının dosent, Azərbaycan Respublikası Əməkdar məşqçisi, Respublika dərəcəli hakim, FİDE ustası.

Davidov Samir Fətəli oğlu -

Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyasının müəllimi, Respublika dərəcəli hakim.

Qafarova Səidə Əhliman qızı -

Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyasının baş müəllimi, Respublika dərəcəli hakim.

B.Rüstəmov, Ş.Əzizova, S.Davidov, S.Qafarova

**YÜKSƏK DƏRƏCƏLİ ŞAHMATÇILARIN
HAZIRLIĞININ NƏZƏRİYYƏSİ VƏ METODİKASI**
(Magistr təhsil səviyyəsi üçün dərslik)

Çapa imzalanmışdır: 19.02.2014

Kağız formatı: 60x84 1/16

Həcmi: 12,9 ç.v.

Sifariş: 49;

Tiraj: 200

Kitab AzDBTİA-nın mətbəəsində nəşrə hazırlanmış
və hazır diapozitivlərdən istifadə olunmaqla
çap edilmişdir.

© AzDBTİA Azərbaycan Dövlət Bədən
Tərbiyəsi və İdman Akademiyası